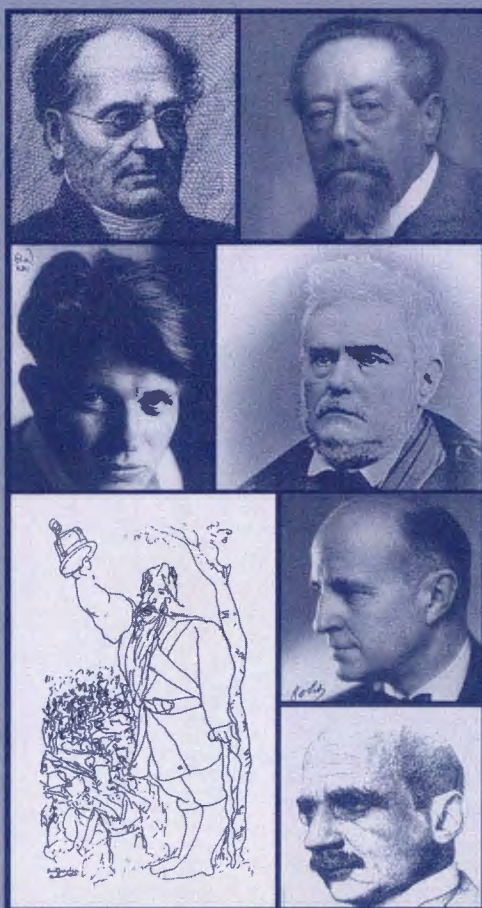

Personhistorisk

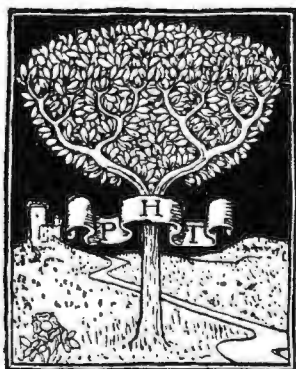
TIDSKRIFT

2004:2

Årgång 100

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2004:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: doc. Björn Asker, riksarkivarie, fil. dr Tomas Lidman (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), förhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Vetenskapsrådet

Kungl. Patriotiska Sällskapet.
Arla Coldinu-orden

Under 2004 även med stöd från Svenska Akademien

Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift
(2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Björn Asker</i>	Personhistoria som tidsspegel.	133
<i>Åke Nisbeth</i>	Målaren Amund, borgmästare i Skänninge.	149
<i>Göran Nilzén</i>	Immanuel Nobel – mångsysslare med ett växlingsrikt liv.	157
<i>Lars Ericson</i>	... återkallar ifrån glömskan ... öfverstar och befälspersoner som ... gjortt tjänst".	163
<i>Torbjörn Gustafsson Chorell</i>	Historiska samband i Jonas Hallenbergs <i>Svea rikes historia</i> .	175
<i>Gunnar Åselius</i>	Säkerhetspolitisk personhistoria.	194

Recensioner

<i>Jan von Konow</i>	Sturemorden 1567.	202
<i>Björn Asker</i>	I konungens stad och ställe.	203
<i>Alf E. Bjerke</i>	Karl XII och Norge 1716: Det glömda fälttåget.	205
<i>Matti Klinge</i>	Den politiske Runeberg.	207
<i>Kerstin E. Wallin</i>	Hildur Ottelin 1866–1927.	210
<i>James Cavallie</i>	Habers Nobelpris.	211
<i>Thomas Ek</i>	En människas uttryck: Hans Ruin.	218
<i>Per I. Gedin</i>	Litteraturens örtagårdsmästare: Karl Otto Bonnier och hans tid.	221
<i>Harry Martinson</i>	Poetiska törnbuskar i mängd: Brev 1929–1949.	227
<i>Rolf Karlbom</i>	Ivar Kreugers död 1932: En svårlöst kriminalgåta.	231

<i>Carl Göran Andre</i>	Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944.	232
<i>Bengt Belfrage</i>	Mitt liv som hornblåsare.	235
<i>Oloph Bexell</i>	Präster i S:t Sigfrids stift 3.	238
<i>Thure Stenström</i>	I alma maters tjänst.	239
<i>Jöran Mjöberg</i>	Stunder längesedan.	242
	Bland medarbetarna	244
	Personregister	245

Personhistoria som tidsspegel

Nittionio årgångar av Personhistorisk tidskrift

BJÖRN ASKER

Att *Personhistorisk tidskrift* genom etthundra årgångar speglat inte bara det förflutna utan också sin samtid är på sitt sätt en självklarhet. Tidskriftens ändamål stipuleras i Personhistoriska samfundets stadgar, men föreskrifterna har aldrig varit detaljerade, och både de och den redaktionella inriktningen har förändrats med tiden. En sak är dock säker: Den svenska historiens förgrundsgestalter – kungarna och de ledande statsmännen, fältherrarna, forskarna och kulturpersonligheterna – har inte varit de oftast förekommande föremålen för uppsatser i PHT. Däremot har de inte så sällan uppmärksammats genom recensionsavdelningens anmälningar av biografier och memoarer. Å andra sidan har PHT:s tyngdpunkt naturligtvis inte heller legat på befolkningens breda lager. Mitt eget intryck är att tidskriften i hög grad uppmärksammat den svenska historiens andra- och tredjeplansfigurer, de som skuggas av historiens store men ändå gjort en insats – eller råkat ut för något – utöver det vanliga. Det handlar inte om hant-

verkare och bönder utan snarast om politiker, ämbetsmän, officerare, författare och konstnärer av det slag som inte många känner till utanför specialisternas krets. Det är alltså frågan om en kategori av människor som sällan ägnats omfattande biografier, men som kanske fått en artikel i *Svenska män och kvinnor* eller *Svenskt biografiskt lexikon*.¹

Betyder detta att PHT:s redaktörer och medverkande författare känt en svårförklarlig dragning till litet lagom triviala personer? Nej, naturligtvis inte. Drivkraften för många av tidskriftens bidragsgivare har utan tvivel varit att lyfta fram personer och omständigheter som man uppfattat som intressanta men ändå bortglömda, ibland som individer, ibland som representer för en viss grupp i samhället.²

Föremål för denna undersökning är innehållet i de första nittionio årgångarna av Personhistorisk tidskrift – föreliggande häfte är nummer två i tidskriftens etthundrade årgång.³ Av de faktorer som omedelbart påverkat innehållet be-

handlas, i personhistorisk anda, främst medarbetarna och redaktörerna. Till det som inte undersökts hör tidskriftens finansiering. Om denna ska här blott konstateras att PHT inte någonsin torde ha varit en kommersiellt lönsam eller ens självfinansierande produkt. Beroendet av ekonomiska bidrag utifrån har varit och är närmast fullständigt.⁴

Som underlag för undersökningen har jag främst använt av mig av PHT. Det bör dock understrykas att jag haft stor nytta av de uppgifter om tidskriftens innehåll och medarbetare, som sammanställts av Åke Lilliestam och Per-Olov Bergman.⁵ När ingenting annat nedan sägs om framställningens underlag är det PHT själv eller något av Lilliestams eller Bergmans arbeten som legat till grund.⁶

Stadgarnas föreskrifter

PHT:s innehåll avgränsas i princip av Personhistoriska samfundets stadgar. Längre angav dessa föreskrifter inte bara personhistoria, utan också genealogi eller släkthistoria, som Samfundets intresseområde. Efter Svenska Autografsällskapets namnändring till Personhistoriska samfundet antogs stadgar för detta den 9 december 1905. Portalparagrafen uttalar som Samfundets ändamål att "väcka och underhålla intresset för svensk personhistoria, genealogi, heraldik, porträtt- och autograf-kunskap samt undan glömska eller förstöring bevara föremål, uppgifter, teckningar m.m. som därmed äger [sic] sammanhang". I en särskild paragraf definierades PHT:s innehåll: "Samfundet utgifver en tidskrift, innehållande uppsatser, meddelanden, personlängder, porträtt, vapenteckningar m.m.,

som ligger [sic] inom området för Samfundets verksamhet". Det föreskrevs också att tidskriftens utgivande skulle handhas av ett särskilt redaktionsutskott, som på styrelsens förslag tillsattes av Samfundet.⁷ Redaktionsutskottet består än idag, men de huvudsakliga bestyren med tidskriften tycks hela tiden fram till 1995 ha skötts av Samfundets sekreterare och har därefter ombesörjts av en särskild redaktör.

1905 års aktningvärda men minst sagt vittsyftande program tonades med tiden ned. I 1966 års stadgar heter det att Samfundet är en vetenskaplig förening, "som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för person- och släkthistoria i Sverige". Vidare fastslås att "Samfundet utger Personhistorisk tidskrift, innehållande uppsatser, meddelanden, anmälningar m.m. som ligger inom området för Samfundets verksamhet, samt i den utsträckning så befinnes lämpligt en särskild skriftserie".⁸

En omorientering gjordes vid antagandet av nya stadgar 2002. Enligt dessa är "släkthistoria" eller med andra ord släktforskningen, genealogin, inte längre någon angelägenhet för Personhistoriska samfundet. Samfundets syfte är enligt 2002 års stadgar att "väcka och underhålla intresset för *personhistorisk och biografisk forskning* [min kursivering]. Samfundet utger Personhistorisk tidskrift innehållande uppsatser, recensioner m.m., som ligger inom området för Samfundets verksamhet, samt i den utsträckning så befinnes lämpligt, en särskild skriftserie".

Den ändrade inriktningen motiverades för PHT:s läsare i en kommenterande artikel av Samfundets ordförande, Lars Rumar. Denne framhöll att de personhistoriska inslagen i tidskriften under de senaste decennierna blivit allt-

mer dominerande, medan släkthistoria minskat i betydelse. Stadgeändringen kunde därför ses som en kodifiering av en utveckling som redan pågått en längre tid. Rumar pekade också på att det under årens lopp tillkommit andra tidskrifter med genealogisk inriktning, samtidigt som biografiska infallsvinklar vunnit allt större acceptans inom universitetsdisciplinerna. Renodlingen av PHT:s personhistoriska profil skulle markera Personhistoriska samfundet som aktör i dessa forskningssammanhang.⁹

Periodiciteten

Nominellt var PHT från och med sin första årgång 1898/99 en kvartalstidskrift, men mycket ofta utgavs sammanslagna häften. Huvudregeln blev så småningom att en årgång omfattade två häften, betecknade 1–2 och 3–4. Andra kombinationer har också förekommit, till exempel 1, 2–3 och 4. Under en stor del av Bengt Hildebrands långa redaktörstid var PHT i praktiken en årsbok. De åtta årgångarna från 1932 till 1939/40 omfattade nämligen var och en ett enda häfte, med beteckningen 1–4. För övrigt minskades antalet häften dessa år ytterligare genom att årgångarna 1939 och 1940 slagits samman till en. Sedan begynnelsen har ytterligare sex sammanslagna årgångar förekommit, nämligen 1898/99, 1918/19, 1941/42, 1944/45, 1968/69 och 1971/72. Detta är orsaken till att tidskriftens ett-hundrade årgång inte utkommer 1997 utan 2004.

Som nominell kvartalstidskrift existerade PHT ända till första halvåret 1995, då häftet 1995:1–2 utkom. Med den i maj 1995 tillträdde redaktören Gunnar Åselius övergick PHT även

officiellt till en utgivning med två häften i varje årgång.

Alla redaktörerna har haft PHT som ett åtagande vid sidan av sitt ordinarie arbete och detta faktum är sannolikt den viktigaste förklaringen till den eftersläpning i utgivningen, som snarare varit regel än undantag. Det första häftet i den sammanslagna årgången 1898/99 bär tryckåret 1898, medan de tre övriga åsatts tryckåret 1899. På titelbladet till den sammanbundna årgången anges tryckåret 1900. Jag har inte gjort någon systematisk kontroll av övriga årgångars tryckår, som i och för sig kan vara fiktiva. Ganska vanligt tycks dock ha varit att årgångens första dubbelhäfte utkommit under det nominella utgivningsåret och det andra dubbelhäftet året därpå. Den största eftersläpning jag påträffat gäller årgången 1971/72, vars båda dubbelhäften bär tryckåren 1973 och 1975. Det ska understrykas att tidskriftens nominella utgivningsår numera sammanfaller med det verkliga.

Tidskriftens innehåll

Artiklarna

Det kan utan vidare fastslås att PHT under hela sin tillvaro hållit sig till en personhistorisk ämneskrets, länge med ett starkt inslag av släkthistoria eller genealogi. Men är det samma kategorier av historiska personer och släkter som uppmärksammas hela tiden, exempelvis 1700-talsborgare och 1800-talskonstnärer, eller har den tematiska tyngdpunkten förändrats? Det ska genast sägas att svaret på den sista frågan är jakande, men också tillfogas att jag inte här nedan gör något försök att fånga utvecklingen i alla dess vindlingar. Med utgångspunkt i trettio år-

gångar av tidskriften, fördelade över utgivningsperioden, har jag dock undersökt vissa aspekter av innehållet:

Vilka århundraden behandlas i uppsatserna?

I vilken utsträckning behandlar artiklarna genealogiska frågor?

I vilken utsträckning behandlar artiklarna adliga personer eller adliga ätter?

I vilken utsträckning behandlar artiklarna kvinnor?

Det finns naturligtvis ett förväntat utfall av undersökningarna. I det första fallet kan man förmoda att PHT, liksom den historiska forskningen överhuvudtaget, ägnat allt större intresse åt 1800- och 1900-talen. Att 1900-talet rönt ökad uppmärksamhet är nästan självklart, eftersom PHT:s första årgångar utkom alldeles i början av nämnda århundrade och inte gärna kunde innehålla särskilt mycket stoff om detta. Men vilka andra förändringar har skett när det gäller uppmärksammandet av olika epoker? I det andra fallet har det som vi sett hävdats att den ovan nämnda stadgeändringen föregåtts av en faktisk förändring mot allt mindre genealogi. Denna förändring kan kanske kopplas till uppkomsten av andra genealogiska publikationer men möjligen också till andra faktorer.

Vad gäller förekomsten av artiklar om adliga personer och släkter borde åtminstone uppsatserna av genealogisk karaktär ha minskat efter utgivningen av Gustaf Elgenstiernas *Ättartavlor* 1925–1936, men säkert är ju inte detta.¹⁰ Undersökningen av det adliga inslaget kan ge en vink om huruvida tidskriften efterhand ägnat större intresse åt lägre sociala skikt än dem man ursprungligen uppmärksammade, även om det måste medges att metoden är trubbig. Många

adelsmän har nämligen intagit en rätt blygsam ställning i samhället och inom gruppen ofrälse har den sociala spännvidden varit enorm. En mer ingående undersökning och klassificering av de behandlade personernas samhällsstatus skulle emellertid ha blivit mycket arbetskrävande. När det slutligen gäller den sista variabeln förefaller det vara av uppenbart intresse att se om samhällets och historieforskningens skärpta blick för kvinnors villkor återspeglas i PHT.

För att med en begränsad arbetsinsats fånga förändringarna har jag inriktat undersökningen på tre över hela utgivningsperioden fördelade sviter av PHT, vardera omfattande tio årgångar (1–10, 45–54 och 90–99). Den första sviten avser de nominella utgivningsåren 1898/99–1908, den andra avser åren 1947–1956 och den tredje åren 1994–2003. Som ovan framgått sammanfaller de i tidskriften angivna utgivningsåren inte helt och hållet med tryckåren men i det långa perspektivet är skillnaden, som sällan utgör mer än något enstaka år, helt försumbar. I sviterna ingående nummer i serien *Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet* har inte beaktats i undersökningen. Antalet uppsatser uppgår i första sviten till 167, i andra sviten till 88 och i tredje sviten till 87. Längden på dessa uppsatser växlar starkt. Som minsta omfång för en artikel har jag här räknat med en trycksida. Kortare texter har i detta sammanhang inte beaktats. Till variationer i uppsatsernas längd tas annars ingen hänsyn. Mätningen är av arbetsekonomiska skäl grov.

Till att börja med har jag alltså klassificerat uppsatserna efter vilka århundraden de huvudsakligen behandlar. En uppsats har klassificerats som behandlande ett, två eller tre århundraden. Släkthistoriska uppsatser håller sig av lätt insed-

Tabell 1. Uppsatser i Personhistorisk tidskrift årgångarna 1–10 (1898/99–1908), 45–54 (1947–1956) och 90–99 (1994–2003) som berör århundradena fr.o.m. 1100-talet t.o.m. 1900-talet. Absoluta tal.

Årgångar/århundraden	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700	1800	1900	Summa
1–10	–	4	9	9	20	68	85	43	–	238
45–54	1	8	10	9	18	19	22	26	8	121
90–99	–	–	1	1	–	10	11	37	36	96
Summa	1	12	20	19	38	97	118	106	44	455

Källor: Personhistorisk tidskrift, angivna årgångar.

da skäl sällan inom ett enda århundrade, men även biografiska artiklar spänner ofta över ett sekelskifte. De få uppsatser som med någon utförlighet behandlar fler århundraden än tre har lämnats åsido. Ett visst århundrades värden i tabell 1 anger alltså i hur många uppsatser som personer eller släkter under ifrågavarande sekel utgör ett betydande inslag. Eftersom flera århundraden kan behandlas i en uppsats är summan av tabellens värden större än antalet uppsatser.

Metodens trubbighet till trots är undersökningens utslag otvetydigt. Inom de utvalda årgångarna har uppsatserna framförallt berört 1600-, 1700- och 1800-talen. Det bör dock betonas att de trettio undersökta årgångarna kanske inte alls utgör ett representativt urval av PHT:s första nittionio årgångar. Det ska också understrykas att uppsatserna är av mycket skiftande längd och att de som införts i de första tio årgångarna allmänt sett är betydligt kortare än vad som senare varit vanligt.

Förändringarna i PHT:s kronologiska tyngdpunkt är dock uppenbara. I de första tio årgångarna dominerar 1600- och 1700-talen, med en knapp respektive en dryg tredjedel av nedslagen. Därefter följer 1800-talet, berört i ungefär en femtedel av de tidsklassificerade artiklarna. Me-

deltiden och 1500-talet får sammantagna ungefär samma uppmärksamhet som 1800-talet. Jämfört med dessa tidiga årgångar ägnade PHT åren 1947–1956 proportionellt sett betydligt större uppmärksamhet åt medeltiden. Tyngdpunkten låg dock på de fyra århundradena från och med 1500-talet till och med 1800-talet. Det sistnämnda var det enskilda sekel som rönt största uppmärksamheten, medan det endast till hälften förflutna 1900-talet berördes i ganska få artiklar. Den kronologiska koncentrationen i 1994–2003 års PHT är en helt annan. Århundradena före 1600-talet behandlas nästan inte alls och tyngdpunkten ligger mycket starkt på 1800- och 1900-talen, som berörs i sammanlagt tre fjärdedelar av uppsatserna.

Ovan ställdes frågan i vilken utsträckning uppsatserna i PHT behandlat tre specificerade större ämnesområden eller teman: genealogiska frågor, adliga personer eller adliga ätter samt kvinnor. Tabell 2 belyser detta frågekomplex. Till adeln har även det medeltida frälset räknats. Det finns många artiklar som inte alls eller i varje fall inte i nämnvärd utsträckning berör något av dessa ämnesområden, men det finns också de som behandlar alla tre. Hans Gillingstams bidrag ”Johan Slawekas tredje hustrus härstamning” (1953) tillhör dessa, medan Gunnel Furu-

lands artikel "Malla Silfverstolpes läsning 1830–1860: Från Bibeln till romanbiblioteket" (2001) berör både adel och kvinnor, men däremot inte kan klassas som genealogiskt inriktad. Uppsatserna har alltså klassificerats som behandlande inget, ett, två eller tre av dessa områden. Det säger sig självt att det finns gränsfall och att min klassifikation inte kan vara exakt, men vissa tendenser framträder tydligt.

Tabell 2. Uppsatser i Personhistorisk tidskrift årgångarna 1–10 (1898/99–1908), 45–54 (1947–1956) och 90–99 (1994–2003) som behandlar genealogi, adel eller kvinnor. Absoluta tal.

Årgångar	Genealogi	Adel	Kvinnor	Hela antalet uppsatser
1–10	59	101	15	167
45–54	30	46	8	88
90–99	2	15	12	87
Summa	91	162	35	342

Källor: Personhistorisk tidskrift, angivna årgångar.

Helt klart har PHT-uppsatserna genom åren fått en annan inriktning inte bara när det gäller de historiska skeden som behandlas, vilket redan visats, utan också när det gäller de tre variablerna genealogi, adel och kvinnor. Mellan årgångarna 1–10 och 45–54 finns dock knappast någon skillnad. Procentuellt sett är det stora inslaget av genealogi intakt i den andra av dessa sviter och andelen artiklar om kvinnor har inte heller förändrats. Inslaget av artiklar rörande adeln har visserligen minskat, men obetydligt.

En verklig avvikelse mot föregående sviter uppvisar dock årgångarna 90–99. Det kan utläsas av tabellen att genealogin senast under 1990-talet praktiskt taget försvunnit från PHT:s artikeldel – i recensionsdelen kan förhållandet

möjligen ha varit ett annat. När Personhistoriska samfundets stadgar av år 2002 inte längre upptar "släkthistoria" bland Samfundets intressen, framstår detta bara som en bekräftelse av en i tidskriftens spalter redan inträdd förändring. Också adeln är ett ämnesområde som ägnats mindre uppmärksamhet än förr. I de båda tidigare årgångssviterna behandlar drygt hälften av artiklarna ämnen med anknytning till ridderskapet, i den sista är det inte ens en femtedel av dem som har denna inriktning. Vad gäller artiklarna om kvinnor har däremot en ökning skett, om än ganska blygsam. Att den trots ett allmänt sett ökat intresse för kvinnors historia inte är större kanske förvånar. Men sannolikt har detta att göra med att ganska få kvinnor i det förflutna kunnat utmärka sig på det sätt, som skapar underlag för personhistoriska uppsatser.

Recensioner och tidskriftsöversikter

Bokrecensioner, ofta i form av korta anmälningar, ibland som utförliga granskningar, har förekommit i tidskriften sedan begynnelsen. Den första egentliga recensionen var blivande redaktören Holger Rosmans mycket ingående diskussion i PHT 1898/99 av statsvetaren Pontus Fahlbecks statistiska arbete över Sveriges adel.¹¹ Inom kort blev "Personhistorisk litteratur" stående rubrik för recensionsavdelningen. Denna avdelning avlöstes efter en tid av en enkel förteckning över insända böcker men återupptod så småningom. Artikelförfattarens egen erfarenhet som redaktör är att recensionerna av många läsare uppfattas som PHT:s kanske största attraktion. Uppsatserna är specialiserade, men den sedan länge ganska omfattande recensionsavdelningen spänner alltid över ett brett fält.¹²

En studie av PHT:s recensionsavdelning vore alltför tidsödande i detta sammanhang men skulle obestriddligen äga sitt intresse, framförallt med tanke på den roll recensioner i *Historisk tidskrift*, *Scandia* och PHT spelat vid historikerskråets inbördes strider.¹³ Av ringa intresse i just det sammanhanget är den recensionsavdelningen i andra avseenden närstående avdelningen "Tidskriftsöversikt", som omfattat korta redogörelser för innehållet i vissa ämnesmässigt besläktade tidskrifter och årsböcker. En tidskriftsöversikt förekom i PHT senast 1999.

Notiser, årsmötesredogörelser och ledamotsförteckningar

PHT har genom åren innehållit en mängd texter, som knappast kan klassificeras vare sig som artiklar eller recensioner. Längre förekom orubricerade notiser liksom korta texter samlade under rubriker som "Frågor och svar" eller "Smärre genealogiska meddelanden". En särskild textkategori utgör meddelandena om Samfundets förehavanden. Årsmötesredogörelser med uppgifter om styrelseval, föredrag med mera har regelbundet återkommit.

Till en början publicerade tidskriften också förteckningar över alla Samfundets ledamöter eller i varje fall de senast tillkomna. Dessa förteckningar, som givetvis upptog inte bara ledamöternas namn och bostadsort utan också deras titlar, är av självklart intresse för den som vill studera Samfundets sociala förankring. De har dock länge varit sällsynta. De senaste infördes i tidskriften 1966, 1976 och 1994.¹⁴

Porträtt och andra illustrationer

I ett avseende framstår det begynnande 1900-talets PHT som modern, och på sätt och vis som modernare än PHT vid århundradets mitt – den är nämligen påfallande rikligt illustrerad. Dessa illustrationer utgörs framförallt av porträtt, men faksimil av olika slags dokument förekommer också liksom teckningar av heraldiska vapen. Detta sammanhänger naturligtvis med Personhistoriska samfundets stadgefästa strävan att "väcka och underhålla intresset för (...) porträtt- och autograf-kunskap" samt föreskriften att dess tidskrift förutom olika slags texter skulle innehålla "porträtt, vapenteckningar m.m., som ligger inom området för Samfundets verksamhet". I december 1905, samtidigt som dessa föreskrifter antogs, utsände Samfundets styrelse ett cirkulär om "porträtters förtecknande". Styrelsen konstaterade att man i PHT redan offentliggjort beskrivande förteckningar över porträtt vid Uppsala universitet och några adliga herresäten. Arbetet skulle nu fullföljas genom en systematisk insamling av svenska porträtt i offentlig och enskild ägo, i syfte att sammanställa uppgifterna i en tryckt katalog.¹⁵

När katalogen slutligen kom till stånd, skedde det dock inte i Samfundets regi, utan genom det 1916 inrättade Svenska porträttarkivet. Detta var redan från början nära knutet till Nationalmuseum. Grunden för dess verksamhet blev dels Nationalmusei porträttdokumentation, dels det stora material som insamlats av Personhistoriska samfundet 1906–1908.¹⁶ Porträttkatalogen, det av Sixten Strömbom utgivna *Index över svenska porträtt 1500–1850*, publicerades 1935–1943.¹⁷

Skriftserien och andra skrifter

Vid sidan av sin tidskrift har Svenska autografsällskapet och Personhistoriska samfundet låtit publicera en inte helt lättöverskådlig uppsättning av andra trycksaker. En tid före tidskriftens namnbyte till PHT inleddes år 1894 utgivningen av serien *Handlingar utgifna genom Svenska autografsällskapet*, från år 1898 kallad *Skrifter och handlingar utgifna genom Svenska autografsällskapet*. Sista titeln i denna serie utkom 1905 och året därpå inleddes utgivningen av *Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet*, den ännu existerande skriftserien. Egendomligt nog omtalas ingen skriftserie i 1905 års stadgar.¹⁸

Utanför skriftserierna föreligger ett antal ganska omfattande bilagor till tidskriften. Bland dem är Fritz Löfflers *Den gottländska Taksteinarsäggen* och ett par porträttförteckningar av Nils Sjöberg.¹⁹ Till de större bilagorna hör även de listor över mera bemärkta avlidna, som Personhistoriska samfundet utgav under 1900-talets

första år. Vid sidan av serierna föreligger också *Biskop Hans Brasks släktbok*, publicerad av Samfundet 1970 genom Hans Gillingstam och Göran Setterkrans.²⁰

Samfundets nuvarande skriftserie har haft ett mångskiftande innehåll men skrifterna är framförallt av två slag, nämligen personmatriklar och källutgåvor. I allmänhet har de publicerats i avslutning till något visst häfte av tidskriften. Fler-talet skrifter har till och med utgjort häften av PHT och sedan nr 11 har denna publiceringsform varit den enda. Tidigare förekom att skrifterna utgjorde bilagor till tidskriften. Ett undantag utgör nr 4, som utsändes gratis mellan årgångarna 1910 och 1911, samt nr 10, vars distribution jag inte lyckats utröna.

Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet har utkommit ytterst oregelbundet. Det dröjde 28 år mellan nr 10, som trycktes 1918, och nr 11, som trycktes 1946. Den senaste, nr 23, utkom 1995. Se tabell 3.

Tabell 3. Serien *Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet*.

<i>Skrift utg. av PHS nr</i>	<i>Förf. eller utgivare</i>	<i>Titel</i>	<i>PHT nr</i>
1	Gustaf Elgenstierna	Köpings stads tjänstemän 1605–1905 : Personhistoriska anteckningar	<i>Bilaga till</i> PHT 1906:3–4
2	Folke Rudelius	Kalmar regementes chefer 1623–1907 : Biografiska anteckningar	<i>Bilaga till</i> PHT 1907:3–4
3	anonym	Register till Personhistoriska samfundets porträttförteckningar I–III (1906–1908)	<i>Bilaga till</i> PHT 1909:2–4 och 1910:1–2
4	Karl Enghoff	Personhistoriska anteckningar rörande Kristianstads magistrat och andra stadens tjänstemän under åren 1700–1800	<i>Bilaga till</i> PHT årg. 1910

5	Viktor Millqvist	Svenska riksdagens borgarstånd 1719–1866 : Personhistoriska anteckningar	= PHT 1911:2–3
6	Carl Magnus Stenbock, utg.	Erik XIV:s almanacks-anteckningar : hans dagböcker, ritningar och musiknoter i urval	= PHT 1912:2–3
7	Nils Sjöberg	Olof och Caroline Wijks porträttsamling	<i>Bilaga till</i> PHT 1913:4
8	Nils Sjöberg	Grefve Reinhold von Rosens porträttsamling	<i>Bilaga till</i> PHT 1914:1–2
9	V. Hamilton, C. H. Kreüger, E. Leijonhufvud	Namnlistor över officerskårerna vid svenska s.k. männingsregementen till häst och ståndsdragoner under stora nordiska kriget	= PHT 1916:1–2
10	E. Leijonhufvud	Namnlistor över officerskårerna vid svenska s.k. männingsregementen till fot under stora nordiska kriget	Separat; tr. 1918
11	Jan-Eric Almquist	Domsagor och häradshövdingar i Stockholms och Uppsala län	= PHT 1946:2–3
12	Uno Willers	Xavier Marmier och Sverige	= PHT 1948:3–4
13	Staffan Högberg under medv. av Helene Danielsen	Matrikel över ledamöter av Kungl. Patriotiska Sällskapet 1766–1815	= PHT 1961:3–4
14	Johan Feuk, utg.	En biskoplig brevväxling. Vilhelm Faxé–Carl Fredrik af Wingård 1818–1850	= PHT 1962:3–4
15	anonym	Bengt Hildebrands bibliografi: Tryckta skrifter 1913–1963 samt radioföredrag m.m. 1939–1963	= PHT 1963:4
16	Hans Gillingstam	Den skånsk-norrländska släkten Svenonius	= PHT 1965:1–2
17	Christian Callmer	Svenska studenter i Wittenberg	= PHT 1976:1–2
18	Bertil Broomé	Släkten Broomé	= PHT 1980:1–2
19	Göran Nilzén, utg.	Reinholdt Johan von Lingens självbiografiska anteckningar	= PHT 1982:1–2
20	Paul Wilstadius, utg. av Sten Carlsson	Smålands nation i Åbo 1640–1798 jämte övriga studerande smålänningar vid Åbo akademi fram till år 1807, h II: 1677–1798	= PHT 1985:1–2
21	Christian Callmer, red. av Maj Callmer	Svenska studenter i Rostock 1419–1828	= PHT 1988:1–2
22	Åke Lilliestam	Personhistorisk tidskrift 1946–1992 : Register	= PHT 1994:2
23	Björn Asker	Matrikel över ledamöter av Kungl. Patriotiska Sällskapet 1816–1950	= PHT 1995:1–2

Källor: Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet.

Om PHT ganska tydligt avspeglar vissa av tidens förskjutningar av det historiska intresset är detta svårare att hävda beträffande skriftserien. Både första och senaste häftet utgörs av personmatriklar och sådana förekommer under hela perioden. Det senaste genealogiska arbetet i skriftserien, vilket med tanke på 2002 års stadgeändring kanske också är det sista, utkom 1980.

Något som slår en är att flera av skrifterna utgör ett slags förelöpare till större arbeten. Folke Rudelius skrift om Kalmar regementes chefer (nr 2, 1907) kan ses som en tidig förstudie till samme författares matrikel över regementets officerskår (1952–1955). V. Hamiltons, C. H. Kreügers och E. Leijonhufvuds skrifter om officerare vid stora nordiska krigets männingssregementen och ståndsdragoner (nr 9–10, 1916 och 1918) blev inaktuella redan genom Adam Lewenhaupts *Karl XII:s officerare* (1920–1921). Jan-Eric Almquists skrift om domsagor och häradshövdingar i Stockholms och Uppsala län (nr 11, 1946) följdes inom några år av ett större arbete av samme författare, vilket behandlade lagsagor, domsagor och domhavande i hela Sverige (1954–1955).²¹

Medarbetarna

PHT har under hela sin tillvaro präglats av att vissa uppsatsförfattare och recensenter medverkat inte bara flera gånger utan vid ett mycket stort antal tillfällen. Redaktörerna har oftast varit flitiga skribenter om inte före sin redaktörstid, så åtminstone under den och ofta även därefter. Till de mest förekommande författarna hörde länge de kända historieforskarna Nils Ahnlund och Gottfrid Carlsson, två namn som klart antyder att PHT under deras tid som med-

arbetare (1913–1946 samt 1916–1963) hade anknytning till en konservativ historikerrets.²² Det finns naturligtvis ingen given koppling mellan personhistoria och konservatism. Däremot kan man nog påstå att släkthistorien eller genealogin uppstått ur framgångsrika släkters strävan att legitimera sociala, politiska eller ekonomiska anspråk och att den därför länge odlades mest inom samhällsbevarande kretsar. I en anmälan i PHT 1906 av en tysk genealogisk uppsats påpekar recensenten att "[f]örfattaren framhåller släktkunskapens betydelse särskildt i en tid, som är full af upplösande och samhällsomstörtande element (...)".²³

Mest avgörande för rekryteringen av medarbetare har förstås varit dessas intresse för personhistoria eller släktforskning. En undersökning av de 205 författarna till PHT:s 418 uppsatser och meddelanden 1946–1992 visar att 15 av dem under perioden lämnat mer än fem sådana bidrag.²⁴ Tre av dessa hade medverkat med fler än tio uppsatser eller meddelanden, nämligen Hans Gillingstam (36), Jan Liedgren (14) och Åke Lilliestam (11). Gillingstam, Liedgren och Lilliestam, vilken sistnämnde var PHT:s redaktör 1973–1980, hör också till periodens mest aktiva recensenter. Gemensamt för flertalet av såväl Gillingstams som Liedgrens bidrag är den genealogiska infallsvinkeln, medan både Lilliestams artiklar och de böcker han anmält huvudsakligen är av personhistorisk karaktär.

Antalet kvinnliga artikelförfattare var länge litet. I årgångarna 1–10 medverkar visserligen flera stycken: Thyra Klinckowström, Sigrid Leijonhufvud, Jully Ramsay, Lydia Wahlström och Ellen Wester. Men i årgångarna 45–54 framträder endast två, nämligen Ingeborg Wilcke-

Lindquist (årg. 50, 1952) och Elsa Nordström (årg. 51, 1953). Däremot har i årgångarna 90–99 hela 13 kvinnor medverkat med sammanlagt tolv artiklar eller 14 % av hela antalet sådana, som är 87. Några manliga skribenter förekommer med två eller fler artiklar och antalet uppsatsförfattare är därför lägre än antalet artiklar, närmare bestämt 77 varav alltså 13 är kvinnor. Den manliga dominansen bland PHT:s medarbetare är obestridd men betydligt svagare än förr.

Redaktörerna

Personhistorisk tidskrift har som vi sett haft sin av stadgarna angivna ämneskrets med en efterhand utbildad publiceringstradition. Inom ramen för denna har inte oväsentliga förskjutningar skett. Framförallt har det genealogiska fått stryka på foten för det biografiska. Verkställare av denna förändring har varit tidskriftens redaktörer, som dock inte varit de enda personerna inom Samfundet som påverkat tidskriftens inriktning. Inte bara Samfundets styrelse utan, som framgått ovan, även ett särskilt redaktionsutskott har nämligen hållit sina ögon på redaktörerna. Graden av tillsyn torde ha växlat. I tidskriftens samt-

liga årgångar anges som utgivare den person, som varit Samfundets sekreterare eller redaktör. Om redaktionsutskottets tillvaro upplyses också, men dess medverkan understryks inte.

Redaktörerna utgör alltså en viktig del av tidskriftens förflutna. Den uppmärksamme och personkunnige läsaren märker att varje redaktör har haft sina intressen och, framförallt, sina personkontakter, och att detta har avspeglat sig i aningen skiftande inriktningar när det gäller PHT:s ämnesinnehåll och medarbetare. För övrigt har redaktörerna själva hört till tidskriftens flitigaste bidragsgivare, framförallt som recensenter.

Fram till 1995 var *Personhistorisk tidskrifts* redaktörer också Personhistoriska samfundets sekreterare, något som lade en avsevärd arbetsbörda på innehavarna av denna dubbla befattning. Problemet hanterades på skilda sätt. Det har till exempel förekommit att redaktörerna anförtrott det ganska krävande arbetet med personregistren åt andra personer.²⁵ I tabell 4 redovisas samtliga redaktörer.

Som framgår av tabellen är PHT-redaktörerna hittills nitton till antalet, varav två kvinnor. Den genomsnittlige redaktören har alltså, föga förvån-

Tabell 4. Personhistorisk tidskrifts redaktörer 1898–2004.

Namn	Akademiska titlar och yrkestitlar under redaktörstiden	Utgivna häften	Sluttjänster m.m.
Greve Fredrik Ulrik (F. U.) Wrangel, 1853–1929	Kammarherre, protokollsekr. i Riksmarskalksämberet	(1892)–1903:3–4	Författare, bosatt i Frankrike
Holger Rosman, 1871–1937	Fil. dr i historia, e.o. amanuens vid RA	1904:1–1906:3–4	VD i Stockholms handelskammare 1928–1936
Fredrik Grönvall, 1878–1930	Jur. utr. kand, e.o. notarie i Svea hovrätt	1907:1–1907:3–4	Hovrättsråd i Svea hovrätt 1915–1930

Greve Carl Magnus Stenbock, 1874–1923	Fil. dr i slaviska språk, andre bibliotekarie vid KB	1908:1–1917:3–4	Stiftsbibliotekarie i Linköping 1917–1923
Alfred Bernhard (A. B.) Carlsson, 1881–1959	Fil. dr i historia, andre bibliotekarie vid UUB	1918/19:1–2 (tillsammans med Sune Hildebrand)	Förste bibliotekarie vid UUB 1929–1946
Sune Hildebrand, 1879–1922	Fil. dr och docent i tyska språket, tf. andre bibliotekarie vid KB	1918/19:3–4–1921:3–4	Tf. andre bibliotekarie vid KB 1918–1922
Ivar Simonsson, 1891–1925	Fil.lic. i litteraturhistoria, andre arkivarie vid RA	1922:1–2–1924:1–2	Andre arkivarie vid RA 1922–1925
Sixten Humble, 1895–1983	Fil. lic. i historia, förste amanuens i RA, sekr. i Svenska stadsförbundet 1927	1924:3–4–1927:3–4	Direktör i Svenska stadsförbundet 1945–1960
Bengt Hildebrand, 1893–1969	Fil. kand., fil. lic. i historia 1935, docent 1938, fil. dr 1939, professors namn 1953; redaktionssekr. i Nordisk Familjebok 1927, huvudredaktör vid SBL 1937	1928:1–2–1944/45:4	Huvudredaktör vid SBL 1937–1960, ordf. i PHS 1955–1964
Uno Willers, 1911–1980	Fil. dr och docent i historia, föreståndare för Nobelbiblioteket, kansli-råd och chef för UD:s arkiv 1950	1946:1–1951:1–2	Riksbibliotekarie 1952–1977
Bertil Broomé, 1913–1980	Fil. dr och docent i historia, tjänsteman vid Krigsarkivet, förste arkivarie 1952, krigsarkivarie 1959	1951:3–4–1963:1	Krigsarkivarie 1959–1979, ordf. i PHS 1971–1977
Birgitta Lager-Kromnow, 1920–1999	Fil. lic. i historia, fil. dr 1964; redaktör vid SBL	1963:2–1971/72:3–4	Huvudredaktör vid SBL 1978–1984, ordf. i PHS 1977–1985
Åke Lilliestam, f. 1925	Fil. dr i idé- och lärdomshistoria, förste bibliotekarie vid KB	1973:1–2–1980:4	Överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990
Göran Nilzén, f. 1941	Fil. dr och docent i historia, redaktör vid SBL	1981:1–1984:3–4	Huvudredaktör vid SBL 1984–2002
Per Thullberg, f. 1945	Fil. dr och docent i historia, redaktör vid SBL	1985:1–2–1986:3–4	
Barbro Schaffer, f. 1944	Fil. dr i konstvetenskap, redaktör vid SBL	1987:1–2–1990:3–4	
Björn Asker, f. 1956	Fil.dr i historia, expert vid riksdagens biografikommitté	1991:1–2–1995:1–2	
Gunnar Åselius, f. 1965	Fil. dr i historia, forskare vid Militärhögskolan	1995:2–1997:2	
Olof Hägerstrand, f. 1942	Fil. dr i idé- och lärdomshistoria, lärare i Avesta	Fr.o.m. 1998:2	

Källor: PHT 1898–2004, särskilt 1977:3–4, s. 117, och 1994:2, s. 3. Biografisk och genealogisk litteratur.

nande, varit man. Det finns andra återkommande kännetecken. Den idealtypiske redaktören har tillträtt redaktörskapet i fyrtioårsåldern eller strax därunder, sedan han disputerat i historia eller någon annan historiskt inriktad disciplin. Yrkesinriktningen vid tiden för redaktörskapet har varit bibliotekariens, arkivariens eller lexikonredaktörens och de enda arbetsplatser som förekommer mer än en gång i tabellen är Kungl. biblioteket, Riksarkivet och Svenskt biografiskt lexikon (SBL).

Det finns naturligtvis många enskilda avvikelser från idealtypen, men få redaktörer skiljer ut sig i någon högre grad. Ganska olik genomsnittet är dock den unge juristen Fredrik Grönvall, redaktör för årgång 9 (1907) och sedermera hovrättsråd. I en klass för sig står den förste i redaktörsraden, den lärde och produktive skriftställaren greve F. U. Wrangel. Denne, som aldrig avlagt någon akademisk examen utan i stället försökt sig på konstnärssbanan, hade i flera år varit redaktör för *Svenska Autografsällskapets tidskrift* då han fick gehör för sitt förslag att tidskriften skulle byta till det namn den ännu har, *Personhistorisk tidskrift*. Wrangel blev så småningom kammarherre hos drottning Sofia, men hans bana som hovman fick ett brått slut sedan han vid en vistelse i Monte Carlo 1906 förskingrat drottningens reskassa. Efter ett par års landsflykt i Förenta staterna tillbringade han sina sista decennier i Frankrike.²⁶

Genomsnittliga antalet årgångar per redaktör är ungefär fem, fast man måste då beakta att F. U. Wrangel tidigare redigerat samma tidskrift under annat namn och att Olof Hägerstrands redaktörsgärning ännu inte avslutats. Fler årgångar än tio har hittills endast Bengt Hil-

debrand och Bertil Broomé mäktat ge ut – samt Wrangel, om man inräknar hans årgångar av Autografsällskapets tidskrift.

Biografisk forskning är som specialitet betraktad en liten verksamhet och att personsambandet mellan PHT och SBL varit starkt kan inte förvåna. Redaktören av PHT har i flera omgångar, senast 1981–1991, varit knuten till SBL. Omvänt har tre av huvudredaktörerna för SBL varit en redaktör eller före detta redaktör av PHT (Hildebrand 1937–1960 samt Lager-Kromnow och Nilzén 1978–2002). Sambandet med de båda andra lärda verk som tidigare nämnts, alltså Kungl. biblioteket och Riksarkivet, har fortlöpande vidmakthållits inom Personhistoriska samfundets styrelse och redaktionsutskott, däremot är det länge sedan PHT:s redaktör var verksam vid någon av dessa institutioner. Kungl. bibliotekets senaste representant på redaktörsstolen är Åke Lilliestam, som utgav PHT:s årgångar 1973–1980. För Riksarkivets del upprätthölls motsvarande anknytning senast av förste amanuensen Sixten Humble 1924–1927.

Slutord

Förvisso har PHT speglat sin samtid, men spegelbilden är inte alltid så lättolkad. Det kan inte här avgöras huruvida PHT:s skiftande inriktning på olika historiska epoker samvarierar med andra historiska tidskrifters eller med den svenska historieforskningens överhuvudtaget. Att kvinnor fått ett något större utrymme i tidskriften kan dock med viss säkerhet sägas vara i samklang med en allmän historiografisk utveckling, liksom det faktum att adeln ägnats minskande uppmärksamhet. Men det ska medges att detta

är förmodanden som jag inte kan styrka empiriskt.

PHT:s vändning bort från genealogin är ett mer lättanalyserat fenomen. Det behöver inte särskilt påvisas att släktforskningen under de senaste årtiondena blivit en angelägenhet för betydligt bredare samhällsskikt än i F. U. Wrangels, Carl Carlson Bondes, Carl Magnus Stenbocks och Karl K:son Leijonhufvuds dagar. För släktforskarna finns numera ett flertal organ och fora, både i tryck och på Internet, och det genealogiska föreningslivet är rikt utvecklat. Däremot är det väl numera få historiker av facket, som i likhet med exempelvis Gottfrid Carlsson är beredda att ägna något större intresse åt

släktutredningar. Dock framstår den personhistoriska eller biografiska infallsvinkeln som mer accepterad bland yrkeshistorikerna idag än för ett par årtionden sedan, fastän också det är ett historiografiskt påstående som behöver underbyggas.

Mycket talar i alla händelser för att Personhistoriska samfundet vid 1900-talets slut nått till en punkt, då det blivit svårt att undvika valet mellan genealogi och biografi, mellan släktforskarrörelsen och den akademiska världen. Och oavsett om valet var nödvunget eller ej, så föll det på akademien. Mot bakgrund av Samfundets och tidskriftens historia är detta föga förvånande.

Noter

1. *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, 1-8, Stockholm 1942-1955. *Svenskt biografiskt lexikon*, 1 ff., Stockholm 1918 ff.
2. Att läsarna nog inte på förhand hört talas om uppsatsens föremål markerar t.ex. F. U. Wrangel i sin artikel om den skotske köpmannen Blasius Dundie i PHT 1901:2, s. 41: "För det stora flertalet af denna tidskrift[s] läsare är sannolikt den person, hvars namn tjenar till öfverskrift för följande meddelande, alldeles okänd." Ett sentida exempel finns i Henrik Höjers uppsats om publicisten och statistikern P. A. Granberg, som inleds med orden "Per Adolf Granberg (1770-1841) hör knappast till de mer kända personerna i svensk historia. I den mån han överhuvudtaget har nämnts i något verk (...)" (PHT 2001:1, s. 42).
3. En med PHT ungefär samtida historievetenskaplig tidskrift är som bekant *Historisk tidskrift* (HT), vars utgivning inleddes 1881. Om denna tidskrifts första århundrade, se uppsatser i HT 1980:1-2 av Karl-Gustaf Hildebrand, Herman Schück, Erik Lönnroth och Sten Carlsson.
4. Se Samfundets årsberättelser, tillgängliga genom dess sekreterare. Utgivningen har länge stötts fortlöpande av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, numera Vetenskapsrådet, och Kungl. Patriotiska Sällskapet, vilket framgår inte bara av årsberättelserna utan också av tidskriftens titelblad.
5. Åke Lilliestam, *Personhistorisk tidskrift 1946-1992. Register* (Skrifter utg. av Personhistoriska samfundet, 22 = PHT 1994:2). Per-Olov Bergman, *Register över artiklar i Personhistorisk Tidskrift 1898-1997* och dens., *Personhistorisk Tidskrift - Recensioner 1946-1997* (bägge på <http://www.abc.se/~m225/slfo.html>; 2004-06-16).
6. En digital faksimil av PHT 1898/99-1929 är under utgivning inom Projekt Runeberg (<http://www.lysator.liu.se/runeberg/pht/>; 2004-06-22).
7. Stadgar för Personhistoriska samfundet antagna den 9 december 1905, §§ 1, 8 (tr. i PHT 1906:1, s. 3f.).

8. Stadgar för Personhistoriska samfundet antagna den 16 juni 1966, §§ 1, 7 (tr. i PHT 1966:1–2, s. 1 f). Dessa formuleringar ändrades inte vid stadgeändringen den 15 juni 1995 (jfr Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1995, PHT 1995:2, s. 186).
9. Stadgar för Personhistoriska samfundet antagna den 23 maj 2002 samt Lars Rumar, "Kommentar angående Personhistoriska samfundets nya stadgar", båda i PHT 2002:2, s. 252 ff.
10. Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 1–9, Stockholm 1925–1936. I sammanhanget bör också nämnas Folke Wernstedts och Hans Gillingsstams *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor* utg. av riddarhusdirektionen, 1:1–3 & 2:1, Stockholm 1957–2001.
11. PHT 1898/99:2, s. 92 ff. Rubriken lyder "Biografisk litteratur", men det enda anmälda arbetet är första bandet av Fahlbecks *Sveriges adel. Statistisk undersökning öfver de å riddarhuset introducerade ätterna*, 1–2, Lund 1898–1902. I årgångens allra första häfte förekommer rubriken "Nyare svensk biografisk-genealogisk litteratur", men det som sedan följer är en översiktsartikel, inte några recensioner.
12. Lilliestam, a.a., och Bergman, *Personhistorisk Tidskrift – Recensioner 1946–1997*.
13. Om striderna inom detta fält, se Håkan Gunnariussen, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*, Uppsala 2002, betr. recensionernas roll bl.a. s. 25, 55 ff. Som red. av PHT vände sig Bengt Hildebrand till Lauritz Weibull och erbjöd yngre Lundahistoriker att publicera uppsatser i tidskriften (a.a., s. 55).
14. PHT 1966:3–4, s. 188 ff. (avser 1967), 1976: 3–4, s. 96 ff., 1994:1, s. 47 ff (utan titlar). Andra, liknande sammanslutningar offentliggör löpande listor över sina medlemmar. Så är exempelvis fallet med Pro Memoria, Riksarkivets vänförening, vars medlemsförteckning (utan titlar) återfinns i *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*. Karolinska förbundets medlemsförteckning (med titlar) trycktes senast i *Karolinska förbundets årsbok* 1998.
15. Personhistoriska samfundets cirkulär om porträtters förtecknande, daterat Stockholm i december 1905 och undertecknat av styrelseledamöterna Carl Carlson Bonde (ordf.), Emil Hildebrand, Johannes Rudbeck (skattmästare) och Holger Rosman (sekr.). Cirkuläret utgjorde bilaga till PHT 1905:4. Ett förnyat cirkulär utsändes med PHT 1907:1. Styrelsens starka förankring i det officiella Sverige bör noteras: Friherre Bonde var överstekammarherre och framträdande liberal ledamot av riksdagens andra kammare, medan Hildebrand var riksarkivarie.
16. Eva-Lena Karlsson, "Svenska Porträttarkivet 75 år", *Valör : konstvetenskapliga studier* 1991:5, s. 10 ff. Svenska autografsällskapet hade genom Nils Sjöberg utgett *Svenska porträtt*, 1–2, Stockholm 1903–1905 (Skrifter och handlingar utg. genom Svenska autografsällskapet, V & VIII), avseende porträtt i Uppsala universitets samlingar samt på herresätena Edsberg och Hedensberg. Sjöberg utgav sedan genom Samfundets försorg flera anslutande skrifter, se not 18 och tabell 3 nedan.
17. *Index över svenska porträtt 1500–1850 i Svenska porträttarkivets samlingar*, utg. av Sixten Strömbom, 1–3:1, Stockholm 1935–1943.
18. *Handlingar resp. Skrifter och handlingar* betraktades som en enda serie, med titlarna numrerade från I till VIII. Två av dem, Nils Sjöbergs i not 16 omnämnda porträttförteckningar (nr V och VIII), utgjorde bilagor till PHT årg. 3–4 och 6–7.
19. Fritz Löffler, *Den gottländska Taksteinar-säggen. Med ett bihang om några svenska "talande vapen" på 1200- och 1300-talen*, Stockholm 1903. Nils Sjöberg, *Svenska porträtt i offentliga samlingar*, 1–2, Stockholm 1905–1907, varav första häftet avsåg Drottningholm och det andra Gripsholm.
20. *1899 års dödslista för Sverige* på uppdrag af Personhistorisk tidskrifts redaktion utarbetad af K. K:son Leijonhufvud, Stockholm 1900, följdes av motsvarande listor för åren 1900–1903, alla bilagda följande års PHT. Av en redaktionell notis i PHT 1906:2, s. 88, synes framgå att utgivningen avstannat av ekonomiska skäl: "För att

- den i föregående häfte omtalade tryckningen af Dödslistan 1904 och 1905 skall komma till stånd, är det nödvändigt att flera medlemmar anmäla sig till dess erhållande." I PHT 1926:3-4, s. 213, har införts ett subskriptionsupprop till förmån för en dödslista omfattande åren 1904-1922 och ej färre än 15000 avlidna män. Som skäl för valet av slutår angavs att liknande listor förekom i *Svenska Dagbladets* årsböcker fr.o.m. 1923.
21. Folke Rudelius, *Kalmar regementets personhistoria 1623-1927. Biografiska anteckningar om officerare och likställda*, 1-2, Åby & Norrköping 1952-1955. Adam Lewenhaupt, *Karl XII:s officerare. Biografiska anteckningar*, 1-2. Stockholm 1920-1921 (faksimiluppl. Lund 1977). Jan-Eric Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige. Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, 1-2. Stockholm 1954-1955.
 22. Ahnlunds och Carlssons positioner i historikersamhället framgår av analysen i Gunneriusson, a.a., se t.ex. s. 196. Betr. deras medverkan i PHT, se Bergman, *Register över artiklar i Personhistorisk Tidskrift 1898-1997* och dens., *Personhistorisk Tidskrift - Recensioner 1946-1997*. Se även Georg Landberg, "Gottfrid Carlsson - in memoriam", PHT 1965:3, s. 1 ff, och not 13 ovan.
 23. Anonym anmälan av Hermann Grotefends uppsats om stamtavlor i *Jahrbücher und Jahresberichte des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, årg. 70 (PHT 1906:2, s. 81).
 24. Beräkningarna har gjorts på grundval av Lilliestam, a.a., s. 5-16, som upptar 430 uppsatser och meddelanden. Jag har dock i detta sammanhang valt att frånräkna de 11 poster som avser Personhistoriska samfundets *Skrifter*, liksom den som avser *Biskop Hans Brasks släktbok*, utgiven separat av Samfundet genom Hans Gillingstam och Göran Setterkrans (1970).
 25. Personregistren till PHT årg. 46-47 (1948-1949) anges exempelvis vara utarbetade av Edvard Du Rietz.
 26. Ture Månsson, "Fredrik Ulrik Wrangel", *Svenska män och kvinnor*, 8, Stockholm 1955, s. 434 f. Bengt Hildebrand, "F. U. Wrangel in memoriam", PHT 1929:4, s. 183 ff.

Målaren Amund, borgmästare i Skänninge

ÅKE NISBETH

Arkivaliska uppgifter om de målare som varit verksamma i det medeltida Sverige är tyvärr sällsynta. Den förste målaren som nämns vid namn är Thomas Pictor (målare), som torde haft sin verkstad i Uppsala och som bl.a. utförde arbeten till lagmannen Birger Perssons (S. Birgittas far) begravning i domkyrkan där 1328. Tänkeböcker, skattelängder m.m. från Stockholm ger oss åtskilliga namn på målare under större delen av 1400-talet och 1500-talets början, men det är endast en person bland dessa - Albertus pictor – som med säkerhet kan förknippas med bevarade målningar. Också från Jönköping, Kalmar och Arboga finns arkivaliska uppgifter om ett antal målare, men det är knappast möjligt att med säkerhet sammanställa dessa namn med några bevarade målningar, möjligen med undantag för den Albrekt målare som nämns i Arboga och som kan ha flyttat sin verksamhet till Stockholm.

Målarsignaturer har bevarats endast i undantagsfall – säkerligen har flera funnits än de som bevarats till våra dagar. Albertus signatur är känd

från flera uppländska kyrkor. Andra målare som signerat uppländska målningar är Johannes Ivan och Johannes Rosenrod. I en kyrkobeskrivning från 1600-talet återges namnet på två målare som signerat sina verk i två västgötska kyrkor: Henning i Gösslunda och Nicolaus Haquini (Nils Håkansson) i Skalunda. Den sistnämnda var enligt signeringen från Vadstena. I den genom brand 2001 totalförstörda gamla kyrkan i Södra Råda i Värmland var långhusets målningar daterade 1494 och signerade av målaren Amund.

Till Amund har attribuerats ett ganska stort antal målningar i Västergötland, Småland och Östergötland – den senaste sammanställningen av dessa målningar har gjorts 1993 (Hernfjäll 1993 s. 104 ff). Att han är en av de sista i den målarskola vars första verk är målningarna i kapitel-salen i Vadstena kloster, daterade till 1300-talets sista fjärdedel eller tiden kring sekelskiftet 1400, därom är de flesta som skrivit om senmedeltidens monumentalmåleri överens. Målningarna i Risinge gamla kyrka, från 1400-talets början, re-

presenterar generationen efter kapitelsalsmålningarna, målningarna i sakristian vid Östra Eneby kyrka från 1430-talet generationen därnäst. Målaren Nicolaus Haquini från Vadstena, som signerat de försvunna målningarna i Skarlunda och som sammanställts med en målare med samma namn som signerat målningarna i Ysane i Blekinge 1459, har också fogats in i denna kedja av målare.

Vem var då Amund och var hade han sin verkstad? Hittills har ingen vågat sig på att komma med något förslag även om många torde ha haft Vadstena i bakhuvudet. Karaktäristiken av hans måleri, som den formats av Bengt G. Söderberg och återupprepats av många, gör honom till en målare som varit en föregångare till den nya tidens folkliga måleri – Söderberg kallar honom t.o.m. "Allmogemålaren Amund" (Söderberg 1951 s. 191). Han skriver bl.a.: "Amund måste ha varit en man av folket, som trots allt vad han lärt sig i den birgittinska målarakademien bibehållit den rena folkkonstens glädje åt naivt åskådlig berättelse, framställd i dekorativ form...I själva verket står knappast någon av våra medeltida kyrkomålare senare tiders allmogekonst så nära som denne, ja, man är frestad att nämna honom som den förste i raden av allmogens bonadsmålare" (Söderberg 1951 s.194).

Tre brev, två i Riksarkivet, ett i Linköpings stiftsbibliotek, hittills inte uppmärksammade, ger oss dock klara besked om vem Amund var och var han hade sin verkstad vid den tid när målningarna i Södra Råda kom till 1494. Det äldsta brevet, i Riksarkivet (RApp odat nr 123), är odaterat. Det handlar om en testamentarisk gåva av Erik Karlsson (Vasa), dödad i mars 1491 vid en strid i Överselö prästgård med kyrkoher-

den där och några Strängnäs-biskopens tjänare (Gillingstam 1952 s. 653 ff). Föreståndarna för helgeandshuset i Skänninge – prästen Peter Larsson, borgmästaren Amund målare och Peter Hansson – kvitterar gåvan. Kvittot bör således ha utfärdats efter mars 1491 och senast någon tid in på 1492. Det andra brevet, i Linköpings stiftsbibliotek, är daterat den 26 oktober 1493 (LSBp. 1493.10.26). Brevet meddelar att Ingrid Håkansson, änka efter Hans Kogh, till S:t Olofs kloster i Skänninge skänker all den jord hon äger i Rosendal (vid S:t Olofs kloster) och 6 spannaland som hon fått genom byte med Vårfrukyrkan. Brevet är bevittnat av Johan Olsson, Jöns Pedersson och Amund Nilsson, borgmästare i Skänninge. Under brevet har hängt fyra sigill, av vilka tre är bevarade, två av dem i skadat skick.

Det tredje brevet, i Riksarkivet, är daterat den 2 januari 1500 och utställt av Amund Nilsson, borgmästare i Skänninge, och hans hustru Cristin Magnusdotter (RAp 1500.01.02). Brevet återges i sin helhet på s. 154. Makarna överlåter till Vadstena kloster, representerat av abbedissan Märta Turesdotter och generalkonfessorn Jon Mathiae, sin gård i Skänninge "liggandes vid torget på Bastugatan väster om Vårfrukyrkans kyrkogård". Hälften av gården hade Amund ärvt efter sin far, den andra hälften hade han löst in av sin mor och sina syskon för 200 mark östgötamynt. I gengäld skulle han och hans hustru så länge de levde få disponera en gård i Vadstena på klostrets mark, liggande mellan Nils Karlssons gård och Brand skrivares gård. Även detta brev bevittnades av Johan Olsson och Jöns Pedersson, som tillsammans med Amund Nilsson hängde sina sigill under brevet. Av de tre sigillen har ett bevarats, det för Johan Olsson.

Av de tre breven framgår således att Amund Nilsson målare var en betrodd man i Skänninge, borgmästare och föreståndare för Helgeandshuset. Hans gård i staden var centralt belägen och värdefull – att lösa hälften i gården av modern och syskon hade kostat honom 200 mark, vilket var en ganska aktningvärd summa. Det framgår också av det tredje brevet att han övertagit gården efter sin far, vilket bör kunna tydas som att han var född i Skänninge, i varje fall uppvuxen där. Vi får veta att hans far hetat Nils men vi vet inget om faderns yrke. Han kan ha varit målare – att hantverk gick i arv från far till son förekommer också bland målare – men han kan också ha haft ett annat borgerligt yrke. Det kan ligga snubblande nära till hands att föreslå att fadern Nils varit identisk med målaren Nils Håkansson, som signerade Skalunda-målningarna 1459 – denne måste i så fall ha lämnat Vadstena för Skänninge. För min del tycker jag att det räcker med de hypoteser som redan finns om ”De båda Nils Håkansson” (af Ugglas 1942 s. 241 f, Härnfjäll 1993 s. 76 ff).

Säkrare är då att identifiera den Nils Amundsson, kyrkoherde i Röks socken och född i Skänninge, som 1498 invigdes till prästbroder i Vadstena kloster (DV 1996 nr 933:2) som en son till målaren Amund Nilsson. Det är icke troligt att det i en såpass liten stad som Skänninge samtidigt funnits två män med namnet Amund. Prästbroderns förnamn – Nils – var namnet på målaren Amunds far. Sonen kan således ha fått farfaderns namn.

Amund Nilsson har således både haft viljan och de ekonomiska förutsättningarna för att låta sonen studera och utbilda sig till präst. Eftersom han anlitats som en av föreståndarna för Hel-

geandshuset har man rätt att utgå ifrån att han varit läs-, skriv- och räknekunnig; detta är också en förutsättning för att han skall ha kunnat fungera som en av Skänninges borgmästare. Söderbergs beteckning ”allmogemålaren Amund” har således inte mycket fog för sig.

Amund är inte den ende målaren i Skänninge som är belagd i samtida källor. I Rumskulla kyrka i Småland, riven på 1830-talet, hade koret haft målningar daterade 1418 och signerade av Johan Olofsson från Skänninge (Nisbeth 1995 s. 203 f). På bevarade bräder från den rivna kyrkan kan man – under ett målningsslager från 1730-talet – se spår av äldre målningar, inskrivna i rundlar, d.v.s. samma kompositionsprincip som i t.ex. Risinge. Samtida med Amund och bosatt även han i Skänninge var Inge målare som nämns i brev från 1491 och 1497 (Nordén 1918 nr 217 resp. 232). Senare än Amund var Peter målare, som nämns i ett brev från 1520 (LSB Kh 53 pag. 158). Om man vågar sig på antagandet att också Amunds far Nils var målare, kan man notera att fem målare är kända i Skänninge från 1400-talets första årtionden till 1500-talets början. I Vadstena, med ett betydligt rikare bestånd av olika arkivalier, nämns endast en målare utöver lekbrodern Gerhard, invigd 1487 och död 1515 (DV 1996 nr 868 resp. 1036), nämligen Nils målare. Dennes dotter Dorotea invigdes 1498 som nunna (DV 1996 nr 938) och dog 1552 (Silfverstolpe 1898 s. 62).

Amunds konst hade som sin främsta uppgift i att i bild framställa den kristna lärans huvudpunkter, icke att framställa ur vår tids synpunkter estetiskt fullvärdiga konstverk. Bildernas läsbarhet var viktigast. Thomas ab Aquino har formulerat målarens uppdrag på följande sätt:

"Quilibet autem artifex intendit suo operi dispositionem optimam inducere, non simpliciter, sed per comparationem ad finem" (= Varje mästare strävar efter att ge sitt verk den bästa möjliga utformningen, inte i sig, utan genom att ta hänsyn till ändamålet) (Eco 1993 s. 133 efter Thomas ab Aquinos *Summa Theologiae* I, 93, 3). Der är inte av en slump som ett av hans mest framträdande motiv – illustrationerna till den apostoliska trosbekännelsen – helst placerats på en väl belyst plats i kyrkan. I Vårfrukyrkan i Skänninge har på korets nordvägg frilagts illustrationerna till de två första artiklarna i trosbekännelsen, tyvärr i svårt skadat skick. Klart är dock att de har samma bildinnehåll och samma uppbyggnad som motvarande scener i t.ex. Södra Råda och därför utan reservation kan tillskrivas Amund (Nisbeth 1995 s. 205 f).

Amund var visserligen när det gäller formspråket och ornamentiken ålderdomlig men när det gäller innehållet följde han väl med i sin tid. I flera av hans målningar återfinns en framställning med anknytning till rosenkransandakten (Nisbeth 1963 s. 105 ff och Härnfsjäll 1993 s. 124 ff). Rosenkransandakten hade en central plats i det sena 1400-talets andaktsliv, livligt förordad av både ordensfolk och sockenpräster. Dominikanorden spelade en central roll vid spridningen av denna andakt, och man kan då konstatera att ett av denna ordens centrala konvent fanns i Skänninge. Birgittinorden tog också snabbt till sig denna andaktsform, men Amund hade inte behövt resa till Vadstena för att komma i kontakt med den.

Det finns ett annat bevis på kontakter med dominikanerna i Skänninge. I målningarna i

medeltidskyrkan i Fivelstad, riven i slutet av 1800-talet, fanns en bild av dominikanhelgonet St. Vincentius Ferrer (Nisbeth 1963 s. 92). Denne, som var född i Spanien kring mitten av 1300-talet, framträdde som en av sin tid främsta predikanter. Hans predikningar, som gärna hade den yttersta domen som motiv, drog mängder av åhörare. Han spelade också en roll under slutskedet av schismen mellan påvarna i Avignon och Rom. Vincentius dog 1419 och kanoniseras 1455, d.v.s. endast några årtionden före tillkomsten av målningen i Fivelstad, som f.ö. är den enda nu kända bilden i Sverige av detta helgon.

Nils Amundsson, som 1498 invigdes som prästbroder i Vadstena, anlätades bl.a. som förhandlare i en maktkamp mellan systerklostret Marienkron och biskopen i Schwerin, ett uppdrag som han slutförde med framgång (Silfverstolpe 1898 s. 96 f). Under åren 1507 till 1520 förde han klostrets diarium (Gejrot 1988 s. 64 ff). Han utsågs till generalkonfessor första gången 1517 och skriver då i diariet om sig själv: "indignissimus hominum, quod protestor manu propria. In laboribus a iuventute mea, exultatus autem humiliatus sum et conturbatus" (-den mest ovärdiga av människor, vilket jag intygar med egen hand. Ända sedan ungdomen har jag arbetat och är, när jag upphöjts, förödmjukad och förvirrad) (DV 1996 nr 1049). Han avsåg sig sitt ämbete 1520 på grund av sjukdom. Ytterligare tre kortare perioder tjänade han dock klostret som generalkonfessor, sista gången 1540, då han fick ta emot kung Gustafs utsände när den nya gudstjänstordningen pålystes. Redan 1541 ersattes han som generalkonfessor av Peter Nilsson (DV

1996 nr 1178). Hur länge han levde efter det att han fått Peter Nilsson som efterträdare vet vi inte.

Av betydelse för klosterkyrkans interiör var den altartavla som 1520 i september uppsattes på högaltaret. Diariet meddelar följande: "*Ante vigiliam nativitatis beate Marie virginis apposita est nova tabula ad summum altare, quam procuravit pater pius Nicolaus Amundi cum suis amicis absque su[m]ptibus monasterii. 2 Et in die canonizationis beate Birgitte per patrem nostrum dominum Petrum Ingemari confessorem generalem in Dei honorem consecrata est*" (Två dagar före jungfru Marie födelsedag placerades ett nytt altarskåp vid högaltaret. Det införskaffades av from fader Nils Amundsson och dennes vänner utan kostnad för klostret. 2 Och på heliga Birgittas kanonisationsdag invigdes det till Guds ära av vår fader generalkonfessorn herr Peter Ingemarsson) (DV 1996 nr 1070). Av detta altarskåp återstår nu endast predellan, i svårt skadat skick. Den har innehållit skulpterade scener ur passionshistorien, av vilka några, fragmentariska, har bevarats. Skåpet i övrigt, som att döma av de bevarade resterna varit ett Brüssel-arbete av hög kvalitet och rejält stort – predellan är 277 cm lång – är spårlöst försvunnet (*Sveriges Kyrkor* 194 s. 89 och fig.89–90). Kanske var det Nils Amundssons bakgrund som son till en målare, som motiverade hans insats för att skaffa klosterkyrkans högaltare ett nytt altarskåp.

En av hans insatser för klosterfolket, och då i första hand för systrarna, var utarbetandet av en andaktshandledning, "Den korsfäste Jesu ljuvliga samtal med en syndare" (Geete 1905). Skriften, som till stor del torde vara ett självständigt

arbete av Nils Amundsson, har senast behandlats av Alf Härdelin (Härdelin 1998 s.464 ff).

När Amund Nilsson vid årsskiftet 1500 överlät sin gård i Skänninge på Vadstena kloster och drog sig tillbaka som ett slags pensionär till Vadstena och bosatte sig i en av klostrets gårdar utanför klostermurarna, hade han nog också upphört med sitt måleri. Om han mot slutet av sin verksamhet haft gesäller eller lärningar som övertagit hans verksamhet vet vi inte. Vi vet inte heller hur länge han levde efter överflyttningen till Vadstena, troligen inte många år. I Olaus Magnus' *Historia om de nordiska folken*, tryckt i Rom 1555, finns en uppgift som kanske bygger på minnen från hans uppväxttid i Östergötland. Han beklagar målarkonstens nedgång i Norden och nämner i det sammanhanget att "en viss Augustinus från Vadstena, överallt uppburen för sin konst och sin fromhet, avled omkring år 1500. Han efterlämnade vid sin död lika uppbyggeliga som beundransvärda bilder över Kristi lidande och de heliga undren" (Olaus Magnus 1976:3 s. 90, von Bonsdorff-Kempff 1990 s. 259). Är det en alltför djärv gissning att Olaus Magnus mindes ett namn på A men stannade för det mera välkända, mindre exotiskt-nordiska namnet Augustinus istället för Amund? I så fall har han rest ett äreminne över Amund, som denne gjort sig väl förtjänt av.

RAp 1500 2/1

Alla the thetta breff høra ælla see hælzar jach Amundh Nielsson borghamæstare j Skæninge och min hustrw Cristin magnussadother kerlika meth gudh kungørom wij_och bekennom meth thæssø waro nerwarande opno breffue swa før æptekommandom som them nw æru / oss haffwa giort / meth gudelikom wilia beradno modhe och waara wener och frænder samtyckie eth wenligith laglikit och æuerdelikit gardha skiffte meth Renliiffwes och ærlikom persones Som ær Systher Mæretta Twresdotther Abbatissa, Jon Mathie confessore generali och allom systrom och brødhrom j watzstena closther j swa mathe som her æpther screffuat staar Ath wij meth thessø waro breffue Vnnom och giffwom war gardh ther wij nw paa boo j Skæninge / liggiandes widh torgith / vppa badzstuffwogathunne væstan før vorfrw kyrchiogardh hwilkin gardh wij meth arff och køp laglika och skælika ærom tilkommin Thy ath jach Amundher ærffde en deell j fornemnda gardh æpther minom kæra fadher hwars siæl gud nadhe Och then andra deelin løsthe jach mik til for tw hundradha mark j øsgøst pæningatall aff mina modher och minom syskenom som breffuit Jach ther vppa haffwer wæl bewisa kan Och æpther thet ath thenne gardh ær laglika vpbodhin och laghstandhin næstha warom frendhom och arffuom til løsn som stadzlagh tilsighia Thy vplathom wij nw stragx fornemnda war gardh Jach om min hustrv watzstena closthre och thess personis Systrom och brødhrom ohindradhan och oqwaldan for oss och allom warom æptekommandom frændom och arffwom til æuerdelika ægho Och ther a moth haffwa the fornemnda modher abbatissa confessor generalis och alla Systra och brødher Vnth oss badhin i bæggias wara liiffstidh før wart vælmak och siælagagn skull en lithen(?) gardh j theres closterwadha liggiandes j mællan her Niels karolj gardh pa then ena sidho och brandh scriweres på thenandra sidhe hwilken fornemnda gardh och tomt meth hwsom och auerkan Jach Amundh meth mina ælskelike hustrw Cristine scholom haffua nythia och brwka ohindrath och oqwalt før fornemnde modher abbatisse Confessore generalj systhrar och brødher och thera æptekommandom j bæggias wara liiffstidh til dødha dagha Och ey androm thenna leghe(?) latha ælla læna och ey nakrom androm fornemnda hws tomt ælla auerke at sælia Och æpther bæggias waara dødth schal fornemnda hwss tomt och auerke frij och ohindradh før oss och allom warom arffuom och æptekommandom ather vndher closterith gaa meth alle the bygningh och aaverkan som wij kwnnom ther oppa byggia och byggia latha och kostwærya e hwar hælzt ær ælla wardha kan før bæggias siela gagn och alla waara arffwas badhe liiffwandes och dødha Och loffwom wij fornemnde abbatisse confessor generalj och allom systrom och brødhrom ath wij enghin then haffwa førsware och haldha wiliom æller scholom som clostreno til omak vidherwilia ælla skadha kan wara Och ey wij siælf scholom thet göra Kwndhe thet sua hænda som gudh förbiwdhe ath fornemnde wara gardh j Skeninge fornemndo watzstena closter och thess systrom och brødhrom meth

naghrom rætth affginghe Tha tilbindom wij oss badhin och waara arffwa swa godhan gardh
fornemnda clostre och thess personis vidherlæggia j swa godho læghe och mykle ræntho
widh waara sannindh och godha thro Thet loffwom wij fast stadhugt och obryteligit halda
och haldas schola aff oss och aff allom warom arffuom och æpthekommandom (widh
waara) sannindh och godha thro Til thessins breffs mere wisso(?) bedhoms wij heel och
oflwk beskedelika och ærlika manna incigele som ær Joan olaffssons och Jønis
pædeherssons borghamæstara j Skæninge Och lather Jach fornemnda Amwndh Nielsson
meth with och wilia hænga mith incigele...hængande nædhan før thessa samma breff
Hwilchet schriffuit ær...j Skæninge Aarom æpthe gudzbyrdh Md Annan daghen næsth
æpther nyaars dagh.

(Transkription av fil. dr Sigurd Ramqvist.)

Källor och litteratur

Skriftliga källor

- Riksarkivet (RA), odat pappersbrev nr 123; pergamentbrev 1500.01.02.
Linköpings stiftsbibliotek (LStB), pergamentbrev 1500.01.02, ms Kh 53 (Hans Brasks register över jordebrev.

Tryckta källor och litteratur

- Jan von Bonsdorff – Margareta Kempff, Vadstena kloster, ett medeltida konstcentrum? (i I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"), Uppsala.
DV 1996, Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentarer (utg. Claes Gejrot) (Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 19), Sthlm.
Eco 1993, Umberto Eco, Kunst und Schönheit im Mittelalter, Nördlingen (originalupplagan *Arte e bellezza nell'estetica medievale*, Milano 1987).
Geete 1905, Robert Geete, Skrifter till uppbyggelse från medeltiden (Svenska fornskriftssällskapets samlingar nr 7136), Sthlm.
Gejrot 1988, Claes Gejrot, *Diarium Vadstenense. The Memorial Book of Vadstena Abbey* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia XXXIII), Edsbacka o. Täby.
Gillingstam 1952, Hans Gillingstam, Åtterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden. Släkthistoriska studier, Sthlm.
Hernfjäll 1993, Viola Hernfjäll, Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 16), Skara.
Härdelin 1998, Alf Härdelin, Hjärtats altare. Översatt och eget i Vadstenamystiken. Från Heliga Birgitta till Nicolaus Amundi (i Kult, Kultur, Kontemplation. Studier i medeltida svenskt kyrkoliv. Opuscula selecta II), Skellefteå.
Nisbeth 1963, Åke Nisbeth, Mäster Amund och långhusmålningarna i Södra Råda (i En bok om Södra Råda gamla kyrka), Uppsala.
Nisbeth 1995, Åke Nisbeth, Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet (Sällskapet Runica et mediaevalia. Scripta maiora I), Sthlm.
Nordén 1918, Arthur Nordén, Norrköpings medeltid. Ett diplomatarium norcopensis, samlat och bearbetat av Arthur Nordén), Sthlm.
Olaus Magnus 1976, Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken 1–4 (facsimilutgåva av första sv. utg. 1909–1951), Sthlm.
Silfverstolpe 1898, Carl Silfverstolpe, Klosterfolket i Vadstena. Personhistoriska anteckningar, Sthlm.
Sveriges Kyrkor 194, Aron Andersson, Vadstena klosterkyrka. II. Inredning, Borås 1993.
Söderberg 1951, Bengt G. Söderberg, Svenska kyrkomålningar från medeltiden, Sthlm.
af Ugglas 1942, Carl R. af Ugglas, De båda Nils Håkansson (i Fornvännen 1942).

Immanuel Nobel – mångsysslare med ett växlingsrikt liv

GÖRAN NILZÉN

På något slumpartade vägar uppmärksammades jag för några år sedan på namnet Immanuel Nobel. Jag kände till att det var Alfred Nobels far, men så mycket mer visste jag inte om honom.

Orsakerna till att jag kom att lära känna honom lite närmare var två. För det första engagerades jag i ett projekt, Arbetsgruppen för Nobelstudier, där min uppgift var att utarbeta en arkivöversikt över viktiga arkivalier rörande släkten Nobel. Arbetet resulterade i en utförligt kommenterad beståndsöversikt över i sammanhanget relevanta arkiv i Stockholm, Uppsala och Lund rörande främst Immanuels söner Ludvig, Robert och Alfred. I de senares korrespondens fann jag att fadern under många år var en i – i alla fall i bildlig bemärkelse – högsta grad närvarande person.

För det andra engagerades jag ungefär vid samma tid som arkivprojektet kom igång som helg-guide på Tullmuseet i Stockholm.

På museet fann jag exponerade originalrit-

ningarna till det tullhus som 1830–1831 uppfördes vid Roslagstull i Stockholm. Byggnaden uppfördes i empir- eller Karl Johansstil med en stomme av stående brädor klädda med tegel i gul nyans. Tvåvåningshuset utmärktes av strama, rätlinjiga pilastrar som fortsatte upp i ett frontonliknande parti vid taklisten mitt på husets huvudfasad åt sydväst och hade försetts med flera markerade gördelgesimser runt byggnaden.

En intressant detalj på en av ritningarna är att i bottenvåningens norra del ett rum markerats som "Krog". Enligt uppgift är detta den enda kända tullhusritning som uttryckligen anger ett förhållande som inte var ovanligt. Tullinspektorer vid Lilla tullen kunde nämligen få en troligtvis välbehövlig kassaförstärkning genom att de innehade förmånen att driva krogverksamhet.

Vem var då mannen bakom de välgjorda tullhusritningarna? Några attribueringssvårigheter föreligger inte eftersom ritningarna signerats av upphovsmannen ("Af Im. Nobel"). Således konfronterades jag åter med Immanuel. Han är inte

lika välkänd eftersom han i mycket hamnat i skuggan av sina mera berömda och framgångsrika söner. Immanuel var emellertid försedd med ett ytterst rörligt intellekt och en aldrig sinande uppslagsrikedom, och hans liv blev mycket händelserikt med många dramatiska inslag som kan vara värda att påminna om.

Måhända är det inte, med tanke på den nobelska framgångssagan, en slump att Immanuels farfars morfar var det stora svenska universalgeniet Olof Rudbeck (1630–1702). Immanuel föddes den 24 mars 1801 i Gävle. Föräldrarna var provincialmedicus Immanuel Nobel och Brita Catharina Ahlberg. Hemmet var tämligen fattigt och någon omfattande skolgång bestods inte sonen, men han var en naturbegåvning. Dock undervisade fadern honom i latin möjligen med den avsikten att sonen skulle gå i hans fotspår på den medicinska banan. Tidigt fick Immanuel klara sin egen försörjning. Vid 14 års ålder gick han till sjöss som kajutvakt på skeppet Thetis. Efter några år, rika på upplevelser, dramatiskt skildrade i hans opublicerade självbiografi, övergav Immanuel sjömanslivet – skeppet hade tvingats till ett längre uppehåll i Egypten sedan besättningen insjuknat i kolera och kaptenen avlidit. Thetis återkom enligt Immanuels egen uppgift till Gävle den 4 augusti 1817. År 1819 flyttade han till Stockholm där han skrev in sig vid Akademien för de fria konsternas arkitektskola. Han hade tidigt visat stort intresse för ritning och konstruktionsarbeten av olika slag, och han framhöll själv att Gävle inte var rätta platsen för ”en ung man att komma fram på”. Uppenbarligen var han en duktig elev eftersom han erhöll flera utmärkelser. År 1825, samma år som han slutade på Akademien, fick han ett sti-

pendium för bl.a. ”modell å tvenne flyttbara hus”. Immanuel hade också haft förmånen av att ha som lärare dåtidens store och flitigt anlitate arkitekt, Fredrik Blom.

I sina tillbakablickar har Immanuel emellertid inte mycket gott att säga om sin läromästare, som han fann snål, avundsam och snar att utnyttja sin elevs kapacitet för egna syften. Sida efter sida i självbiografen fylls med exempel på Bloms perfiditet. Denna kontrasteras mot Immanuels egen förträfflighet som ritare och konstruktör. Moraliskt står han givetvis skyhögt över den svekfulle Blom som alltid var beredd att ta åt sig äran för de arbeten Immanuel utfört.

Efter studietiden arbetade Immanuel en tid som ritare och biträdande lärare – han undervisade i linearritning – vid Teknologiska institutet. Redan tidigt hade han visat prov på idérikedom och teknisk fantasi, och 1828 sökte han patent på tre uppfinningar, en tidsbesparande hyvelmaskin, en mangel med tio kalvar och på en ”mekanisk rörelse”, som gick ut på att med en rem reversera en roterande rörelse.

Immanuel var nu mogen att etablera sig som självständig arkitekt och byggmästare, med tidens terminologi ”conducteur”. Ett av hans första uppdrag var att reparera en byggnad på Stadsgården i Stockholm. Den stod på en sluttning och hotade att rasa. Immanuel lät spränga hålrum i berget och förankrade husgrunden med stadiga plintar. Det lyckade resultatet ledde till att han fick ett namn i branschen och några lyckosamma år följde. Det var under denna tid ritningarna till tullhuset vid Roslagstull drogs upp. Bland övriga entreprenader märks en tvätt-husinrättning, en pontonbro över Skurusundet och ett antal restaureringsarbeten.

Den 8 juli 1827 gifte Immanuel sig med Andriette Ahlsell, och de fick barnen Robert 1829, Ludvig 1831, Alfred 1833 och Emil 1843.

Lyckan blev emellertid inte långvarig. Flera av Immanuels projekt havererade och som lök på laxen brann makarnas egendom Knaperstad ner till grunden 1832. Året därpå gjorde Immanuel konkurs och betecknades som "fattig" i skattelängden.

Han gav dock inte upp utan satsade på tillverkning av vattentäta ryggsäckar för militärt bruk. Dessa skulle dels hålla soldaternas persedlar torra och dels kunna blåsas upp och fungera som simdynor eller byggelement till provisoriska broar. De militära myndigheterna ställde sig emellertid kallsinniga till projektet, och Immanuel fick då idén att använda det gummerade tygets elastiska egenskaper till en trampmina, men inte heller denna idé föll i god jord.

Genom en kontakt i Stockholm, Rysslands sändebud Lars Gabriel von Hartmann, råddes Immanuel att fara till Åbo där Hartmann hade nyttiga förbindelser. Den 4 december 1837 gav sig Immanuel åstad – en starkt bidragande omständighet var att gäldstugan hotade – och lämnade, enligt egen uppgift, med tungt sinne familjen åt sitt öde i Stockholm.

I Åbo fick Immanuel möjlighet att vidareutveckla minverksamheten, och han kom i kontakt med personer som hade förbindelser i försvarets högkvarter i S:t Petersburg, dit han flyttade i december 1838. Han fick tillfälle att presentera sina minplaner för den ryske tsaren och genomföra demonstrationer. År 1841 kom de första beställningarna, och året därpå tillerkände tsaren Immanuel en belöning på 3 000 silverrubler. Han fick nu tillfälle att utvidga sin

Immanuel Nobel. Foto: Kungl. biblioteket.

1839 grundade lilla mekaniska verkstad i S:t Petersburg och experimentera med nya uppslag och idéer. Verkstaden bar sig emellertid inte men 1842 grundade han en mekanisk hjulfabrik med gjuteri, och uppslaget att tillverka vagnshjul med hjälp av hel- och halvautomatiska maskiner visade sig lyckosamt och kom att generera goda inkomster. Ryktet om Immanuel som idérik uppfinnare och konstruktör hade nått ut, och samma år ansåg han sig vara så pass etablerad att tiden var mogen att skicka efter resten av familjen, som tidvis dragit sig fram under svåra umbäranden.

Under återstoden av 1840-talet gick verkstaden bra, främst genom försvarsbeställningar av vagnshjul och framför allt undervattensminor. Sönerna gick in som delägare i företaget, som

även levererade ångmaskiner, svarvar och verktygsmaskiner till flottbasen i Kronstadt. För civilt bruk tillverkades värmepannor, rörledningar och värmeelement. Immanuel var den förste som i Ryssland införde stora verktygsmaskiner som hyvelmaskiner och svarvar. Han låg även bakom landets första centralvärmeanläggningar. Som synes var detta före specialiseringarnas tidevarv.

Den storryska expansionspolitiken mot Svarta havet, som resulterade i Krimkriget 1853–56, ledde till att de nobelska verkstäderna upplevde en högkonjunktur, och från hösten 1852 arbetade Immanuel och sönerna i treskift på att konstruera och tillverka ångmaskiner för den ryska flottan. Stora beställningar av minor tillkom och verkstäderna sysselsatte över tusen man. 1853 erhöll Immanuel som erkänsla för sina insatser ryske tsarens guldmedalj och presenterades vid hovet. Han kunde äntligen betala sina svenska skulder och fick därför 1856 för första gången på tjugo år möjlighet att besöka hemlandet.

Det för Ryssland snöpliga resultatet av Krimkriget medförde att efterfrågan på Immanuels produkter kraftigt sjönk. Han strävade efter att hålla ut genom en hårdare satsning på den civila marknaden – bl.a. levererades maskiner och skrov till rederier som trafikerade Volga och Kaspiska havet – men det förslog inte. 58 år gammal tvingades han lämna Ryssland efter att 1859 tvingats i konkurs. Verkstadsföretagen utvecklades skickligt av sonen Ludvig. Men denne och brodern Robert blev kvar i S:t Petersburg och drev verksamheten vidare och lyckades även vidare. Det förtjänar understrykas att det var Immanuel som lade grunden till familjen Nobels omfattande verksamhet i Ryssland, men det

var Ludvig som var den förste som kom att spela en betydelsefull roll i det ryska närings- och samhällslivet.

Immanuel fick börja om på ny kula i Sverige, och idéer saknade han som vanligt inte. Både Immanuel och Alfred hade uppmärksammat nitroglycerinets enorma potential som sprängmedel, om det kunde tyglas. För Immanuel kan det ha varit en naturlig tanke att ersätta svartkrutet i minorna med det betydligt kraftfullare nitroglycerinet, men det var Alfred som blev mannen bakom de lyckade experimenten. Genom att blanda nitroglycerin med svartkrut och tända på med vanlig stubintråd gjordes flera framgångsrika sprängningar. Immanuel inspirerades till att själv experimentera med krutblandad nitroglycerin. Alfred blev emellertid misstänksam mot de resultat hans far sade sig ha nått, och då denne dessutom påstod att det var han som kommit på idén, ledde detta till en allvarlig schism mellan far och son. Så småningom kröp dock Immanuel till korset och erkände att det var Alfred som kommit på lösningen, och han uppmanade honom att söka patent på sin uppfinning.

På malmgården Heleneborg på Södermalm i Stockholm bedrev Alfred, den unge Emil och Immanuel sina experiment. En demonstration för det svenska försvaret utlöste en så våldsam knall att såväl civila som militära sakkunniga hävdade att ett sådant fruktansvärt sprängämne var alltför farligt att använda i krig, och försvarsmyndigheterna hörde aldrig mera av sig till Alfred.

Från 1863 hade Immanuel och Alfred arbetat tillsammans. I oktober året därpå bildade den senare Nitroglycerinaktiebolaget och överlät på Immanuel hälften av de aktier som han fick i bo-

laget i utbyte för sina patent. Avkastningen av dessa, tillsammans med ytterligare tillskott från bröderna, gjorde att Immanuels fortsatta liv blev ekonomiskt tryggt.

Under arbete med att stabilisera nitroglycerinblandningar inträffade vid Heleneborg den 3 september 1864 en fruktansvärd olycka. Laboratoriet flög i luften i en explosion som skakade hela Stockholm. Flera personer omkom, bland dem Immanuels och Andriettes yngste son, den blott 21-åriga Emil. Själv hade Immanuel befunnit sig på behörigt avstånd, men en dryg månad efter smällen drabbades han av ett slaganfall med åtföljande partiell förlamning. Han blev fysiskt bruten men hade sina själsförmögenheter – för att inte tala om sin uppslagsrikedom – någorlunda i behåll fram till sin död 1872 på årsdagen av Helenborgsolyckan.

Den 15 september 1865 skrev Ludvig till Robert att fadern hade fått tillbaka något av rörligheten i armen och benet men att han inte kunde göra bruk av dem, men att han annars befann sig ganska väl.

Måhända hade Alfred sina dubier beträffande faderns själsliga tillstånd. I varje fall gillade han inte alla av faderns idéer. I ett brev den 23 november 1868 anförde han brodern Robert att "gubben" skrivit och givit uttryck för "oerhörda funderingar". Han ville "göra en kanal tvärs genom Sverige och Norge för att inleda ekvatorialströmmen och därmed göra Skandinavien och Finland till varmare länder". Alfred tyckte också att gubben inte borde bråka så mycket eftersom han behövde vila. Annars skulle det nog gå på tok med hans förstånd. Alfred fick dock tillstå att det nog skulle vara svårt för fadern att sluta bråka.

Också Ludvig besvärades av faderns sjundade idériakedom. Den 2 april 1867 skrev han till brodern Robert att det smärtade honom att Immanuels experimentlusta åter blossat upp, eftersom "gubbens utförandekraft var förbi och därför blir av detta endast pengaförlust". Fadern ville låna pengar till sina experiment, och om Ludvig vägrade skulle "gubben" bli förolämpad, och om han lånade ut pengar skulle dessa vara bortkastade.

Immanuel hade från ungdomen varit intresserad inte endast av naturvetenskap och teknik utan även av humaniora, och det är tydligt att hans breda bildningsideal satte djupa spår hos sönerna. Det är vidare uppenbart att många samtida uppfattade flera av Immanuels idéer som lätt bisarra men en del av dessa hade framtiden för sig. Ett exempel som brukar anföras är uppslaget att tillvarata sågspån. Genom pressning och limning skulle ett lätt och tunt material framställas, användbart till t.ex. cigarrlådor, likkistor och monteringsfärdiga hus. På 1900-talet togs idén upp i form av tillverkning av kryssfanér. Det finns också skäl till att påminna om att Immanuels insatser när det gällde att utveckla den ryska verkstadsindustrin i många avseenden var epokgörande.

Immanuels självbiografi vittnar om att han var i besittning av en stor självtillräcklighet, och i många avseenden framstår han i denna som en ganska odräglig besserwisser. Exemplet Blom har nämnts, men belysande är även hans mångordiga skildring av hur han tillrättavisar den samlade ryska expertisen när det gällde konstruktionen av undervattensminor, och självsäkert framhåller att han sitter inne med lösningen av de problem ryssarna ställts inför. Det är såle-

des tämligen påfrestande att ta sig igenom Immanuels egna minnesbilder, men det får inte skymma det faktum att han – och det gäller t.ex. problemen med minorna – ofta hade rätt och lyckades där andra misslyckats. Själv hävdade han att åren till sjöss lärt honom mycket. ”Den uppfostran jag mottog ombord på Skeppet Tetis var för mig af stor nytta; ty den lärde mig att lita blott på mitt eget lilla jag och ej på andra.”

Referenser

Detta är en utökad version av en artikel om Immanuel Nobels verksamhet som framför allt arkitekt som publicerades i *Argus*, årsbok för Tullmuseum och Tullhistoriska föreningen 2003.

Immanuel Nobels ofullständiga självbiografi i Nobelarkivet i Lunds landsarkiv. Biografin eller kanske rättare memoarutkasterna – första bladet har överskriften *Koncept* – behandlar Immanuels ungdomsår med en utförlig skildring av åren till sjöss, utbildningen under Bloms färla och verksamheten i Åbo och S:t Petersburg. När det gäller tiden i Finland och Ryssland uppehåller han sig främst vid sina uppfinningar. Informationen om verkstadsgrundningar och affärsverksamhet är mycket mager. Tidsmässigt sträcker sig memoarerna fram till mitten av 1850-talet, och det är möjligt att han skrev ner dem efter

återkomsten till Sverige i slutet av decenniet. Dispositionen, eller snarare bristen på disposition, gör att man kan misstänka att de olika avsnitten nedtecknats vid skilda tillfällen.

Immanuel Nobels ritningar över tullhuset vid Roslagstull i Tullmuseet i Stockholm.

Brev från Alfred Nobel till Robert Nobel i Nobelkapslarna vol 1 och från Ludvig Nobel till Robert Nobel i vol 3, Svenska akademiens arkiv.

Om den unika krogmarkeringen på Immanuel Nobels ritning av tullhuset vid Roslagstull, muntlig uppgift från Rickard Bengtsson.

Bengtsson, Rickard och Berggren, Jan, Svenska tullhus (1993).

Berggren, Erik, Alfred Nobel (1960).

Berggren, Jan, Alla tiders tull i stan (2000).

Jangfeldt, Bengt, Svenska vägar till S:t Petersburg (1998).

Lundström, Ragnhild, Artiklarna om Immanuel, Robert, Ludvig och Alfred Nobel i Svenskt biografiskt lexikon, vol 27 (1990–91).

Schück, Henrik och Sohlman, Ragnar, Alfred Nobel och hans släkt (1926).

Strandh, Sigvard, Alfred Nobel, mannen, verket, samtiden (1983).

Åsbrink, Brita, Ludvig Nobel: ”Petroleum har en lysande framtid” (2001).

”... återkallar ifrån glömskan ... öfverstar och befäls-personer som ... gjordt tjänst”

Kring den militära biografien i Sverige före år 1905

LARS ERICSON

Förutsättningarna kring sekelskiftet 1900

Personhistoriska samfundet såg dagens ljus i en tid och ett Sverige som formligen vibrerade av nationalistisk anspänning, men också av inre konflikter. Under 1890-talet hade den tilltagande förryskningen av Finland och den alltmer tillspetsade konflikten med Norge bidragit till att driva fram en ökad nationalism i Sverige, samtidigt som de inre spänningarna kring rösträttsfrågan gjorde sig alltmera påmind. De senare fick ett akut uttryck i form av 1902 års rösträttsstrejk.¹

I anslutning till denna utveckling skedde en ökad satsning på försvaret. Efter att såväl armén som flottan under 1850- och 60-talen hade befunnit sig i en djup vågdal – såväl kvalitativt som kvantitativt – inleddes en omfattande upprustning som mot slutet av 1880-talet och under 1890-talet började ge konkreta resultat. En värnpliktslag gav år 1885 för första gången rejäl stadga åt principen om ett folkförsvar istället för den

stam av indelta och värvade soldater och båtsmän som alltsedan Karl XI:s tid hade utgjort den svenska arméns och flottans manskap.

Med ett nytt försvarsbeslut år 1892 togs nya viktiga steg i försvarets utveckling. Fälthärens styrka ökade markant. Antalet bataljoner i armén ökade från 65 till 79 mellan 1890 och 1897, och motsvarande siffror för kavalleriets skvadroner var 37 till 40 medan artilleriets batterier utökades från 28 till 38. Samtidigt förbättrades mobiliseringshastigheten, d.v.s. den tid som krävdes för att ställa armén på krigsfot, från tre veckor år 1886 till 10–14 dagar år 1897. Arméns slagkraft ökade genom bättre beväpning och utbildning hos förbanden, bl.a. genom införandet av de nya karbin m/94 och gevär m/96. Åren 1898–1900 beslöts om omfattande fästningsbyggen vid Karlskrona, Stockholm och, framför allt, Boden. Flottan fick sin del av rustningspengarna. Mellan 1885 och 1904 färdigställdes inte mindre än 11 pansarskepp, 5 torpedkryssare och 25 (min-)torpedbåtar. Hela denna process

kulminerade med riksdagsbeslutet år 1901 om att införa den allmänna värnplikten fullt ut och ställa indelningsverket på avveckling.²

När den moderna, självmedvetna nyligen industrialiserade nationen Sverige visade upp sig och spände musklerna inför publik på den stora konst- och industriutställningen i Stockholm sommaren 1897 var även försvaret närvarande. I en särskild utställningspaviljong presenterade både armén och flottan sin verksamhet. Nu gällde det inte minst att nå ut till de nya värnpliktiga och deras familjer. Hela utställningen besöktes under några sommarmånader av mellan 1,2 och 1,5 miljoner besökare. Av dessa beräknades runt 650 000 ha stigit in genom dörrarna till arméns utställning. Det gav ett genomsnitt på 4 500 besökare om dagen, ett antal som vissa helgdagar hade stigit ända till 19 000. Sannolikt hade flottans utställning, som låg på andra sidan en skiljevägg i samma paviljong som arméns utställning, liknande siffror.

Det var i första hand flottan som satsade på markanta historiska inslag i sin utställning, vid sidan av nyheter som det allra modernaste i form av den 1896 sjösatta 1:a klassens pansarbåten *Oden*, som låg förtöjd framför utställningsområdet på Djurgården. Det personhistoriska inslaget var också mera markerat i flottans utställning. En särskild sektion fylldes av porträtt på enskilda sjöofficerare som, förutom marint viktiga monarker, Erik XIV:s amiraler Jakob Bagge och Klas Kristersson Horn eller senare ryktbarheter som Augustin Ehrensvärd, Otto Henrik Nordenskjöld och Gustaf af Klint.³

För armén förelåg inte riktigt samma behov av att lyfta fram historien, eftersom lantförsvaret till skillnad från marinen vid denna tid redan

hade ett eget museum och det dessutom på plats i huvudstaden.

År 1879 hade Artillerimuseum invigts i det stora tyghuset på Ladugårdslandet (från 1885: Östermalm) och 1884 stod basutställningarna färdiga. Ända fram till 1943 bestod dessa i stora drag oförändrade. Artillerimuseum bytte först 1932 namn till det mera egentliga Armémuseum.⁴ Museet var kring sekelskiftet 1900 en central institution när det gällde att popularisera och visualisera vår militära historia. Några år efter sekelskiftet fick Artillerimuseum sällskap av Marinmuseum i Karlskrona. En angränsande verksamhet bedrevs på Livrustkammaren, vars traditionella rad av militära chefer bröts så sent som 1865. Två decennier senare, 1885, öppnade Livrustkammaren en basutställning i nya lokaler i Logårdsflygeln i Slottet.⁵

Militärhistorisk forskning

Parallellt med denna utveckling började även den militärhistoriska forskningen att ta form. Krigsarkivet hade visserligen grundats redan år 1805, men då i första hand som ett arméns kartarkiv. Det var först efter några decennier som arkivet började få leveranser av andra typer av arkivhandlingar, till en början av centrala handlingar från krigskollegium, och från 1880 av lokalt material från arméns olika regementen. I och med tillkomsten av den nya generalstaben 1873 och dess krigshistoriska avdelning fick forskningen inom vår militära historia en institutionell bas och 1878 blev krigsarkivet en del av den krigshistoriska avdelningen.⁶

Genom 1882 års reglemente öppnades krigsarkivet för forskare. Man bör då komma ihåg att

riksarkivet åren kring 1840 hade börjat ta emot enskilda forskare, dock till en början sällan fler än tre åt gången. I början av 1840-talet möter vi här de första krigshistoriska forskarna, som kaptenen Bruncrona som studerade Svea livgarde i slaget vid Lützen 1632.

För hela 1882 noterades 44 forskarbesök i krigsarkivet utöver officerare knutna till den krigshistoriska avdelningen, en siffra som 1889 stigit till hela 230. Som en jämförelse kan noteras att riksarkivet det senare året tog emot över 6 000 besök. En flitig besökare på krigsarkivet under 1880-talet var krigshistorikern L.G.T. Tidander (85 besök) som utgav en rad böcker om nordiska sjuårskriget 1563–70, slaget vid Axtorna 1565, krigstågen i Livland under Erik XIV och historiker över Jönköpings och Kronobergs regementen samt Södra skånska infanteriregementet. Hans förbandshistoriker var något av föregångare för den flodvåg av liknande, kronologiskt upplagda skildringar av olika regementens öden i krig och fred, som skulle komma under 1900-talet. Men hans böcker innehöll inte exceptionellt mycket personhistoria, snarast tvärtom.⁷

Den viktigaste brukaren av arkivets samlingar var generalstabens krigshistoriska avdelning, vilket är föga förvånande eftersom arkivet i dess moderna, utbyggda form skapats för att förse krigshistorikerna med källmaterial. Det var i första hand vårt lands krigiska historia fram till och med 1814 års norska fälttåg som intresserade de professionella krigshistorikerna. Krigshistoriska avdelningen gav mellan 1890 och 1922 ut nio band om kriget mot Ryssland 1808–09, ett arbete som i många år dominerade såväl avdelningens som krigsarkivets vardag. På 1910-utar-

betades också verket *Karl XII på slagfältet* inför 200-årsminnet av kungens död 1918.

Flera av den krigshistoriska avdelningens forskare var mer eller mindre aktiva i den fokusering på den karolinska tiden i allmänhet och Karl XII:s person i synnerhet som ägde rum under åren kring sekelskiftet 1900. Denna fokusering manifesterades tydligt när Karolinska Förbundet grundades år 1910 som ett forum för forskning kring den karolinska tiden.⁸ Inom försvaret manifesterades intresset för, ja dyrkan av, den karolinska epoken och den karolinska armén av 1910 års uniform (en försöksmodell tillkom redan år 1906), där hatten var en direkt kopia av den trekantiga karolinska uniformshatten.⁹

Under perioden från 1880-talet och t.o.m. 1910-talet genomförde krigshistoriska avdelningen eller den närstående forskare en rad andra arbeten i krigsarkivet. Så utarbetades vad man skulle kunna kalla den första generationen av moderna regementshistoriska verk om bl.a. Svea och Göta livgarden, Södermanlands regemente, Närke-Värmlands regemente, Värmlands fältjägare, Västerbottens och Hallands (Västgöta–Dals) regementen, Dalregementet, Livregementet till häst, Svea Artilleriregemente m.fl. Dessa böcker utgjorde regementshistoriker av det slag som fortfarande utkommer i en imponerande mängd.¹⁰ Här möter vi också mera renodlat personhistoriska inslag.

Militära biografier vid förra sekelskiftet

Kaptenen Arvid Noreen utgav 1911 en i alla avseenden massiv bok om Hallands regementes (före 1902: Västgöta-Dals regemente) historia och

den boken innehöll en tung avdelning med officersbiografier. Boken byggde på omfattande arkivforskningar och gick ytterst tillbaka på författarens arbete med att ordna Västgöta-Dals regementes arkiv i Krigsarkivet.¹¹ Vid den här tiden kommenderades ofta yngre generalstabsofficerare till några månaders tjänstgöring i krigsarkivet, där de fick ordna de inlevererade regementsarkiven. Ofta omfattande det ordningsarbetet även utarbetandet av ett personregister till arkivet.¹²

Medan Hallands regementes historik innehöll mera utförliga biografier omfattade den 1907 publicerade historiken över Göta livgarde ett stort antal utdrag ur regementets befälsrullor från skilda epoker.¹³ Författaren Gillis Bergenstråhle hade för avsikt att ganska snart utkomma med ett andra band om regementets historia, helt ägnat "personalhistoria med biografier, sägner och anekdoter samt porträtt". I väntan därpå var utdragen ur rullorna i den första volymen avsedda att "lämna några för öfverblicken af regementets förhållanden önskvärda meddelanden om regementets äldre medlemmar (intill 1840-talet)".¹⁴ Nu kom Bergenstråhle aldrig att själv fullborda sitt projekt, utan först år 1941 utkom den av honom förutskickade biografivolymen.¹⁵

En av de första moderna biografiska volymerna i ett regementshistoriskt verk ingick i regementschefen Carl Nordensvans verk om Värmlands regementes historia. Själva historikdelen utkom i början av år 1904¹⁶ och redan samma år utgav författaren den 300 sidor tjocka delen om regementets "personalhistoria".¹⁷ Även här var utgångspunkten ordningsarbeten i regementets äldre handlingar (före 1816) i krigsarkivet, ett ordningsarbete som ägde rum under sommaren

1901. Det blev startpunkten för ett snabbt arbete som redan efter 2 1/2 år hade resulterat i två tjocka böcker (ofta sammanbundna i en volym). Förklaringen till snabbheten låg i att Nordensvan som regementschef kunde beordra en hel författargrupp ur regementets officerskår. Tidvis var mellan fyra och sju officerare verksamma nära nog på heltid med projektet vid sidan av regementschefen.¹⁸

Men en väl så viktig faktor var att Carl Nordensvan själv var en av Sverige mest intellektuella och produktiva officerare kring förra sekelskiftet. Från hans penna flöt en jämn ström av försvarspolitiska debattskrifter och militärhistoriska arbeten. Nordensvan saknade formell vetenskaplig skolning, men i gengäld besatt han en stor beläsenhet och hade en god förmåga att på ett pedagogiskt sätt sammanställa och presentera andras forskningsresultat. Trots sin grundläggande nationella inställning i tidens politiska frågor, var Nordensvan en mycket självständig militärhistorisk författare som aldrig lät sig fångas av den Karl XII-renässans som kring sekelskiftet leddes av banérförare som historikerna Harald Hjärne och Arthur Stille.¹⁹

Den militära biografins rötter

Men om den militära biografins genre redan var om inte i full blomning så i alla fall hade växt till sig åtskilligt redan år 1905, när och var kan vi då söka dess rötter? Vän av ordning kan naturligtvis hävda att Samuel von Pufendorfs monumentala verk om Carl X Gustavs krig (utkom 1696) har en stark biografisk slagsida. Men den boken är i första hand en skildring av Sveriges krig på 1650-talet, även om kungen självfallet ges

en mycket central roll i skildringen. Vill vi finna skrifter där individen står i fokus i egentlig biografisk mening, då får vi rikta blickarna åt annat håll.²⁰

Det kanske första arbetet som kan betecknas som en biografi över en militär är C. Arrhenius-Örnhielms bok *Vita illustrissimi herois Ponti De la Gardie* som utkom 1690. I den skildrades den förste fältherren av ätten De la Gardie, vilken drunknade i en fartygsolycka i Finska viken år 1583.

Under 1700-talet utvecklades det biografiska skrivandet, inte minst genom de minnesanteckningar som från 1740 började utges av Vetenskapsakademien. Efter mönster från den franska Vetenskapsakademiens "Éloges" initierade Anders Johan von Höpken, som skrev Vetenskapsakademiens grundregler, en form av minnestal där fakta dominerade över den rena panegyriken.²¹ Här möter ett antal biografier även över militärer, som t.ex. Edvard Carlesons över amiralen Ankarcrona från 1750.

En viktig person i sammanhanget är historikern Sven Lagerbring, som genom sin *Sammandrag af Swea rikes historia* (band 1–6, 1775–80) inte bara aktivt bidrog till den svenska historieskrivningens pånyttfödelse med sin kritiska skärpa, han producerade sig även inom den rena biografien. Det var inte särskilt förvånande med tanke på att Lagerbring i sin historiesyn tillmätte människan, den enskilda individen, en central roll som historiens drivkraft. Dessutom fanns det en tidlöshet i det mänskliga beteendet som gjorde det väl värt att studera, eller som Lagerbring formulerade sig: "Människan är sig nog lik, uti alla tider."²²

Med Lagerbrings biografi över fältmarskal-

ken och generalguvernören Rutger von Ascheberg (1751) var den moderna svenska militära biografien född. Visserligen hade Lagerbring inte haft möjlighet att utnyttja riksarkivets samlingar i sitt arbete om den karolinske generalen som spelade en avgörande roll i det sena 1600-talets försvenskning av Skånelandskapen och Bohuslän, liksom för tillkomsten av den indelta krigsmakten. Men blotta det faktum att han uttryckligen beklagade detta i förordet visar på hans ambitioner och vetenskapliga ansatser. Istället lutade sig Lagerbring tungt mot Aschebergs egna självbiografiska anteckningar.²³

I den östra riksdelens var vid denna tid professorn Henric Gabriel Porthan en förgrundsgestalt och under hans överinseende tog den moderna finska historieskrivningen sina första stapplande steg. Ett av dem togs av J. Bilmark som år 1774 utgav en 19 sidor kort dissertation (respondent var N. Bergstedt) om Torsten Stålhandske, det finska rytteriets legendomspunne chef under det trettioåriga kriget.²⁴

Visserligen var militärerna väl representerade i våra tidiga biografiska uppslagsverk – alltifrån Samuel Loenboms *Anecdoter om namnkunniga och märkvärdiga svenska män* (Del 1–3, 1770–75) och Georg Gezelius *Försök til et Biografiskt Lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män* (Del 1–3, 1778–80, supplement 1787) – men dessa verk var inte på något sätt specifikt militärt inriktade. Tvärtom hade det sena 1700-talets biografiska uppslagsverk breda ansatser där närmast prästerskapets företrädare kom att dominera framför någon annan yrkesgrupp.

Men den nyss nämnde Samuel Loenbom vandrade också vidare i Lagerbrings anda, när han 1757–65 utgav en biografi över Magnus

Stenbocks öden, med kulmen i de framgångsrika slagen vid Helsingborg 1710 och Gadebusch 1712, innan det katastrofala nederlaget kom vid Tönningen år 1713 och han slutligen avled i dansk fångenskap år 1717.²⁵

En person som hade stor potential att bli en produktiv biograf var Sigfrid Lorenz Gahm-Persson (1725–94). Han var under hela 44 år kammarskrivare i krigskollegium, men tycks ha tillbringat det mesta av sin tid i Riksarkivet och Antikvitetsarkivet. Han samlade på sig oerhörda mängder av excerpter och fullständiga avskrifter, som till slut sammanfördes i ett 60-tal volymer som nu förvaras i Uppsala universitetsbibliotek. Häri ingick också ett rikhaltigt biografiskt material. Men tyvärr samlade sig Gahm-Persson aldrig till något tryckt biografiskt arbete. Istället blev hans livsverk de fyra delarna av hans utgåva av stadgor och förordningar rörande lantförsvaret, vilka utkom 1762–1814. Detta får nog hänföras till Gahm-Perssons personlighet. Han var en oerhört flitig kopist, men han tycks ha bekymrat sig föga om urvalsprinciper och än mindre om hur resultatet av hans arbete skulle få tryckt form. Den finländske historikern Henric Gabriel Porthan konstaterade kort och gott: ”Ibland Gahms collectioner finns visserligen mycket gott, men ock mycket lappri, ty han var utan all urskillning, endast flitig.”²⁶

En i historiografiska sammanhang alltför ofta förbisedd person är översten Gustaf Adolf von Siegroth. Han var en av de mest intellektuellt nyfikna och framsynta officerare som den svenska armén har haft. Som chef för först Jämtlands regemente och senare Södermanlands regemente utvecklade han officersutbildning och övningar. Dessutom var Siegroth en av de drivande

krafterna bakom tillkomsten av officersutbildningen på Karlberg 1792 och grundandet av Krigsmannasällskapet (sedermera: Krigsvetenskapsakademien) år 1796. Till sörmlänningarnas officerskår skänkte han också sitt stora bibliotek och sin instrumentsamling.²⁷

Bland mycket annat tog också Siegroth initiativ till vår första regementshistorik, som åren 1786–1794 utkom i sex delar. Bokverket finansierades med medel ur officerskårens gemensamma kassa, och en del av pengarna gick till en vaktmästare i Riksarkivet för utförda tjänster åt regementet, med all sannolik forsknings- och kopieringsarbeten.²⁸

I sitt bokverk konstaterar Siegroth, att historieverket inte bara ska skildra Södermanlands regementes öde alltifrån dess ”första skapnad”, utan även behandla dess personal: ”Det återkallar ifrån glömskan de Öfverstar och Befäls-Personer, som därvid gjordt tjenst, hvarmed äfven visse Slägters Biographie til någon del uplyses.”²⁹ Boken, som har ett strikt kronologiskt upplägg, innehåller omfattande fotnoter där personer som nämns i den löpande texten presenteras med mer eller mindre utförliga biografier.

Vi kan med andra ord förlägga uppkomsten av den militära biografen som litterär form och vetenskapligt uttryckssätt till mitten och slutet av 1700-talet, mera exakt perioden mellan Lagerbrings Aschebergsverk 1751 och 1786 då den av Siegroth initierade Södermanlandshistoriken började utkomma. Under de mellanliggande dryga tre decennierna utvecklades och etablerades den militära biografen i vårt land.

Utvecklingen under 1800-talet

Därefter skedde under lång tid inga egentliga, principiellt viktiga, framsteg. Men några viktiga arbeten under denna "mellantid" kan ändå vara värda att nämnas: L.M. Enbergs om Johan Banér (1814)³⁰, Frans Michael Franzéns om amiralen Jakob Bagge (1822)³¹ samt C.G. Nordins (1786) och Anders Fryxells om Erik Dahlberg (1848)³². Dessa arbeten är representativa för den relativt begränsade mängd militärbiografiska skrifter som utkom alltifrån 1780-talet till 1800-talet mitt. Många av dessa skrifter utgavs också av Svenska akademien. Någon enstaka gång hände det att en biografi ägnades en fortfarande levande person, som när Gustav Adlersparre år 1798 lät trycka en kortare biografi över Georg Magnus Sprengtporten³³, den skicklige officer som under 1780-talet moderniserade försvaret av östra Finland, men som vid skrivande stund hade bytt sida och avancerat till rysk generallöjtnant. Än mera udda är Gustav III:s egenhändiga äreminne över fältmarskalken Lennart Torstenson, presenterat på akademiens högtidsdag den 20 december instiftningsåret 1786 och tryckt året efter.³⁴

Först med historikern Fredrik Ferdinand Carlson, vår förste forskare i Leopold von Ranks anda, fick den militära biografien förnyad kraft. I sitt stora arbete om Sveriges historia under kungarna av det pfalziska huset (första delen utkom 1855) lät Carlson individerna spela en framträdande roll. I sitt enda egentliga biografiska arbete skildrade Carlson Gustaf Otto Stenbock, vilken gjorde en lång militär karriär alltifrån slaget vid Nördlingen 1634 och nådde pos-

terna som fältmarskalk och riksamiral innan han fick ta ett personligt ansvar för krigsmotgångarna 1676. Denna bok är en viktig milstolpe i vår militärbiografiska litteratur.

Boken om Stenbock utkom 1873 och här i formulerade F.F. Carlson högstämda och principiellt intressanta synpunkter på biografins värde: Historien "skildrar de tilldragelser, genom vilka, under sammanstötningen av mångfaldiga personliga krafter, samhällets utveckling och skaplynne bildas. Men där måste också vara en framställning, som åtnöjer sig med att teckna bilden av en enda bland dessa handlande personer, och som finner ett icke mindre betydelsefullt föremål i dennes liv, hans arbeten, hans strider, med den fröjd och sorg, han upplevat under det han framsläpande sten till den stora byggnaden, liksom å andra sidan den återverkan han, i gott som i ont, erfärit av det hela. Historien behöver biografins framställning icke mindre än denna behöver henne, och biografien är icke hennes tjänarinna, såsom många velat säga, utan hennes äldre syster. Tillsammans med varandra kunna de först avbilda den underbara vävnaden av mänsklighetens öden."³⁵

Verksam ungefär vid samma tid som F.F. Carlson var Julius Mankell (1828–97). Han hade ingen vetenskaplig skolning utan gjorde officerskarriär innan han tog avsked 1874 och istället blev riksdagsman och slutligen statsrevisor. Mankell fann uppenbarligen tidigt den vardagliga tjänsten långtråkig och fördjupade sig alltmer i krigshistoriskt läsande och författarskap. Många av de skrifter som flöt ut från hans penna var också skarpa inlägg i den dagsaktuella försvarsdebatten. Mankell pläderade för ett folkför-

svar och indelningsverkets avskaffande liksom för en lättare skärgårdsflotta och emot den tyngre, havsgående kustflottan. Han verkade också aktivt för en utvidgad rösträtt, liksom för skandinavisk enighet i Danmarks ödesstund 1863–64. Julius Mankell tog också konsekvenserna av sitt engagemang och gav sig 1863 till upprorets Polen (efter en stilenlig avskedsmiddag med sina skarpskyttekamrater på restaurang Blå Porten), där han utväxlade skott med ryska soldater och ett kortare tag även var krigsfånge innan han efter diverse turer kom hem helskinnad. Många av Mankells åsikter framfördes i radikala och skarpa ordalag som skaffade honom många fiender och säkert bidrog till hans förtida avsked från aktiv militär tjänst.³⁶

Julius Mankell blev med sina många skrifter en av de mest lästa och inflytelserika krigshistoriska författarna. I sina översiktsverk om de svenska krigens historia, liksom om Finlands krigshistoria gav han alltid det personliga momentet en viktig, men aldrig helt dominerande roll. Detsamma gäller i kanske ännu högre grad för hans kanske viktigaste arbete, nämligen *Studier öfver svenska skärgårds-flottans historia, krigs-sätt och användande vid Sveriges försvar* (1855) som utgavs under intryck av västmaktsflottornas expeditioner till Östersjön under det pågående Krimkriget.

Mera tydligt biografiskt intresserad är istället marinhistorikern P.O. Bäckström som i sin *Svenska flottans historia* (1884) låter en kronologisk framställning av utvecklingen från vikingatiden till 1880-talet interfolieras med insprängda minibiografier över viktiga, högre sjöofficerare.³⁷

En mycket speciell och viktig insats för den

personhistoriska forskningen gjordes av Claes Lorenz Grill, en artilleriofficer som ägnade en stor del av sin tid åt indelningsverkets organisation och historia.³⁸ Medan han under 1850-talet var kommenderad till tjänstgöring i krigskollegium ägnade sig Grill åt omfattande arkivforskningar, vilka 1855–58 resulterade i det detaljerade verket om arméns boställen och hela indelningen i rusthåll och rotar i såväl armén som flottan.³⁹ Även om Grill i första hand avsåg att redovisa det på 1850-talet aktuella läget, så noterade han också förändringar alltifrån det yngre indelningsverkets inrättande på 1680- och 90-talen. Därmed skapades ett fantastiskt rikt hjälpmedel som ännu idag ingen personhistoriskt eller topografiskt intresserad forskare i indelningsverkets historia kan gå förbi. ”Grill” är i de flesta släktforskarkretsar synonymt med en helt oundgänglig handbok. Däremot förekom inga explicita biografiska inslag i Grills verk, men det blev själva förutsättningen för framgång i senare generationer av personforskares ansträngningar. Därför motiverar den väl sin plats i en sådan här sammanställning.

Den militärbiografiska litteraturens läge mot slutet av 1800-talet

Trots det omfattande uppsvinget för den biografiska litteraturen under senare delen av 1800-talet – med namn som Gabriel Anrep, Victor Örnberg, Bernhard Schlegel, Carl Arvid Klingspor och Otto Bergström m.fl. – är det svårt att finna några tyngre biografiska arbeten med militärhistorisk inriktning.

Visserligen utgav historikern W.E. Svedelius år 1885 en biografi över Georg Carl von Dö-

beln⁴⁰ och 1891 publicerade J. Rosengren en avhandling om Augustin Ehrensvärd, fästningen Sveaborgs skapare⁴¹, men det var långtifrån några banbrytande arbeten. Betydligt större tyngd hade då litteraturhistorikern Karl Warburgs biografi över samme Carl August Ehrensvärd. Med sina drygt 400 sidor och sitt vetenskapliga angreppssätt har Warburgs biografi betydligt mera gemensamt med 1900-talets biografiska litteratur än det egna seklets böcker i samma genre.⁴² Till samma klass kan man hänföra sjöofficeren och sjökrigshistorikern Arnold Munthes biografi över sjöofficeren Gustaf von Psilander, mannen som spelade en huvudroll i den hopplösa sjöstriden vid Orfordness i Themsenmyningen år 1704. När Munthes bok utkom år 1899 utgjorde den samtidigt det första bandet i serien *Svenska sjöhjältar*, vårt första militärbiografiskt inriktade samlingsverk. Den första biografiska undersökning som strävade efter att täcka ett helt regementes officerskår och civilmilitära befattningshavare utgavs av G. Hyltén-Cavallius år 1897 och gällde Kronobergs regemente. Boken förebådade ett inslag som fortfarande är starkt framträdande i vår regementshistoriska litteratur.

När Personhistoriska samfundet år 1905 övertog stafetten från Autografsällskapet var således den militärbiografiska litteraturen etablerad i vårt land, men den hade ingalunda en så dominerande position som man skulle kunna tro mot bakgrund av den vid förra sekelskiftet rådande historiesynen. Visserligen hade genren vid denna tid runt 150 års traditioner att falla tillbaka på, men det var med vissa viktiga undantag inga vetenskapligt tunga traditioner. Tvärtom fanns det åtskilligt att göra för den personhistoriskt intres-

serade militärhistoriker som ville fatta pennan.

Ganska omgående blev också *Personhistorisk tidskrift* forum för mera systematiska personhistoriska studier av vår militära historia. År 1906 utgav majoren Ernst Lind av Hageby en studie av Upplands ståndsdragonregementes officerskår och två år senare fortsatte han arbetet med en genomgång av officerskåreerna vid tillfälligt uppsatta inhemska regementen under det stora nordiska kriget.⁴³ Den ansatsen fullföljdes i form av de namnlistor över officerare från olika förband under det stora nordiska kriget som på 1910-talet utgavs i Samfundets skriftserie.⁴⁴

Men än viktigare var kanske att i och med förvandlingen av *Autografsällskapets tidskrift* till *Personhistorisk tidskrift* år 1898 etablerades ett forum för personhistoriska studier i mindre eller mellanstort format. Tidigare under 1800-talet hade sådana uppsatser fått publiceras i olika allmänna kulturtidskrifter. I och med tillkomsten av *Historiskt bibliotek* 1875–80 och efterföljaren *Historisk tidskrift* år 1881 så kunde en del tyngre uppsatser eller mindre meddelanden författade av etablerade forskare finna vägen ut till en delvis ny läsekrets. Men det är först med omvandlingen till *Personhistorisk tidskrift* 1898 som det skapas en reell grund för den personhistoriska forskning som inte var så vittsyftande att den resulterade i böcker. Det kan vi ganska omgående se i innehållsförteckningen.

Just år 1904, när omvandlingen till Personhistoriska samfundet stod för dörren, publicerade den flitige kaptenen W. Planting-Gyllenbåga en uppsats om karolinen Georg Planting-Gyllenboga i tidskriften.⁴⁵ Den uppsatsen är ganska representativ, såväl till innehåll som format, för många av de bidrag som under det kommande

sektet skulle komma att inflyta i *Personhistorisk tidskrift*. Dessutom var ämnesvalet i högsta grad representativt för den fokusering på den karolinska tiden som rådde i Sverige i början av 1900-talet. I lika hög grad som Planting-Gyllenbågas lilla uppsats 1904 kan sägas vara representativ för mycket av innehållet i *Personhistorisk tidskrift* de

kommande åren, lika svårt är det att föreställa sig en sådan uppsats före förändringarna 1898 och 1905. Sådana uppsatser förekom, men de var få och möjligheterna att få dem tryckta i vetenskapliga organ var än mindre. Här ligger tveklöst Personhistoriska samfundets stora betydelse för den militärbiografiska forskningen i Sverige.

Noter

1. En bra rundmålning av 1890-talets Sveriges ges i boken *90-Tal. Fataburen 1991*, Sthlm 1991.
2. Lars Ericson, *Medborgare i vapen. Värnplikten i Sverige under två sekel*, Lund 1999 kap 5–6.
3. Lars Ericson, Historiskt panorama eller samtidsutställning? Arméns och flottans paviljong på Stockholmsutställningen år 1897, i Fred Sandstedt/Thomas Roth, red., *Athena och Ares. Till minne av vännen och kollegan Bengt M. Holmquist*. Statens Försvarshistoriska Museer. Skrift nr 3, Sthlm 1999 s. 101–120.
4. Lars Ericson, "Ett verkligt Armémuseum" – Fredrik Adolf Spak och skapandet av Artilleriemuseum åren 1877–1879, i *Meddelande XXXIX från Armémuseum*, Sthlm 1989 s. 5–34.
5. Barbro Bursell, Från kunglig förråds-kammare till statligt museum, i Barbro Bursell/Anne Marie Dahlberg, red., *375 år med Livrustkammaren*, Sthlm 2003 s. 173–190.
6. Lars Ericson, Forskarna och Krigsarkivet, i *Krigsarkivet 1805–2005. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2005*, Sthlm 2005 s. 000–000.
7. L.G.T. Tidander, *Anteckningar rörande Kongl. Jönköpings regementes historia*, Västerås 1910 (1. upplagan 1873).
8. Jarl Torbacke, Det manande exemplet från vårt förflutna. Karolinska förbundet och försvarsrörelsen 1910–1914, i Dens., *"Försvaret främst": tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik*, Sthlm 1983 s. 43–113. För Karl XII-renäs-
- sansens i svensk historieskrivning se Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Uppsala 1964 passim och Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001 s. 120–122.
9. Jan von Konow, Vår första fältmässiga arméuniform, i *Armémuseum. Meddelande* 41–42. 1980–1982, Sthlm 1982 s. 99–124.
10. Lennart Rosell, Hundra års regementshistorisk forskning, i *Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift* 1982:2 och Lars Ericson, Några drag i den regementshistoriska litteraturen under 1970- och 80-talen, i *Släkthistoriskt Forum* 1983:2 s. 6–11.
11. Arvid Noreen, *Anteckningar om Kungl. Halands regemente (f.d. Västgötadals) åren 1625–1910*, Sthlm 1911 s. 1.
12. Lars Ericson, Södermanlands regemente och dess arkiv, i *Meddelanden från Krigsarkivet XII*, Sthlm 1989 s. 181–209.
13. Gillis Bergenstråhle, *Historiska anteckningar om Kungl. Göta lifgarde*, Sthlm 1907.
14. Ovan i not 11 anförda arbetes företal.
15. A. Moberg, *Biografiska anteckningar om officer-skåren på aktiv stat vid Kungl. Göta livgarde 1741–1939*, Sundbyberg 1941.
16. C.O. Nordensvan, *Värmlands regementes (Närkes och Värmlands reg:tes) historia. Första delen. Regementets historia*, Sthlm 1904

17. C.O. Nordensvan, *Värmlands regementes (Närkes och Värmlands reg:tes) historia. Andra delen. Personalhistoria*, Sthlm 1904.
18. Ovan i not 11 anförda arbete s. III–VI.
19. Olof Cronenberg, art. Carl Nordensvan, i *Svenskt biografiskt lexikon*, Häfte 133, Sthlm 1991 s. 322–327.
20. Den följande skildringen av den biografiska litteraturens tidiga utveckling i Sverige bygger, när inget annat sägs, på Bengt Hildebrand, *Handbok i släkt- och personforskning*, Sthlm 1977 (1:a uppl. 1961) s. 126–154 och 274–281. Läsverd i sammanhanget är också Otto Sylwan, *Till svensk biografis historiografi*, i *Samlaren 1935* s. 90–112.
21. Bengt Hildebrand, *Kungl. Svenska vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation*, Sthlm 1939 s. 647–650.
22. Nils Eriksson, *Dalin-Botin-Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787*, GBG 1973 s. 204.
23. Alf Åberg, *Rutger von Ascheberg. Fältmarskalk och generalguvernör*, Sthlm 1950 s. 293.
24. J. Bilmark, *Dissertatio academica, expositura vitam & merita illustrissimi herois etc. etc. Thorstani Ståhlhandske (respondent)*, Åbo 1774.
25. För Magnus Stenbock se senast Lars Ericson, *Fänge, fältherre, förvaltare. Magnus Stenbock i Ericsbergsarkivet*, i *Biblis* nr 3/4, 2000 s. 24–26.
26. Sigfrid L. Gahm-Persson, *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Angående Swea Rikes Landt-Milice Til Häst och Fot, I–IV*, Sthlm 1762–1814. Porthans omdöme citerat ur Carl Olov Sommar, Sigfrid Lorenz Gahm-Persson, i *Dens., Boksamlare och deras jaktmarker*, Sthlm 1968 s. 131–142.
27. För Siegroth och hans verksamhet se Wilhelm Odelberg, *Gustaf Adolf von Siegroth*, i *Kungl. Södermanlands regemente under 350 år*, Strängnäs 1977 s. 145–192; Ulf Söderberg, art. Gustaf Adolf Siegroth, i *Svenskt biografiskt lexikon*, häfte 156, Sthlm 2003 s. 145–148; Lars Ericson, *Från sällskap till akademi 1796–1870*, i Erik Norberg, red., *Fäderneslandets försvar. Kungl. Krigsvetenskapsakademien 1796–1996*, Sthlm 1996 s. 11–139 spec s 27 f.
28. Lars Ericson, *Det indelta regementets ekonomi. Exemplet Södermanlands regementes finanser 1790 och 1840*, i Lars Ericson/Björn Gäfvert, red., *Med spade och gevär. Rapport från symposium om det militära indelningsverket, Axevalla 1988*, Sthlm 1989 s. 90–106 spec. s. 96 (även tryckt i *Meddelanden från Krigsarkivet XII*, Sthlm 1989 s. 90–106).
29. *Utkast til en historia om Kongl. Södermanlands regemente. I. stycket*, Sthlm 1786, företalet s. 5.
30. L.M. Enberg, *Äreminne öfver Johan Banér, Svea rikets råd, fältmarskalk*. Skrift, som vunnit stora priset i Akademien 1814, tryckt några år senare i *Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. Del 7*, Sthlm 1820 s. 51–94.
31. Frans Michael Franzén, *Minne af amiralen Jakob Bagge*, i *Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. Del 9*, Sthlm 1822 s. 139–178.
32. C.G. Nordin, *Lefvernesbeskrifning öfver kongl. Rådet, generalgouverneuren, fältmarskalken och academie cancelleren Erik Dahlberg*, i *Handlingar rörande Svenska akademiens högtidsdag den 20 dec. 1786*, Sthlm 1787 s 85–109; Anders Fryxell, *Äreminne öfver kongl. Rådet och fältmarskalken greve Erik Dahlberg*, i *Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. Del 24*, Sthlm 1851 s. 183–255.
33. Anteckningar om nuvarande ryske general-lieutnanten Georg Magnus Sprengtportsens lefnad och förrättningar i sit fäderneslands tjenst, i *Krigssamlingar. Del 4*, Sthlm 1798 s. 268–309. Jfr Stig Ramel, *Göran Magnus Sprengtporten. Förrädaren och patriot*, Sthlm 2003.
34. Tryckt i *Handlingar rörande svenska akademiens högtidsdag den 20 dec. 1786*, Sthlm 1787 s. 245–281. Återutgivet av Ruben G:son Berg som *Äreminne öfver riksrådet och fältmarskalken Lennart Torstenson, greve til Ortala. Skrift, som vunnit stora priset i Svenska akademien 1786*, Sthlm 1913.
35. Citat i *Hildebrand 1971* s. 11 f.

36. Göran Andolf, art. Julius Mankell, i *Svenskt biografiskt lexikon*, Häfte 121, Sthlm 1985 s. 64–69.
37. P.O. Bäckström, *Svenska flottans historia*, Sthlm 1884 passim.
38. Bertil Broomé, art., Claes Grill, i *Svenskt biografiskt lexikon*. Häfte 82, Sthlm 1967 s. 289 f.
39. Claes Grill, *Statistiskt sammandrag af svenska indelningsverket. I–IV*, Sthlm 1855–58 (facsimileutgåva GBG 1978).
40. W.E. Svedelius, Minne af generallöjtnanten friherre Georg Carl von Döbeln, i *Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. Del 60*, Sthlm 1884 s. 27–285.
41. J. Rosengren, *Augustin Ehrensvärd. Historisk afhandling*, Växjö 1891.
42. Karl Warburg, *Karl August Ehrensvärd. En lefnadsbild från gustavianska tiden*, Sthlm 1893.
43. *Personhistorisk tidskrift* 1906 s. 33–38 och 1908 s. 81–96 respektive 138–141.
44. V. Hamilton/C.H. Kreûger/E. Leijonhufvud, *Namnlistor över officerskårerna vid svenska s.k. männingsregementen till häst och ståndsdragoner under stora nordiska kriget*. Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet 9, Sthlm 1916 samt E. Leijonhufvud, *Namnlistor över officerskårerna vid svenska s.k. männingsregementen till fot under stora nordiska kriget*. Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet 10, Sthlm 1918.
45. W Planting-Gyllenbåga, Karolinen Georg Planting-Gyllenboga, i *Personhistorisk tidskrift* 1904 s. 73–78.

Historiska samband i Jonas Hallenbergs *Svea rikes historia*¹

TORBJÖRN GUSTAFSSON CHORELL

1. Inledning

Jonas Hallenberg (1748–1834) är nog den minst kände av 1700-talets mer omtalade svenska historiker. Hans ofullbordade *Nya allmänna historien, ifrån början af sextonde århundradet* (1–3, 1782–85) och *Svea rikes historia under konung Gustaf Adolf den stores regering* (1–5, 1790–96) bedömdes redan av samtiden som bland sin tids främsta historiska verk. Trots att han utnämndes till rikshistoriograf av Gustaf III, har förhållandevis litet skrivits om Hallenberg.² Till viss del beror det nog på att han kom efter den generation historiker som bar upp frihetstidens historiografi, men före både omsvängningen mot det historietänkande som präglade romantiken, enligt vilket alla fenomen befann sig i utveckling och blev begripliga om man betraktade dem i sitt sammanhang, och före de skeenden som gjorde historieskrivningen till en akademisk vetenskap.³

Bland äldre bedömare lästes Hallenbergs verk

i ljuset av den historievetenskap som kom att läras ut vid universiteten. Man fann då att Hallenberg hade använt metoder och förhållningssätt som påminde om de verktyg som professionellt skolade historiker ansåg vara riktiga.⁴ Han utnyttjade historiska dokument på ett sätt som vittnade om en historieskrivning bortom historien om stora män och efterlevansvärda exempel. Hans försiktiga omdömen om gestalter och skeenden och hans bruk av historiska källor – och bland dem kanske framför allt de dokument som vittnade om samfundens religiösa och juridiska förändringar – påminde också om hur senare generationer ansåg att arbetet skulle bedrivas. Hans intresse för rättskipning, ekonomi och lagstiftning lät också antyda en annan historieskrivning än den som lät den politiska historien bestämmas av krigsförlopp och heroiska dåd på slagfältet. Hallenbergs historia var snarare en skildring av hur de civiliserade nationerna utvecklats mot större laglighet. Hans verk, framför

allt historiken över Gustaf II Adolf, var dessutom fylld av noter som angav vilka källor som hade använts.

Det finns dock fortfarande en hel del kvar att göra vid studiet av upplysningstidens svenska historiografi i ljuset av de perspektiv som har utvecklats bland de forskare som undersökt historieskrivningens relation till den humanistiska traditionen i västerländsk idéhistoria. Med det menas då den tradition som betonade att en skolning i språk, historia, retorik, poesi och moralfilosofi var central för alla som skulle verka i offentliga ämbeten eller inom handeln och diplomatin. I denna uppsats vill jag genom ett studium av Hallenbergs ofullbordade verk om Gustav II Adolf analysera hur han brottades med svårigheten att förena sin fascination inför källmaterialets detaljerade vittnesbörd om missförhållanden med ambitionen att skriva en sammanhängande berättelse där läsaren leddes mellan minnesvärda händelser som gav insikt i det historiska förloppet. Dilemmat gällde ytterst relationen mellan ambitionen att "måla" tavlan av ett tidevarv med behovet av att ge historisk legitimitet åt samtida politiska, moraliska och civilisatoriska intressen. Den historiska meningen och världshistoriens förlopp kunde bara beskrivas genom att historikern medvetet skapade sammanhang och följdriktighet åt historien. Genom att använda mindre centrala händelser som broar mellan minnesvärda skeenden kom Hallenberg att i verket om Gustav II Adolf utveckla en medveten representationsteknik som syftade till att skapa illusionen om en sammanhängande historia, som kunde fungera som en spegel genom vilken samtiden kunde se att den absoluta monarki, som Hallenbergs uppdragsgiv-

vare Gustav III ville försvara, också fick historisk legitimitet. Men viljan att återge dokumentens detaljer kom samtidigt att innebära att illusionen hela tiden utsattes för påfrestningar. I Hallenbergs fall ledde det till att den historiska berättelse som skulle skildra den absoluta monarkin som lösningen på samtidens politisk och moralisk oro hela tiden riskerade att upplösas i krönikans mekaniska redogörelser för politiska processer.

2. Stadieteorin och historietänkandet

Hallenbergs ungdomsverk *Nya allmänna historien* var ett arbete som tagit intryck av den filosofiska historieskrivning som representerades av Voltaire, David Hume och William Robertson. Bland Hallenbergs efterlämnade manuskript finns en påbörjad, men aldrig färdig, översättning av Robertsons *History of America* (1777). Verket är av intresse eftersom det var i det som Robertson tydligare än någon annanstans lät historien struktureras utifrån den s.k. stadieteorin, som kanske i första rummet skilde 1700-talets filosofiska historieskrivning från den nyklassiska historiografi som utvecklats under renässansen. I den senare stod den politiska staten i fokus och dess utveckling förklarades i första hand av de cykliska förlopp som varje stat antogs vara underkastad i sin historia. Francesco Guicciardinis tragiska historia om Florens förfall efter 1494 i *Storia d'Italia* var det kanske förnämligaste exemplet på denna historieuppfattning.⁵

Stadieteorin hade från början formulerats inom den politiska teorin. Naturrättstraditionens grundläggande historiska mönster var som bekant berättelsen om hur människor från början

levde i ett naturtillstånd och sedan slöt sig samman till samfund genom överenskommelser och ömsesidigt erkännande av grundläggande rättigheter. Redan Samuel Pufendorf (1632–94), den lärde tysken som under många år verkade vid universitetet i Lund och under en tid var svensk rikshistoriograf med uppdrag att skriva rikets historia, föreslog att övergången från det naturliga tillståndet till det samhälle som efterlevde lagar hade skett i stegvisa förlopp där vart och ett karaktäriserades av olika sätt att organisera privategendomen och medlen för självbevarelse.⁶ Det helt centrala verket för att fastställa stadieteorin som en modell för hur civilisationens historia kunde skrivas var dock Montesquieus (1689–1755) *L'esprit des lois* (1748). Montesquieu skrev förvisso historia på det renässanshumanistiska sättet när han i ett verk som *Considerations sur les causes de la Grandeur des Romains et de leur decadence* (1731–32) beskrev statens utveckling som ett cykliskt förlopp, men i *Lagarnas anda* utvecklade han ett komplext schema som kunde ligga till grund för olika historiska analyser. Enligt hans schema fanns det olika typer av regeringskick (republik, monarki och despoti), som vart och ett styrdes av olika moraliska principer som företrädarna för respektive regeringsätt agerade efter (dygd, ära och rädsla). Han formulerade också en teori om nationalkaraktärer och diskuterade andra kausala determinanter som geografi och klimat, handel och finanser, demografi och religion. Han verkar inte ha ansett att någon av dem var viktigare än någon annan vid studiet av civiliserade nationer. Det stora verket avslutades med en serie historiska analyser av den franska monarkins tidigaste historia.⁷ Även om det verkar vara möjligt att

hävda att Montesquieu själv inte ansåg att rangordna befintliga nationer och kulturer, så var det ofta så han kom att läsas av bland annat företrädare för upplysningen i Skottland. Som Johnston Kent Wright påpekat kan verket läsas som ett försök att förklara den i jämförelse med andra världsdelar unika dynamik man tyckte sig finna i europeisk historia. På grund av geografiska faktorer och klimatets natur var världen utanför Europa fallen för antingen en mer statisk eller en mer cyklisk historia som fick till följd att despotiska styrelseskick gång på gång återkom eller blev bestående. Västvärldens unika utveckling kunde istället beskrivas som en lång övergång från en dygdig republikansk regim till den moderna tidens monarkier och utvecklade handelskultur. Överfört till ett världshistoriskt scenario, så speglades den mänskliga kulturens utveckling av rörelsen från östliga despotier till västliga monarkier och republiker.⁸

Idén införlivades i de historiska arbeten som brukar knytas till den europiska upplysningstraditionen. I *History of America* formulerade Robertson en av de grundläggande idéerna bakom stadieteorins syn på samhällenas utveckling när han skrev att historikern först och främst måste uppmärksamma de medel som människor i det förgångna utnyttjat för att överleva. Överlevnadssätten bestämde även samfundens lagar och politiska system.⁹ Den andra grundidén var att se överlevnadssätten som stadier med progressiv riktning. Det var en idé som Robertson hade hämtat från Montesquieu: människor hade först sökt sin överlevnad i form av jägare- och samlarsamhällen, därefter organiserat sin strävan efter att överleva i herdliknande samfund och slutligen i form av jordbruks- eller handelssamfund,

Jonas Hallenberg.

som var de två former som Montesquieu kallade civiliserade. Med den terminologi som den franske baronen använde uttryckte dessa utvecklingsstadier en samhällsomvandling från vildhet över barbari till civilisation, grundfabeln i det J.G.A. Pocock nyligen kallat upplysningens historiska berättelse framför andra och en strukturprincip för den tidens filosofiska historieskrivning.¹⁰ Stadierna beskrev dock ingen deterministisk evolution. Tvärtom var detta en utvecklingsprocess fylld av egendomliga sidospår, uppbromsningar och tillbakagångar. För flertalet anhängare till stadieteorin visade den att avgörande historiska förändringar ofta skedde utan att människor förstått vad de åstadkommit. Det som drev fram förändringar var människans

irrationella beteenden, hennes begär och önsningar, mer sällan hennes avsiktligt bestämda intressen. Robertson tillhörde dem som fann detta perspektiv outhärdligt. Han kunde inte acceptera den ironiska historiesyn som detta ledde till. Den person som betraktade det förgångna på ett sådant sätt tenderade nämligen att se historien som ett vittnesbörd om det dåraktiga och fåfänga i all mänsklig strävan.¹¹ Stadieteorin hade dock två speciella värden som kom att färga 1700-talets historieskrivning: dels uppfattades förändringar som moraliska och materiella förbättringar i kvalitativ mening, dels uppfattades det moderna Europa som den världsdel som hade nått det högsta stadiet och därmed som den del av världen som nått historisk överhöghet över andra kulturer och samhällen.¹²

I den berömda första delen av *The History of the Reign of Charles V* (1769), "A View of the Progress of Society in Europe", beskrev Robertson det feodala samhällets uppkomst och fall i Europa. Verket identifierade 1400- och 1500-talen som den avgörande övergångsperioden i europeisk historia. Då ersatte starka, centralstyrda monarkier de aristokratiskt styrda medeltida feodalrikerna. Robertson, Voltaire och Hume välkommande detta politiska skifte. För dem uttryckte förskjutningen av den politiska makten att den medeltida samfundsordningen ersattes av en högre politisk ordning som kunde åstadkomma en fortsatt utveckling av de europeiska staterna både konstitutionellt (mot större frihet och rättigheter för medborgarna) och mot en rättsordning som tryggade egendomsrätten. För den kyrkliga dignitären Robertson hade dessutom omvandlingen av det religiösa tänkandet genom reformationen givit Europa ett unikt andlig till-

skott och en intellektuell frigörelse från andliga bojor. Även handeln hade enligt hans analys gjort det möjligt för fler människor att träda in i medborgarskapets och därmed frihetens rike.¹³

I Hallenbergs *Nya allmänna historien* upprepades flera av dessa teman för en svensk publik. Verket var det första i Sverige som ville skildra de europeiska staternas historia mer än rikets historia, och anknöt därmed till den historiografi som under en längre tid funnits på kontinenten och i grannlandet Danmark. "En svensk Robertson är uppstigen för vår historia", skrev också Carl Christoffer Gjörwell i ett brev.¹⁴ Vid sidan av inledningens skildring av medeltiden handlade verket om de europeiska staterna efter 1500-talet och historien skulle skildras på ett sådant sätt att den gav "sammanhängande kunskap om alla Europas Riken på en gång".¹⁵ I inledningen anlades ett tema som skulle prägla hela verket: de europiska rikena hade gått från ett tillstånd av krig, trälldom och politiskt förfall – en tid där personlig säkerhet saknades och okunighet rådde även bland rikets högsta ledning – till ett ordnat och lagligt samfundsliv. Orsaken till vändningen förlade Hallenberg till korstågen, en orsak som präglades av den ironiska grundsynen att goda resultat ofta nåddes ur dåliga orsaker. Ur korstågen kunde Hallenberg härleda både den nya tidens förbättrade, tekniskt avancerade och bättre organiserade krigskonst, de förändrade politiska institutionerna och de finare sederna. Budskapet var att friheten och rättigheterna hade stärkts ju längre fram i tiden man kom. Folk som "förut ej gjorde Staten mer gagn än Arbets-kreatur, blef således förvandlade till hurtige och drifvande medborgare,

hvilke bidrogo till Landets tillväxt i styrka och rikedom."¹⁶

Utnämningen till rikshistoriograf 1784 innebar dock att Hallenberg avbröt arbetet på *Nya allmänna historien* efter den tredje delen; del fyra finns ännu kvar ofullbordad bland hans efterlämnade manuskript. Som rikshistoriograf ställdes Hallenberg inför ett *politiskt* uppdrag där han var tvungen att finna en balans mellan viljan att skriva en upplysningshistoria av det slag han påbörjat i sitt första stora verk och att fullfölja den nyklassiska historiografins fokus på en historia som skildrade regenternas dygder och gärningar för att ur dessa exempel kunna dra lärdomar för nuet. Den som innehade rikshistoriografämbetet ålades inte bara att skriva rikets historia utan också att med historiens hjälp legitimera det rådande styrelseskicket.¹⁷

När Gustav III hade gjort sin statskupp 1772 ställdes han inför tvånget att legitimera ett nytt politiskt system, som inte kunde identifieras med den gamla absolutismen och inte heller med det styrelseskick som han avskaffat. För att kunna legitimera en "upplyst despoti" användes en rad skribenter och institutioner för att ge kuppen politisk och historisk bekräftelse samtidigt som de politiska honnörsorden från frihetstiden – frihet, medborgarskap m.fl. – behöll sin positiva laddning.¹⁸ Hallenberg enrollerades i detta syfte. Hans uppdrag som rikshistoriograf blev att arbeta vidare på den tidige historiografen Olof von Dalins *Svea rikes historia* (1747–62) som hade avbrutits strax före Gustaf Adolfs regeringstid. För Gustav III var ju "lejonet från Norden" en av de främsta politiska förebilderna – i talen och propagandan talades om att han

återupprättat det regeringsskick som Gustaf Adolf hade instiftat. Hallenberg kom också att publicera sitt verk under den tid som såg kungens stora konflikt med adeln genom den förenings- och säkerhetsakt som 1789 avskaffade flera av adelns privilegier. Det är omöjligt att inte läsa Hallenbergs historik över hjältekonungen Gustaf Adolf i ljuset av denna politiska samtids-situation. När verket väl började tryckas hann endast de två första volymerna ges ut innan hans uppdragsgivare blev offer för adelns samman-svärjning 1792.

En annan konflikt kom också att sätta sin prägel på Hallenbergs verk. Det gällde konflikten mellan den nyklassiska historiografi som satte stora män och staters öden i fokus för historiska berättelser, och den nya historieskrivning som i Voltaires efterföljd intresserade sig för människors seder och bruk. Även ekonomi och rättskipning var fenomen som vittnade om civilisationens utveckling mot högre stadier. Hallenberg diskuterade detta i sitt inträdestal till Vitterhetsakademien 1787, som när det väl trycktes 1791 hade förvandlats till det mest omfattande principiella ställningstagandet till historikerns konst som man möter i svensk historieskrivning före 1800-talet. Hur skulle den historia se ut som kunde både skildra framkomsten av den moderna civilisationens lagar och anda, och samtidigt fungera som en spegel i vilken en regent kunna finna vägledning för sitt politiska handlande?

3. Sanning, opartiskhet och vältalighet

På ytan är Hallenbergs inträdestal i Gustav III:s propagandainstitution en diskussion om den

moderna historieskrivningens förhållande till den antika.¹⁹ Läst på det viset framstår talet som en variant av den vid den här tiden gamla, men hela tiden aktuella, frågan om de antika klassikerna skulle förbli normen som inte kunde överskridas utan bara imiteras eller om den moderna tiden hade gjort det möjligt att gå utöver deras ståndpunkt. Hallenberg förde ett försiktigt resonemang om värdet av att ta del av klassikerna ifråga om snart sagt allt som rörde fällandet av omdömen, historiska förklaringar och bruket av olika stilmedel, utan att för den skulle sätta dem över de moderna mästarna, men inte heller för att förkasta dem. Tvärtom betonades vikten av att en modern hävdatecknare läste klassikerna. Utan dem saknade historikern den "lärdomens underbyggnad" som gav styrka nog för att åstadkomma egna historisk verk.²⁰

På ett djupare plan var dock inträdestalet en motsvarighet till de vägledning i historieskrivningens konst som under 1700-talet hade skrivits av författare som Charles Rollin, René de Rapin och abbé de Mably. Den senares *Comment écrire l'histoire* (1783) kommenterades kort av Hallenberg. I sitt tal gav Hallenberg vägledning i en rad kniviga historiografiska frågor som hade diskuterats under hela 1700-talet.²¹ Hur bör en historiker förhålla sig till de händelser som skildras? Svar: opartiskt och som en domare. Redan i inledningen till *Nya allmänna historien* hade han skrivit att historikern skall se sig som "utan Fädernesland, utan Religion, och utan Stånd".²² Opartiskheten, bör det inskräpas, var dock inte detsamma som vad som senare kallades objektivitet och som ofta handlat om att historikern skall förhålla sig neutral till de händelser som skildras och undvika att uttrycka eg-

na politiska och moraliska preferenser. Att vara opartisk var för Hallenberg och hans samtida snarare en intellektuell hållning som gick ut på att se saker ur olika perspektiv och att ta ställning till utsagor från olika parter. Detta ideal praktiserades i de skrivna verken – så även i Hallenbergs – genom att under till exempel bataljskildringar anföra dokument från olika stridande parter till belysning av skeendet.²³ Opartiskheten uteslöt på intet vis att historikern tog ställning till de politiska konflikterna eller fällde moraliska omdömen om agerande personers handlingar. Opartiskheten garanterade att det skedde utan åtskillnad: hög som låg kunde bedömas utifrån de eviga principer om gott och ont som var allmänt vedertagna i historikernas samtid. Detta opartiskhetsideal talade också om vilken värtighet som en historiker borde använda. Historia var den högsta prosagenren, och sedan gammalt en ädel konst för ädla män.²⁴ Stilen borde därför vara lika hög som genrens status, d.v.s. sober, ren från onödigt prål, och borde påminna mer om domstolars inlagor än om poesi. Enligt Hallenbergs mening förmedlade ett värtligt historiskt verk sin skildring av en händelse så effektivt att läsarna inte uppfattade retoriken: "Historiska värtligheten får ej öfver allt vara lika utprydd; den skall stundom vara målande, alldrig utsväfvande, alltid jämn och flytande, men därjemte ofta så enkel och endast berättande, att den egentligen icke kan få namn af värtlighet".²⁵

Av alla de frågor som Hallenberg tog upp – och ovanstående är bara några exempel – är dock den för tillfället mest intressanta aspekten av Hallenbergs handledning frågan: Hur skall

SVEA RIKES HISTORIA UNDER KONUNG GUSTAF ADOLF DEN STORES REGERING.

I. BANDET.

STOCKHOLM,
Tryckt och uplagdt hos JOHAN A. CARLBOHM,
1790.

Försättsblad till Jonas Hallenbergs Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering, utgiven i Stockholm 1790.

Illustrationen slår an ett klassiskt argument för historieskrivningens nytta: Clio, historiens musa, odödliggör människans gärningar och skyddar dem mot glömskan genom att avvärja Kronos', tidens, angrepp.

historikern enligt honom skapa ordning åt sin text? I denna fråga menade Hallenberg att de antika historikerna inte alltid var goda modeller. Thukydidens hade genom "ett trälaktigt följande af tidsräkningen, lämnat fina berättelser ofullföllda, och endast beskrivit hvad som hänt hvart

halft år i sänder, hvarigenom Läsaren förvillas, sammanhanget förloras". En slutsats av detta resonemang var att Thukydides' historia påminde om en krönika. Trots att uppgifterna om det som hade skett var sanna, förtjänade likväl inte en krönika att bära namnet "historia". En riktig historia ägnade sig åt "stora och minnesvärda" händelser som presenterades på ett sådant sätt att berättelsen inte plötsligt avbröts och man hoppade från ett ämne till ett annat. Det gällde, skrev Hallenberg i detta avslöjande parti av sin vägledning, att presentera händelserna på ett sådant sätt att sammanhanget alltid bibehölls: "någon liten särskild händelse få uppställas emellan de större, att hon tjäna till samband, så att Läsaren oförmärkt ledes från en händelse till en annan, hvarigenom han får hela fölghen af alla händelserna på en gång lika som på en tafla uppdragen."²⁶

Det Hallenberg skrev är på flera sätt anmärkningsvärt. Det han beskrev var inte annat än den teknik som historikern skulle använda för att skapa en illusion av att det fanns ett samband mellan händelser. Det skulle också ske på ett sådant sätt att läsaren som tog del av den historiska skildringen inte märkte att hon blivit ledd från en händelse till en annan via en konstruerad bro. Den historiska tavlan, eller den historiska representationen som det heter i vår tids historieteori, var därför inte annat än en illusion. Sättet som historiska samband skapades på, behövde inte heller försvaras som sanna. För hur skall man annars kunna förena skapandet av illusionen om samband med Hallenbergs hårda omdöme att den historiker som inte värnar sanningen "vanhedrar sig själv"? "Han skall, såsom en rättvis Domare, noga ransaka sine Vittnen och deras

trovärdighet, hvarken visa misskundsamhet eller hårdhet, endast oförskräckt, opartiskt och sammanhängande berätta vad som hänt. Då han dömer rätt om de döda, gifver han de lefvande anledning att dömma rätt om sig sjelfva".²⁷ Detta var grunden i en s.k. pragmatisk historia, en historia som hade sitt berättigande genom att den kunde uttala moraliska omdömen som överensstämde med det som i historikerns samtid betraktades som riktigt och sant. Hur själva "tavlan" som återgav karaktärens handlingar tillkommit föll inte under detta sanningsbegrepp.

Hur utnyttjade då Hallenberg denna skrivteknik i *Svea rikes historia* och med vilket resultat?

4. Svea rikes historia

Hallenbergs *Svea rikes historia* nådde aldrig fram till slutet trots att den utkom i 5 delar om nästan 2400 sidor. Skildringen spände över åren 1594–26 och var kronologiskt upplagd. En kronologisk disposition tillmättes större betydelse under 1700-talet än idag; kronologin skapade en synlig ordning åt stoffet och ansågs kunna ge klarhet åt de överväganden som ledde till politiska beslut.²⁸ Liksom i Olof von Dalins rikshistoria markerades årtal, och ibland även datum, i textens marginal, vilket förstärkte intrycket av krönika. Till det bidrog också den berättande och redogörande stilen; Hallenberg gjorde sig synlig som talande och dömande subjekt vid ganska få tillfällen. Som Knut Ahnlund påpekade i sin ofullbordade biografi över Hallenberg, var personskildringen neddragen till ett minimum, bara kungen porträtterades på vedertaget vis i första volymens inledande kapitel. I den

mån andra personer framträdde som mer än aniktslösa namn skedde det genom redogörelser för deras handlingar. I verkets senare volymer införde dock Hallenberg personskildringar i form av eftermälen när någon för historien viktig person avled.²⁹ Undantagen från denna regel var skildringar av lärda mäns liv och verksamhet som ibland interfolierades mellan redogörelserna för krigsskeenden, fredsfördrag och kungliga åtgärder för att komma till rätta med rikets prekära ekonomiska och rättsliga situation. Texten kompletterades med långa noter som ofta täckte flera sidor och appendix som återgav dokument in extenso. I noterna kompletterade Hallenberg brödtextens beskrivningar genom att sorgfälligt redogöra för mängden mat och dryck som förtrades vid banketter och bröllop och för de summor som kronan kunde inhämta från olika län för att betala Elfsborgs lösen.

Ett för verket karaktäristiskt drag är den relativa frånvaron av gripande scener som stannar kvar i läsarens minne. Det innebär inte att sådana saknas, men de försvinner bakom de omfattande redogörelserna för truppförflyttningar, skrivelser mellan befälhavare, fredsunderhandlingar, riksdagsbeslut och lagars innehåll. Prosan är genomgående utan lyster eller påtaglig skönhet. Det finns inga formuleringar som lockar till citat eller stannar i minnet som lärosentenser. Istället präglas stilen av behärskad distans och saklighet. Verket var knappast skrivet för att läsas av många utan, som Hallenberg själv skrev i volym 3, var stilen anpassad efter ämnesvalet och "detsammes egentlige Läsare".³⁰

Historien skildrades huvudsakligen ur två perspektiv: dels kungen Gustaf Adolfs, som dominerade volymerna, dels ur författaren Hallen-

bergs egen återhållsamma talan till stöd för en namnlös allmoge, som led svårt av kringströvande krigsfolks härjningar och adligt våld. Det fanns en tydlig adelskritik i Hallenbergs verk, dock alltid behärskat återhållen. Kritiken fördes sällan fram som direkta anklagelser utan genom att läsaren förevisades adelns agerande. Kungen och folket bildade en enhet: kungen månade om allmogen, som i sin tur tappert sköt till resurser till Elfsborgs lösen och andra låneskulder medan de förmögnare stånden försökte undslippa förpliktelseerna mot kronan. De opålitliga elementen inom landet gavs motsvarigheter bland de riken som omgärdade fäderneslandet: polacker, danskar, ryssar, spanjorer och delvis engelsmän framställdes som mer eller mindre opålitliga och alltid beredda att bryta ingångna avtal.

Redan Christian Friedrich Rühs anmärkte i början av 1800-talet att verket saknade "historisk komposition", och det omdömet har i olika varianter upprepats sedan dess.³¹ Det som kritiserades var skildringens krönikeliknande karaktär. Kritiken skulle innebära att Hallenbergs historia saknade den bärande idé eller det mål som en historia ofta antas kräva. I Hallenbergs samtid formulerades detta krav av filosofen Benjamin Höijer i den omtalade uppsatsen "Om et Pragmatiskt Afhandlingssätt i Historien" (1797), och än mer uppfordrande i de anmärkningar som avslutade *Afhandling om den Philosophiska Constructionen* (1799): "fordre vi ej mera, än et bestämdt svar [...] på den frågan: Hvad han berättar eller vill berätta? – ty han vill ju såsom Häfda-teknare, och ej Chrönik- eller Caldender-skribent, berätta i någon afsigt; han vill hänföra de förändringar han beskriver til något mål; och hur bestämmer han detta mål?"³²

Det är nog ett misstag att underskatta Hallenbergs historia som litterär komposition och bara läsa det som en kronologisk krönika. Han skulle då själv ha gjort sig skyldig till just det misstag han kritiserade Thukydides för att göra. I Hallenbergs *Svea rikes historia* tycks berättelsen ha två vägledande mål: det första var skildringen av den avgörande övergången till ett borgerligt samhälle från ett tillstånd av barbari eller kaos. Det andra målet var att ge stöd åt idén att den upplysta monarkin var det säkraste medlet för att nå det politiska målet. Dessa båda mål skapades genom olika typer av förbindelser mellan händelser av det slag som Hallenberg talat om i sitt inträdestal. Jag tycker mig kunna se tre sådana samband i hans text, även om jag inte kan utesluta att det kan finnas andra former. De tre sambandstyperna kan namnges efter sin funktion som kontrastverkande, förutskickande och integrerande. Nedan vill jag ge exempel på var och en av dessa broar för att visa att Hallenbergs text inte alls saknar "historisk komposition" utan tvärtom kan sägas avslöja ett medvetet försök att ge historien om Gustaf II Adolf både en politisk och en historiefilosofisk innebörd.

*

Den vanligaste formen av förbindelsehändelse var den händelse som skapade kontrast mellan personer och handlingar. Redan tidigt i första volymen möter man ett exempel på en sådan händelse: den korta skildringen av Carl IX:s död. Den avhandlas på några få sidor i början av kapitel 2, ett egendomligt förfarande kan tyckas med tanke på den betydelse som vanligen lades vid konungars frånfälle. Nu kan den lapidariska skildringen förklaras av att Dalins historiska

verk hade slutat med Carl IX:s död och ett omdöme om hans gärning,³³ men sett ur Hallenbergs historia, så får händelsen en helt annan funktion.

Hallenberg inledde nämligen sin historia med ett porträtt av kronprinsen Gustaf Adolfs uppfostran, egenskaper och studier i modernt och antikt vetande. Det var ett porträtt av en person som hade fått den rikaste utbildningen som var möjlig att få inom riket åren runt 1600. Prinsen var också en yngling med "ovanlig alfvarsamhet och eftertänksamhet" (1:22). Redan som yngling måste han delta i upprustningen av krigsmakten och ta sig an kriget mot Danmark efter Christian IV:s anfall 1611 – strider och trupprörelser som Hallenberg ivrigt beskrev, bland annat genom danska ögon. När krigsskildringen klingade ut med en kort scen där den danske ståthållaren flyr från Öland till Gotland efter kronprinsens triumf vid slaget om Kalmar och Borgholm, hade läsaren fått en karaktärsbild som visade en modig och dristig personlighet, lika förfaren i vetenskaper och historia som i krigskonst.

Mot denna karaktär ställdes den "lilla" händelsen med Carl IX:s död. Redan tidigare hade läsaren förstått att kronprinsen varit tvungen att ta ledningen över kriget mot danskarna "ty Carl IX var själf ledsen vid världen och spädde sin tid snart vara ute, i anledning af en Comet, som då syntes på himmelen." (1:60) Bilden av den sjuke och ledsne kungen, uppfylld av tro på jättecken, ställdes mot kronprinsens upplysta karaktär. Eftermälet om Carl IX var kargt: "lika känd för sin stränghet, som för drift vid Riksstyrelsen, samt nit för Fäderneslandets välfärd och anseende." (1:83)

Kontrasten mellan kungen och hans son kunde knappast göras tydligare och var givetvis ett vanligt litterärt grepp. Skildringen av Carl IX:s död hade dock en annan och större uppgift. Genom den mindre händelsen bands historiens inledande karaktäristik av kronprinsen samman med redogörelsen för Sveriges relationer till främmande makter och den inrikes oro, som kapitlen efter skildringen av konungens död handlade om. Vad som skildrades där var rikets "ensamhet" och den överhängande risken att landet skulle angripas av Polen, Danmark eller Ryssland. Det var i denna ensamhet och utsatthet som Gustaf Adolf inledde sin bana som kung, d.v.s. i ett krigstillstånd, ett "allas krig med alla", där han som ny ledare måste ge lag och rätt åt Riket. "Rättvisan hade blivit mycket lidande under krigen samt den föregående missnöjes- och misstänksamhets-tiden".(1:180) Redan i denna inledande skildring grundlades den berättelse som naturrättstraditionen utgick ifrån. Vid sidan av återkommande krigshandlingar och fredsfördrag, så handlade Hallenbergs verk om hur Gustaf Adolf försökte skapa ett rike där handeln fungerade, vetenskaper frodades, välstånd rådde och människor dömdes rättvist och skyddades mot kringströvande legoknektars och adelsmäns våld. Berättelsen om Carl IX:s död förband således skildringen av kronprinsens dådkraft och utbildning med en vision av hur riket hade kunnat bli om han som kung fått slutföra sitt verk för rikets väl.

Ett annat exempel på kontrastverkan i samma syfte möter man i kapitel 15 och 16 (volym 3). Den mindre händelsen var då Sten von Leijonhufvuds agerande mot allmogen och ohörsamhet mot kungen (3:91ff). Skildringen var också

en del av en redogörelse för kungens uppgörelse med återvändande landsflyktiga. Berättelsen var ett av Hallenbergs många exempel för att förevisa adelsståndets egenmäktighet och kungakritiska agerande. Det som gjorde detta enskilda fall till en händelse som förband två större skeenden med varandra var att den hade placerats mellan skildringen av fredssträvandena med Polen och exempel på konungslig givmildhet, å ena sidan, och den riksdag i Örebro som i Hallenbergs historia dominerades av diskussionen om domstolsväsendets förfall och omorganisering. Kontrasten mellan den mindre händelsen (kungens problem att hantera återvändande och adligt självsvåld) ställdes mot kungens nåd och vilja att skapa rättsäkerhet åt alla invånare genom att stärka domstolsväsendet. Återigen fick den mindre händelsen bidra till att skapa den stora historien som händelserna var för sig inte kunde bekräfta utan som uppstod genom kontrasten mellan de samband som Hallenberg skapade.

*

Redan av ovanstående exempel ges vid handen att Hallenbergs historia inte byggde på krönikans enkla följdriktighet. Även om verket följde kronologin, så bröts tidsföljden på olika vis: Dels omtalades händelser först senare i det tidliga förloppet – läsarna fick till exempel ta del av änkedrottningens död i december 1625 när marginalen signalerade april 1626 (volym 5) – dels har vi i ovanstående fall sett hur Hallenberg förband "först hände det" och "sedan hände det" med hjälp av en konstruerad bro som hjälpte till att skapa känslan av kontinuitet och följdriktighet. Ett annat sätt som detta skedde på var ge-

nom små händelser som *förebådade* större och viktigare skeenden.

Ett första exempel på en sådan förutskickelse finner man i första volymens redogörelser för rikets ständers möte i Nyköping 1614 då den nye kungen installerades. Efter riksdagens formella avslutning gavs prästeståndet i uppdrag att överse religionen i riket och bland annat reglera hur klädedräkten skulle överensstämja med ståndssamhällets uppdelning av befolkningen. Denna på flera sätt obetydliga och omotiverade händelse, skapade emellertid ett samband mellan skildringen av riksdagens diskussion om rikets ständer i relation till kungens makt och den skildring av regeringssättet som Hallenbergs skildrade i ett senare avsnitt. Prästeståndets översyn av religionsutövningen, påbjuden av kungen, förebådade det "närmare skärskådande" av regeringssättets beskaffenhet och dess styrelseprinciper som skedde när den nye kungens tillträde (1:222).

Ett kanske tydligare exempel på samma princip finner man i volym 4 (kapitel 19). Kapitlet kretsade kring allmogens lidande under adligt självsvald i Finland och om "bullret" i Sverige bland bönder och borgare som tyngdes av skatteuttag. Mellan skildringen av oron och berättelsen om de fortsatta förhandlingarna med Polen om stillestånd, och om hur Sigismund utnyttjade propaganda för att hävda sin rätt till den svenska tronen, lade Hallenberg in ett av sina miniporträtt av lärda män (4:534ff). Den här gången gällde det Johan Messenius, som hade fallit för den katolska läran och själv bragt sig "i olycka för all sin tid" genom att delta i den katolska propagandan. Berättelsen om Messenius blev ett exempel på hur personer behandlades

som accepterat katolicismen. Messenius' dömdes till fängsligt förvar på fästningen Cajaneborg i norra Finland där han förblev till sin död 1643; hans familj fick aldrig resa längre än till Österbotten. Messenius' öde förebådade redogörelsen av de hårdare kraven på religionstillhörighet och de strängare straff som skulle gälla vid avfall till katolicismen som senare fastställdes vid Riksdagen i Örebro 1617 (4:572). Skildringen av Messenius' liv hade inget att göra med den kronologiska uppläggningsen. Han bestraffas *efter* de hårdare lagar som fastställdes vid riksdagen 1617, men i Hallenbergs historia *förebådade* hans livsöde lagarna.

*

Den tredje typen av samband etablerades i form av mindre händelser som integrerades med det övergripande budskap som hela arbetet ville förmedla. I denna sambandsberättelse återfinns man både kontrastverkan och förebådelse, men integrerade med verkets helhet. Vid åtminstone ett tillfälle tycks det mig som att Hallenberg utnyttjat en mindre berättelse för att säga något sådant. I kapitel 21 får läsaren möta Sigfrid Aron Forsius (4:849–52). Porträttet av Forsius är i första rummet en illustration av vidskeplighet av det slag som Hallenberg redan ironiserat över i porträttet av Carl IX. Här var dock avsikten mycket tydligare: Forsius framställdes som en av sin tids lärdaste män, men mot hans "tillgifvenhet för astrologiska uträkningar och andra spådoms-griller" (4:849) ställdes Gustaf Adolfs anstalter för "upplysning". Direkt efter berättelsen om Forsius, som avslutades med en bild av den lärde mannen liggande på rygg stirrande mot himlavalvet,

trädde Hallenberg själv in med ett av sina förhållandevis få egna omdömen: "Förståndets rätta upplysning och hjärtats förbättring är säkraste botemedlet emot alla slags vidskeppelser: Till vinnande därav utspridde Gustaf Adolf ljus genom studiers och kunskapers befrämjande, och dygder genom begreppens förädlande i Religion och Sedolära." (4:853) Det senare skedde inte minst genom det tryck av Bibeln som konungen gav order om, och som Hallenberg prisade som ett viktig steg mot rikets andliga förädling. Han lät därefter Gustav III:s nya provöversättning av den heliga skrift bli nästa steg i denna upplysningssträvan, "till utmärkt heder för tidehvarvet och fäderneslandet; värdig den store Konung som därom dragit försorg; och de stora män, som densamma utarbetadt." (4:857)

I denna sekvens möter man alla de samband som diskuterats: Forsius vidskeppelse kontrasterades mot Gustaf Adolfs upplysningstänkande. Gustaf Adolf förebådade i sin tur Gustav III, vars agerande återspeglades i Gustaf Adolfs. Gustaf Adolf blev på det viset en upplyst monark som arbetande på att bygga en stat ur ett yttre och inre krigstillstånd genom att mellan krigen fastställa regler för fördelning av mark, reglera skulder, stärka handel, industrier och vetenskaper och upprätthålla moral och religion. Ur det regellösa krigen skapades ordning, dock hela tiden hindrat och fördröjt av rikets nöd och enskilda stånds agerande för egen vinning. Berättelsen om Forsius blev därför det tydligaste exemplet på hur Hallenberg lät den lilla händelsen vidgas till att bli ett uttryck för verkets hela politiska och historiefilosofiska ambition: både att legitimera sin uppdragsgivares politiska

system och att visa hur kungamaktens agerande innebar en historisk vandring från vidskeppelse till upplysning.

*

Det tre ovannämnda typerna av samband är troligen inte de enda som är möjliga att finna i Hallenbergs verk. Den helt dominerande varianten är kontrasten, därefter förebådelsen. Det skall inte förnekas att sättet som de utfördes på ibland var lite klumpligt och skäligen enkelt. Det finns även samband som inte låter sig föras in under någon av dessa tre former. Ett exempel är historien om kungens relation till Ebba Brahe i kapitel 17. Ämnet var ett favoritmotiv i Gustaf III:s kretsar: operan *Gustaf Adolf och Ebba Brahe*, med text av Johan Henric Kellgren, hade uppförts 1788.³⁴ I Hallenbergs historik fylldes kärlekshistorien ut av brevcitat och lyriska partier hämtade från Kellgren. Man kan möjligen tänka sig att Hallenberg på det viset ville återgälda Kellgren för dennes demonstrativt långa och uppskattande recension av den första delen av *Svea rikes historia*,³⁵ men man kan även tänka sig att Hallenberg insett att berättelsens ämne krävde en annan stil än den han använde för att skildra lagfarenhet och förhandlingar. Resultatet blev inte särskilt lyckat. Ämnet tycktes honom kanske inte heller angeläget för en *historisk* skildring utan var bättre lämpat för romanen. Åtminstone tycks det ligga bakom hans skeptiska reflexion att uppgifter om historiska personers kärleksliv var få och osäkra: "de blifva vanligen så bortblandade med Roman-tillsattser, att man svårligen kan urskilja det verkliga från det diktrade". (3:253) För att visa på att relationen mellan kungen och Ebba Brahe verkligen hade ägt rum

återgav han längre citat ur den förres brev, bland annat ett brev som "enligt hvad Konung Gustaf III själf behagat mig berätta" (3:255) hade hittats i en lönnlåda i en byrå på Drottningholm.

Berättelsens syfte var oklart. Den tycks inte bilda ett samband av det slag som diskuterats ovan eftersom det som föregick kärlekshistorien var fredsunderhandlingar och det som följde efter den var inrättandet av en högsta domstol. Förutom det triviala skälet att relationen mellan kungen och Ebba Brahe hade blivit legendariskt och nästan måste ingå i en historia om Gustaf Adolf, var det enda synbara syftet att fördjupa porträtten av kungen och änkedrottningen Katarina. Som en av bokens dolda makthavare, dock aldrig avbildad i helfigur, var änkedrottningen hela tiden närvarande vid Riksdagar och rådslag, och den som bättre än andra genomskådade sin sons begär. Änkedrottningen framstod först som kärlekssagans onda gestalt när hon satte hinder i vägen för sonens vidare uppvaktning. Vid berättelsens slut framstod hon däremot som den som klart sett kungens trolöshet i kärleksaffärer. Kungens privata otrohet stod möjligen i kontrast till hans upprustning av rikets laglighet, men det sambandet är alltför sökt. Hellre bör man nog läsa denna berättelse som en anekdot. Som Lionel Gossman nyligen argumenterat för användes anekdoter ofta i historieskrivningen före 1800-talet antingen för att stödja en historisk skildring eller för att utmana rådande föreställningar. Den var ofta lånad och hade en litterär anknytning. Den var inte en del av den historiska undersökningen i sig utan återgav en för många tilltänkta läsare välbekant scen eller moralitet.³⁶ I Hallenbergs fall skulle anekdoten om Gustaf Adolfs förbin-

delse med Ebba Brahe då i första rummet illustrera kungens personlighet, men kanske också utmana föreställningen om kungens ädla karaktär. Den inte helt smickrande bilden av Gustaf Adolf skulle vara i överensstämmelse med Hallenbergs åsikt att ett fullständigt porträtt måste innehålla skuggor såväl som dagar. Kungligheter, hade han skrivit 1791, bör ses som "vanliga människor" och historikern bör undvika att "förtiga fel, eller berömma hvad som förtjänar tadlas."³⁷

*

Hallenbergs *Svea rikes historia* är inte de stora scenernas eller porträttens verk. Det var istället en målning av ett plågat folk, trött på krig, härjande legoknektar, pålagor, ett land med svag rättsordning och oklara regleringar av rättigheter, förläningar och privilegier. De *minnesvärda* händelserna fanns inte i triumferna på slagfältet utan i samhällsbyggandet: skapandet av domstolsväsende och rättsordning, försöken att förbättra handel och ekonomi, upprustningen av akademien och vetenskaperna. Hallenberg var klar över bristerna i de anstalter som gjordes (ex. 5:149, 155, 160) och drog sig inte heller för att kritisera kungens religionsnit (5:174ff), men historiens övergripande budskap var att Gustaf Adolf gjort vad han förmått och tiden tillåtit för att ur ett regellöst tillstånd lägga grunden till ett borgerligt samhälle där enskilda individers och stånds rättigheter tryggades och ingen behövde utsättas för otillbörlig skada. Under Gustaf Adolfs tid var villkoren för allmogen hårda: "Visst är ock att i synnerhet de värnlösaste undersåtarne med alfvarsamhet behöfde fredas, då allmän fattigdom och långvariga krig gifvit de ri-

ke och mäktige många tillfällen att förtrycka, gjort förtrycket till en vana, och liksom förvandlad till häfd att lag och rättvisa måste tystna för magt och rikedom.” (5:146) Kungen var givetvis historiens centrum och drivande gestalt, men nog så ofta skildrade Hallenberg hur kungen enbart fick reagera på andras ageranden och oförutsebara skeenden. Historiens förlopp styrdes därför mindre av en persons ageranden och beslut än av många samverkande och motstridiga krafter. Hallenbergs sympatier låg hela tiden hos kungen och folket och berättelsen onda genius var adelsståndet, som mer än till och med de yttre makterna förhindrade att riket nådde rättssäkerhet och ordning. Ett rike, hette det bland annat, led alltid när adelsståndet förökades (5:232). Det har sagts att Hallenberg hatade adeln. Om det omdömet stämmer, ger det, som Ahnlund påpekade, extra tyngd åt de behärskade omdömen som Hallenberg fällde i sitt historiska arbete och åt hans vilja att skriva som om han var utan stånd.³⁸

5. Avslutning

Den sene Hallenbergs verk har uppfattats som splittrat och utan sammanbindande idé.³⁹ Efter 1790-talets mitt förlorade han sig i bibelstudier, studier av mynt, språkvetenskap och fornlämnningar. På kunglig befallning, men även för att dryga ut den magra ersättningen som rikshistoriograf, blev han Vitterhetsakademiens sekreterare mellan 1803–19. Det blev en period utan lyster i akademiens historia.⁴⁰ Jag skall ändå föreslå att även Hallenbergs senare verk kan förstås i ljuset av den historiefilosofiska ambition som präglade de historiska verken under 1700-talet. Hypote-

sen behöver visserligen analyseras noggrannare än vad som är möjligt här, men det finns ändå skäl att hävda att Hallenbergs sista årtionden som skribent inte var så splittrade som de vid en hastig blick ger intryck av att vara.

En första serie arbeten bestämdes av upplysningstänkarens kritik av falska och vidskepliga trossatser. Det första av dessa verk var hans omfattande *Historiska anmärkningar öfver Uppenbarelseboken* (3 vol., 1800). I det argumenterade Hallenberg för att uppenbarelsebokens bilder och scener måste tolkas som symboler som författarna använt för att säga något om en historisk verklighet. Uppenbarelsebokens historiska mening var vad den sade om judarnas äldre historia. Hallenbergs sätt att läsa denna bibeltext stred emot den för tiden vanliga läsningen som tog fasta på bokens profetior om historiens framtid. Verket togs illa upp av den nye kungen Gustav IV Adolf, som själv hade intressen för apokalyptiska visioner och profetior och var en flitig läsare av Bibeln. Hallenberg gick fri från påföljd, men boken fick inte säljas i landets boklädor. Trots det gav den upphov till en debatt bland teologerna som var kritiska till Hallenbergs tolkning.⁴¹ Det kan inte uteslutas att denna händelse bidrog till att Hallenberg definitivt avstod från att fortsätta arbetet med historiken över Gustaf II Adolf. Ett av skälen som angivits till att arbetet avbröts har varit att Hallenberg fick kritik från högre samhällskikt. Hans skrev själv långt senare att skälet var att han hade känt sin yttrandefrihet hämmad.⁴²

I samma anda kritiserade Hallenberg den svenska historieskrivningens främste i *Öfver första delen av Sven Lagerbrings Svea rikes historia* (2 vol., 1819–22) för att bygga sin historia på osäkra

källor, särskilt de isländska sagorna.⁴³ Verket var på sitt sätt en tillämpning av de principer som hade formulerats i inträdestalet till Vitterhetsakademien, men utfört med en till mani gränsande kritik av Lagerbring. Samma jakt på vidskepelser präglade också ett omfattande manuskript om världshistorien, som återfinns bland Hallenbergs efterlämnade papper, och som troligen tillkommit under 1810-talet, men med senare tillägg av en äldre mans darriga hand. I "Anmärkningar om Verlds-Historiens Begynnelse, räknad från Verldens Skapelse", som manuskriptet lyder, granskades de äldsta kulturfolkens föreställningar om världens tillkomst ur idéer om grundämnenas sammansmältning och relationer mellan astronomiska iakttagelser, å ena sidan, och judarnas skapelsehistoria, å den andra, "ty det är från den samma som hela verlds-historien nu för tiden leder sin början, och det är af stor vikt att veta om denna början är att antaga för verkligheten historisk." Hallenbergs perspektiv var hela tiden upplysningsrationalistens: alla mer eller mindre religiöst färgade skapelsemyter och spekulationer över stjärnkonstellationer och grundämnens sammansättning förkastades. Istället var kravet att en världshistoria måste utgå ifrån en händelse som kunde beläggas av dokument, "en verldshändelse, hvars tid är ostridigt bestämd".⁴⁴

Vid några tillfällen årtiondena efter 1800 gjorde Hallenberg utgrävningar och redovisade rön i tryckta skrifter. Hans studier över fornlämningar och mynt, av vilka de främsta verken var *Historisk afhandling om mynt och warors värde i Sverige under konung Gustaf I:s regering* (1798) och undersökningen av arabiska mynt i *Numismata orientalia* (1822), kan inordnas i den histo-

riefilosofiska grundsyn som skildrats ovan: Fornlämningarna vittnade om tidiga kultur- och samhällsstadier, studierna över mynt och varors värde handlade på sitt sätt om det högsta stadiet av handel i det borgerliga samhället. Till detta kan läggas att det bland hans efterlämnade papper finns en kommenterad men ofullbordad översättning av ett verk av den persiske historikern Al-Guffari och manuskript som handlande om judarnas äldsta historia. Dessa aldrig slutförda arbeten skulle eventuellt kunna tolkas som uttryckt för ambitionen att följa civilisationens gång från öst till väst. Risker för övertolkning är emellertid stor utan en närmare granskning av dessa manuskript, och det finns inga skäl att göra Hallenberg mer homogen än han förtjänar att bli. Att perspektivet inte var honom själv främmande vittnar dock företalet till verket om uppenbarelsboken. Där hette det att verket var en del av hans "bemödanden att känna Verldshistorien i allmänhet; ty sådan kännedom måste under förenad Språkforskning och Historisk undersökning börjas från Österländernas Häfder".⁴⁵

När han avled 1834 gick inte bara rikshistoriografämbetet i sin gamla form i graven utan också den siste företrädaren för upplysningstidens historiografi.⁴⁶ Det finns inget i hans verk eller efterlämnade papper som anger att han intresserat sig för de nya tankeströmningar från Tyskland som skulle komma att prägla den yngre generation av historiker, filosofer och författare som brukar föras in under rubriken "romantiker" och som kom att sätta sin prägel på 1800-talets historietänkande. Det är utifrån detta tänkande som senare generationer har bedömt Hallenbergs insats. Ett exempel var Henrik Schück,

som i sin *Illustrerad svensk litteraturhistoria* fällde omdömet att Hallenberg

saknade en väsentlig egenskap för hävdatecknaren: den historiska fantasi, som förstår att binda fakta samman, så att de giva oss en klar utvecklingslinje och levande bilder av de handlande personerna. [...] Men utan någon belysning från historikerns skapande fantasi blir de obestridligt sanna fakta, som en historiker av Hallenbergs läggning anser sig böra meddela, skäligen ointressanta. Historien är alltid i någon mån dikt, och Hallenberg, som själv icke var poet, förstod icke detta, uppställde icke heller denna fordran på ett historiskt arbete, och hans "Sanning" föreföll därför samtiden torr och intresselös.⁴⁷

Vad min analys av Hallenbergs *Svea rikes historia* velat visa är att Hallenberg, trots att han inte var diktare, var en medveten författare som försökte skapa sammanhang åt alla de dokument han studerade under sin tid som rikets historiker. Till skillnad från Schück så behövde Hallenberg inte postulera att historikern skulle utföra sitt arbete genom att utveckla en specifik mental förmåga som fantasin, som fick honom att skåda sammanhangen på ett sätt som var vanliga skribenter främmande, utan genom medvetna val av stilmedel och vältalighet (retorik) ur en sedan länge etablerad arsenal av uttrycksformer. Dessa

kunde historikern tillägna sig genom att studera både klassiska författare som Polybios, Tacitus och Thukydides och moderna mästare som Hume eller Robertson. För senare generationer av historiker verkade dock medvetenheten om att sättet att skriva om ett ämne förutsatte att man valde rätt uttrycksmedel och förstod för vilka man skrev alltmer försvinna. Redan hos Erik Gustaf Geijer i början av 1800-talet hade talet om historikerns enkla och osmyckade stil omvandlats från att vara en fråga om hur historikern borde skriva för att framstå som en opartisk domare över mänskliga handlingar till att bli en fråga om subjektets relation till den abstrakta idén om frihet. "Genom denna kärlek [till idén] och genom den ensam är han [historikern] upphöjd över varje privat intresse och i sanning frigjord och äger den själens frihet och den andens oförvitlighet, som kan rättvist döma och uppskatta allt mänskligt."⁴⁸ Steget härifrån till tanken att historikern skall kunna höja sig över sin samtids politiska och moraliska tvistefrågor och neutralt återge det han eller hon sett var inte så långt. Den idén om objektivitet hade dock avlägsnat sig tämligen långt från opartiskhetsidealet, som dock i dagens perspektiv på nytt framstår som en rimlig innebörd av ordet objektivitet.⁴⁹

Noter

1. Arbetet med uppsatsen har underlättats genom ekonomiskt stöd från Helge Ax:son Johnsons Stiftelse.
2. Nils Ahnlunds ofullbordade biografi, *Jonas Hallenberg* (Stockholm, 1957), är den hittills mest omfattande granskningen av Hallenbergs liv och verksamhet.
3. Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920* (Stockholm, 1964); Bengt Henningsson, *Geijer som historiker* (Uppsala, 1961), Nils Eriksson, *Dalin, Botin, Lagerbring: Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787* (Göteborg, 1973), Peter Hallberg, *Ages of Liberty: Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm, 2003), Urban Josefsson, "Det romantiska tidevarvet": *De svenska romantikernas medeltidsuppfattning* (Uppsala, 2002).
4. Ludvig Stavenow, *Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrivning: Några konturer* (1913) (Göteborg, 1937), 14. Hallenberg, hette det, fullföljde Sven Lagerbrings metod och åstadkom verk som "stå nära den moderna historiografins bästa skapelser." Se också Ahnlund, 174, Henningsson, 13, Torstendahl, 12ff, 34 samt Bengt Hildebrand, "Jonas Hallenberg", *SBL*, 18 (Stockholm, 1969–71), 24.
5. Mikael Hörnqvist, "Det romerska paradigmet: retorik, exempla och imperium från Petrarca till Montaigne", *Lychnos* 2000, 17–57.
6. Istvan Hont, "The language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the 'Four-Stage' Theory", *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ed. Anthony Pagden (Cambridge, 1987), 253–76.
7. Charles de Secondat, baron de Montesquieu, *The Spirit of Laws*. Trans. Thomas Nugent & J.V. Pritchard (Chicago & London, 1952/82).
8. Johnson Kent Wright, "Historical Thought in the Era of the Enlightenment", *A Companion to Western Historical Thought*, eds. Lloyd Kramer & Sarah Maza (Oxford, 2002), 128ff; Melvin Richter, "Montesquieu's theory and Practice of the comparative method", *History of the Human Sciences*, 15:2 (2002), 25. Hur Montesquieus tankar användes bland svenska forskare, se Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär: Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Stockholm, 2000).
9. Wright, 130.
10. J.G.A. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 2: *Narratives of Civil Government* (Cambridge, 1999).
11. Karen O'Brien, *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan history from Voltaire to Gibbon* (Cambridge, 1997), 132–36, 141, 148–51.
12. *Ibid.*, 136.
13. *Ibid.*, 12, 127; Pocock, 258–305.
14. Ahnlund, 60f.; brevcitatet från Gjörwell till Carl Gustaf Warmholtz 7/1 1781 efter Ahnlund, 83.
15. Jonas Hallenberg, *Nya allmänna historien, ifrån början af sextonde århundradet*, 1 bandet, 2:a uppl. (Stockholm, 1788), opagerat företal.
16. *Ibid.*, xxxiii. I Robertsons omtalade inledning, separat utgiven av Felix Gilbert i *The Progress of Society in Europe* (Chicago & London, 1972), 36, formulerades samma tankegång på följande sätt: "a numerous class of men, who formerly had no political existence, and were employed merely as instruments of labour, became useful citizens, and contributed towards augmenting the force or riches of the society, which adopted them as members".
17. Om rikshistoriografämbetet, se Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (Stockholm, 1970), kap.4.
18. Se Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen: Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm, 2002), 122f, 139f och Hallberg, 263f.

19. Omdömet att Vitterhetsakademien var en "propagandainstitution" har jag hämtat från Alm, 71 som talar om akademien som en del av Gustaf III:s "propagandaapparat".
20. Jonas Hallenberg, *Undersökning huruvida forntidens historiska arbeten kunna nu förtiden tjäna häfdeteknare till eftersyn*, Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antiquitets Akademiens Handlingar, andra delen (Stockholm, 1791), 576.
21. Eriksson, passim.
22. Hallenberg 1788, opaginerat företal.
23. Om opartiskhetsidealet, se Jeffrey Smittens, "Impartiality in Robertson's *History of America*", *Eighteenth-Century Studies*, 19 (1985–86), 56–77.
24. Philip Hicks, *Neoclassical History and English Culture: From Clarendon to Hume* (London & New York, 1996), 3ff.
25. Hallenberg 1791, 540. Om den s.k. "antiretorikens retorik" inom vetenskapen, se Bo Lindberg, "Retorik och idéhistoria", *Vetenskap och retorik: En gammal konst i ny belysning*, red. Kurt Johansson (Stockholm, 2001), 183ff.
26. Hallenberg 1791, 534, 500, 533.
27. Ibid., 424f. Hallenberg betonade även att historikern "bör både kunna och vilja skriva sant." En "uppsätlig partiskhet i afseende på Fädernesland, Religion, Stånd, Vänskap, och så vidare, bör anses för lika brott hos en Häfdeteknare, som Lagen anser dem hos en Domare." (481)
28. Eriksson, 39f.
29. Ahnlund, 184.
30. Jonas Hallenberg, *Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering*, band 3 (Stockholm, 1793), 307. Hädanefter ges hänvisningar direkt i texten till volym och sida.
31. Henningsson, 13, Hildebrand, 23.
32. Benjamin Höijer, *Afhandling om den Filosofiska Constructionen* (1799), *Samlade Skrifter*, vol. 2 (Stockholm, 1825), 183.
33. Olof von Dalin, *Svea rikets historia ifrån dess begynnelse til våra tider*, 3 (Stockholm, 1860–61), 643–47.
34. Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet: En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm, 1993), 244.
35. Johan Henric Kellgren recenserade fortlöpande Hallenbergs verk i en serie anmälningar i *Stockholms Posten, Samlade Verk*, bd 5:2, 441–55, 660–71, 691–708. Enligt Ahnlund, 170, 173 var det kanske ingen annan enskild bok som Kellgren ägnade så mycket uppmärksamhet.
36. Lionel Gossman, "Anecdote and History", *History and Theory*, 42 (May, 2003), 147–68.
37. Hallenberg 1791, 492f.
38. Ahnlund, 221, 178. Se också C.A. Hessler, "Aristokratfördömandet", *Scandia*, 15 (1943), 227–33.
39. Ahnlund, 214.
40. Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien: Dess förhistoria och historia*, bd 7 (Stockholm, 1943), 127–374.
41. Åke W. Ström, "En märklig lekmannaexeget för hundra år sedan: Något om Jonas Hallenbergs förbisedda teologiska produktion", *Svensk exegetisk årsbok*, 3 (1938), 17–43.
42. Hessler, 231f; Ahnlund, 189f.
43. Eriksson, 67, 101.
44. Jonas Hallenberg, "Anmärkningar om Verldshistoriens Begynnelse, räknad från Verldens Skapelse", I–II, UUB H 13,14, opaginerat manuskript. Citaten återfinns i inledningen till och i kapitel 5 av volym 2.
45. Jonas Hallenberg, *Historiska anmärkningar öfver Uppenbarelseboken*, första delen (Stockholm, 1800), opaginerat företal.
46. Bennich-Björkman, 238ff.
47. Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 4 (Stockholm, 1928), 153.
48. Erik Gustaf Geijer, "Om den historiska stilen hos romarna", *Samlade Skrifter*, 1 (Stockholm, 1923), 60.
49. Se Thomas L. Haskell, *Objectivity Is Not Neutrality: Explanatory Schemes in History* (Baltimore, 1998).

Säkerhetspolitisk personhistoria

GUNNAR ÅSELIUS

Jag var åren 1995 till 1998 redaktör för PHT. Samma år som jag tillträdde som redaktör inledde jag också min nuvarande verksamhet som forskare och lärare vid Militärhistoriska avdelningen vid Försvarshögskolan (fram till 1997 Militärhögskolan). Som historiker i denna miljö och dessförinnan som doktorand vid Stockholms universitet har jag främst sysslat med militär och diplomatisk historia. De ämnesområden inom vilka jag verkat hör till de mest traditionstyngda inom historieforskningen. Krig och utrikespolitik var de viktigaste ämnena för antikens historieskrivare. Med 1800-talets syn på staterna som de egentliga subjekten i världsutvecklingen, var det också självklart att när historia etablerades som en modern vetenskap samma ämnesområden även då kom att stå i centrum.

Det var i konkurrensen med varandra som staterna formats och blivit till, menade man i kretsarna kring Leopold von Ranke, och det var därför de yttre aspekterna av den statliga tillva-

ron som historikerna i första hand borde intressera sig för ("Primat der Aussenpolitik"). Dessutom erbjöd de diplomatiska arkiven med sina långa, obrutna dokumentserier ett ypperligt material, på vilket von Rankes källkritiska regler utan allt för mycken möda kunde appliceras.¹

Med militärhistoria sysslade de professionella historikerna länge inte alls. In på 1900-talet var detta i första hand en angelägenhet för officershögskolorna och generalstabernas krigshistoriska avdelningar. Denna aspekt av historien utforskades inte för sin egen skull utan av militärerna själva i förment nyttosyfte. Studiet av det förflutnas slagfält antogs visa vägen mot framtidens segrar.²

I någon mening var denna "gamla" säkerhetspolitiska historia alltid personhistorisk i så måtto att den vimlade av personer – kungar, drottningar, statsmän och fältherrar med högst individuella förutsättningar, vilka genom sina tankar och handlingar förde intrigen framåt i skildringarna av freder och allianser, fälttåg och

bataljer. Men samma individer kunde samtidigt framstå som märkligt blodlösa och oviktiga i handlingen. Diplomati och krig antogs nämligen tillhöra en sfär av verkligheten som var avsevärt större och märkligare än människornas privata liv, underkastad opersonliga historiska krafter. När det blev dags att söka de yttersta förklaringarna till det som skett hänvisade man nämligen gärna till dunkla faktorer som "det europeiska statssystemets inneboende strävanden", "maktbalansens nedärvda mekanismer", "den naturliga stelheten hos det lineartaktiska systemet", "kapprustningens järnhårda lag om att medel föder motmedel" och så vidare. De samhällsvetenskapliga teorier som historikerna från 1960-talet och framåt lånade in för att vitalisera sin disciplin tenderade att endast ytterligare vidga klyftan mellan de individuella aktörerna och den strukturella förklaringsnivån. Det enda som hände var att förklaringar som handlade om ekonomisk konkurrens mellan stater och regioner, utrikesförvaltningars och krigsmakters byråkratisering och professionalisering eller hela samhällens militarisering fick börja samsas med de gamla 1800-talsförklaringarna, vilka inom den säkerhetspolitiska historien – på gott och ont – tilläts leva vidare förvånansvärt ostört jämfört med hur klimatet blev efter de samhällsvetenskapliga teoriernas intåg inom andra historiska specialdiscipliner.

Under 1980-talet, när historikernas intresse vandrade vidare från ekonomiska och sociala till mentala och kulturella strukturer, uppstod åter möjligheter till förnyelse. Den krassa intresserationalitet som präglade förklaringsansatserna inom den äldre historieforskningen upplevdes inte längre som lika tvingande. Människors normer –

deras föreställningar om det moraliskt rätta liksom deras önskan om bekräftelse genom att leva upp till omvärldens förväntningar – framstod som väl så viktiga för att förstå deras handlingar, som deras strävan efter egen vinning. Medan de olika staternas maktpolitiska intressen – liksom krigskonstens lagar eller egennyttan hos ekonomiska, diplomatiska och militära eliter inom staterna – kunde antas vara relativt oföränderliga till sin natur från ett århundrade till ett annat, var mänskliga normer bevisligen underkastade förändring. Den krigiska 1600-talsstormakten Sverige var 300 år senare den fredligaste av småstater, och i Tyskland och Japan hade under 1900-talet omvandlingen av den säkerhetspolitiska självbilden gått ännu snabbare. Inom loppet av ett par decennier kring seklets mitt transformerades bägge dessa länder från expansionistiska krigstater till fredliga handelsnationer i sina egna och världssamfundets ögon. Denna viktiga dimension av den säkerhetspolitiska historien – studiet av kollektiva identiteter hos nationer, byråkratiska organisationer eller hos grupper av diplomater och officerare – beskrivs ibland även som studiet av strategiska kulturer.³

Det växande intresset på senare år för strategisk kultur inom forskningen har skapat nya länkar mellan den säkerhetspolitiska historien och personhistorien. Det går inte att få kunskap om den strategiska kulturen i en viss historisk miljö utan att också intressera sig för enskilda människoöden, utan att fördjupa sig i personliga arkiv. Jag avser i det följande belysa detta med några exempel från min egen vetenskapliga produktion.

Min avhandling behandlar Rysslandsbilden bland svenska officerare och diplomater inför

första världskriget.⁴ Övertygelsen om Rysslands strävan att expandera genom Skandinavien fram till norska Atlantkusten var utbredd inom den svenska säkerhetseliten åren kring 1900. Att tsarriket redan ägde isfria hamnar på sitt eget territorium, att de underrättelser som fanns om den ryska arméns uppmarschplaner i S:t Petersburgs militärområde pekade på defensiva avsikter mot Skandinavien – detta var i sammanhanget betydelselöst. De historiska aktörernas bild av ett hotfullt, expansionistiskt Ryssland förefaller snarare ha hängt samman med det storpolitiska klimatet i samtiden, som präglades av imperialistisk ideologi och föreställningar om det internationella systemet som en socialdarwinistisk tävling, där svaga småstater på sikt var dömda att gå under. Det är emellertid inte i första hand hur dessa idéer uttrycktes i artikulerad form av samtida tänkare som Cecil Rhodes, lord Salisbury eller Rudolf Kjellén som är av intresse i sammanhanget, utan på vilket sätt socialdarwinismens budskap om tillvaron som en skoningslös kamp på liv och död hjälpte den svenska säkerhetseliten kring sekelskiftet 1900 att tolka sin egen verklighet. Diplomater och höga officerare i Sverige härstammade mestadels från jordägande adelsfamiljer med nära kontakter till hovet. Hur liten denna krets var kan exemplifieras med de manliga medlemmarna i familjen Bildt år 1889: samtidigt som fadern Gillis var statsminister, var den äldre sonen Carl kabinetssekreterare i UD och den yngre sonen Knut huvudlärare i strategi och krigshistoria vid Krigshögskolan (senare blev han generalstabschef).⁵

Att den utlevade småstaten Sverige tids nog skulle komma att uppslukas av sin mäktiga granne Ryssland höll många av de svenska säker-

hetspolitiska beslutsfattarna för sannolikt. Sedan svenska tidningar på nyåret 1891 spritt sensationsrykten om ryska truppsammandragningar vid Torne älv skrev Knut Bildt till sin vän kronprins Gustav att den utbrutna paniken nog kunde bli till nytta om den utnyttjades för att ”upplysa allmänheten om huru illa det i verkligheten är ställt med vårt försvar, ty därom är ju t.o.m. flertalet militärer i okunnighet... faran står för dörren i precis samma form, som man nu så livligt föreställt sig.”⁶

Präglade inte den grymma konkurrensen mellan starka och svaga i världssamfundet förresten även de inre samhällsprocesserna? Var inte den utlevade, anemiska aristokrati diplomaterna och officerarna själva tillhörde på väg att trängas undan av det kapitalistiska industrisamhällets hänsynslösa barbarhorder? ”Med vilket oerhört lättsinne”, skrev Gillis Bildt till Oscar II i maj 1882, ”har man ej i vår tid borttagit alla de band som förut fästade arbetarna vid kommunerna och inom yrkena, proklamerat människans rättigheter utan motsvarande skyldigheter och genom le suffrage universel lagt samhällets väl och ve i den råa massans händer?”⁷ Friherren, kabinettsskamarherren och sedermera chefen för UD:s politiska avdelning Carl Georgsson Fleetwood konstaterade i sin dagbok efter en – uppenbarligen tråkig – balkväll i Stockholmssocieteten våren 1885:

De flesta ungherrarna äro militärer med säkerhet att i en avlägsen framtid bliva kaptener och med mycket ringa utsikt att bliva något mera. Bland de unga herrarna finnas ganska många, vilka skulle ha kunnat bana sig en väg, om de blivit annorlunda uppfostrade, fått lära sig litet mer ärelystnad och litet mindre fåfänga. Av de unga damerna finnas inte så få, vilka skulle kunna bliva

grandes dames, men vart skall grandezzan taga vägen, då man gifter sig på 6 000 kronor med en löjtnant, bosätter sig i ett nybyggt hus på Ladugårdslandet och får barn var 9:e månad?... Det var en tid då det måtte ha varit ett nöje att som man av värld uppträda på denna scen. Numera har spelet förlorat sitt intresse. Man kan varken vinna eller förlora på denna scen. Det är bara ett marionettspel, medan det verkliga spelet om kronor och spiror valt andra scener.⁸

I sin strävan att utforska den strategiska kulturen bör den säkerhetspolitiske forskaren alltså komplettera sitt källmaterial med memoarer, privata brev och dagböcker. Detta har även tidigare varit nödvändigt för den som forskat kring krig och utrikespolitik, men då ofta för att fånga upp aktörers motiv eller detaljer kring ett visst händelseförlopp, vilka inte lämnat spår i de officiella dokumenten. När den strategiska kulturen undersöks handlar det inte i första hand om att rekonstruera händelser, utan kulturella miljöer. Den säkerhetspolitiske forskaren fuskas som antropolog, förvissad om att endast på detta sätt kunna nå tillräckligt djup i sin analys av själva händelserna.

Att den svenska utrikespolitikens grå eminens under 1910-talet, chefen för UD:s pressbyrå och departementets politiska avdelning, Torvald Höjer, hade disputerat i historia för Harald Hjärne i Uppsala, är exempelvis en upplysning som inte enbart är av intresse för den som är intresserad av Höjers person. Under de 17 år som Höjer tjänstgjorde i Arvfurstens palats (1906–1923) passerade nio olika utrikesministrar i revy. De täta maktväxlingarna under detta parlamentarismens genombrottsskede i svensk historia gav en centralt placerad ämbetsman som Höjer en alldeles avgörande roll när det

gällde att bevara kontinuiteten i Sveriges utrikespolitik. Ideologiskt tillhörde Höjer den nationella högern, men tjänade ändå med lojal nit under liberala och socialdemokratiska utrikesministrar efter 1917. Hur kunde det komma sig?

Sannolikt var det av stor betydelse att Höjer som ung man tillbringat åtskilliga år på Hjärnes seminarium. Här hade han fått lära sig att värda staten och dess institutioner – oavsett vem som tillfälligt styrde – och att betrakta den tjänande, oväldige svenske ämbetsmannen som ett hjälteideal.⁹ *Exakt hur stor betydelse* denna omständighet i Höjers bakgrund hade för att bevara kontinuiteten i svensk utrikespolitik före och efter det demokratiska genombrottet går givetvis inte att mäta. Men lika omätbara är också betydelsen av mer strukturella förklaringsfaktorer som brukar uppmärksammas i sammanhanget – som Sveriges geopolitiska läge eller den diplomatiska elitens lyhördhet för den svenska exportindustrins intressen. Oavsett hur det förhåller sig med olika förklaringsfaktorer relativa vikt, kan vi ju inte heller undersöka dessa mer strukturellt orienterade förklaringars betydelse utan att intressera oss för en person som Torvald Höjer. Hur betraktade han Sveriges geopolitiska läge? Hur såg hans relationer till näringslivet såg ut? Den genaste vägen till kunskap om de generella sammanhangen går som så ofta även här genom kunskap om individer.

I den forskning om den sovjetiska Östersjöflottan under mellankrigstiden vilken sysselsatt mig under senare år spelar personhistoriska studier också en viktig roll, låt vara att den här byggt på biografiska handböcker mer än på egna arkivstudier.¹⁰

Den tidigare forskningen kring den sovjetiska marindoktrinen utveckling före andra världskriget har identifierat tre dominerande tankeskolor under perioden 1921–1941:

- 1) Den, slagskeppsorienterade offensiva "gamla skolan" med rötter i den förrevolutionära flottan och den amerikanske sjömaktsteoretikern Alfred T. Mahans idéer, vilken dominerade tänkandet från revolutionen fram till den första femårsplanen 1928.
- 2) Den radikala, kustförsvarsorienterade "unga skolan", som predikade "slagskeppets död" och en defensiv marin byggd på lätta fartyg i nära samverkan med mark- och sjöstridskrafter, vilken dominerade från 1920-talets slut fram till marinplanen 1936.
- 3) Den stalinistiska, högsjöorienterade "sovjetiska skolan", som markerade en återgång till den tidigare periodens offensiva, slagskeppsorienterade tänkande och som var framträdande från 1936 – enligt vissa forskare även långt senare under det kalla kriget.

När biografiska data rörande de olika marina skolornas talesmän studeras, är det möjligt att urskilja vissa intressanta mönster. Vilka människor bar upp de olika riktningarna?

Den "gamla skolans" ledande män hade gemensamt att de var födda i slutet av 1880-talet och som tonåringar eller i den tidiga tjugårsåldern fått uppleva den ryska flottans undergång i rysk-japanska kriget. De hade då just blivit eller var på väg att bli sjöofficerare. Deras tidiga karriärer hade sedan förflutit i skuggan av det förkrossande nederlaget, ända tills de fick bevittna hur deras försvarsgren återfick sin framtidstro med 1912 års storstilade flottplan. Enligt denna

skulle Ryssland 1930 förfoga över inte färre än 24 moderna slagskepp av *Dreadnought*-typ. Även om flottplanen aldrig kom att förverkligas, ägnade sig den "gamla skolans" män under 1920-talet åt att kämpa för sin ungdoms vision av Ryssland som sjömakt – om än nu i det internationella proletariats istället för i tsarismens tjänst.

Ledarna för den "unga skolan", som avvisade tanken på en högsjöflotta, kom från arbetarbakgrund och var som regel födda mellan 1895 och 1900. De hade inträtt i både kommunistpartiet och flottan under det ryska inbördeskriget, då den röda sidans sjöstridskrafter framför allt använts för att understödja Röda arméns operationer i kust- och flodområden. År 1919 hade brittiska flygplan och motortorpedbåtar tillfogat Östersjöflottans slagskepp avsevärda skador i deras bas i Kronstadt, och dessa händelser hade flera av den "unga skolans" män bevittnat på nära håll. Knappast någon av dem hade dock själv fört befäl till sjöss. Deras militära erfarenhet härstammade från tjänstgöring som politiska kommissarier. För den "unga skolans" män var det uppenbart att sjöstridskrafternas viktigaste uppgift var att understödja operationerna till lands, och att stora artillerifartyg var föråldrade och sårbara gentemot flygplan och torpedfartyg. Den "unga skolans" män var dessutom politiskt medvetna och fast beslutna att frigöra flottan från det gamla samhällets ideologiska arv.

Den "sovjetiska skolans" företrädare, slutligen, bestod dels av en grupp äldre "teoretiker" – tsarofficerare födda under 1880- och 1890-talen – dels av en grupp yngre "praktiker" med proletär bakgrund, födda efter 1900. I likhet med sina något äldre kamrater i den "unga skolan" hade

dess praktiker inträtt i flottan under inbördeskriget, men inte som politiska funktionärer utan som matroser i ledet. De hade också – i likhet med ”skolans” äldre teoretiker – i första hand tjänstgjort ombord på stora artilleribestyckade fartyg som slagskepp och kryssare, och blivit formade av detta. Den ”sovjetiska skolans” män representerade alltså dels de gamla tsarofficerare som överlevt kommunisternas utrensningar, dels den första generation professionella sjöofficerare som fostrats under sovjetstaten.

En av den ”sovjetiska skolans” framträdande företrädare var Vladimir Belli (1887–1981), som den amerikanske marinhistorikern Robert W. Herrick i ett arbete från 1988 hävdade hade varit doktrinens egentlige arkitekt.¹¹ Herrick, som inte hade tillgång några egentliga arkiv, baserade sin analys på ett studium av sovjetisk marinlitteratur och Bellis artiklar i facktidskriften *Morskoi Sbornik*. Vad Herrick inte visste var att Belli i Statliga ryska marinarkivet i S:t Petersburg (RGA VMF) efterlämnat sina opublicerade memoarer, som där senare blivit tillgängliga. Bellis manuskript ger intressanta inblickar i hur skiftena mellan de olika skolbildningarna gick till, men minst lika intressant är hur texten vidgar vår förståelse för hur politisk terror fungerar. Detta var dock med all säkerhet inte författarens avsikt.

Belli tillhörde den generation som mycket ung upplevt förödmjukelsen i rysk-japanska kriget och därefter formats av idealen i 1912 års flottplan. Som ung officer tjänstgjorde han under första världskriget i Östersjöflottan ombord på slagskeppet *Tsesarevitj*. Vid revolutionen anslöt han sig tillsammans med besättningen till bolsjevikerna och blev en av de före detta tsarof-

ficerare som vintern 1918 ledde evakueringen av Östersjöflottans fartyg från estniska och finska hamnar tillbaka till Kronstadt. Medan flottan i Svarta havet försvann med de vita i fransk exil under inbördeskriget, kom därigenom ett embryo till en ny sovjetmarin att räddas kvar i Östersjön. Lenins regim visade sig dock inte överdrivet tacksam mot de gamla sjöofficerarna. Av 977 officerare och tjänstemän i Östersjöflottan hade ungefär hälften arresterats sommaren 1921 som ”opålitliga element”. Ungefär 200 deporterades och endast något hundratal tilläts efter frisläppandet att återgå i tjänst. I sina memoarer skulle ändå Belli karakterisera 1921 års ”filtrering” som förhållandevis skonsam jämfört med vad som senare skulle komma. Han hävdar att han själv lyckades undgå arrestering genom att i de inledande förhören frankt förklara, att han inte hörde till dem som kunde motarbeta sovjetmakten eftersom revolutionen ju berövat honom hans förmögenhet och hans sociala ställning. När han hade fått en uppgift hade han dock för vana att samvetsgrant sköta den. Med detta lät GPU:s representanter sig nöja.

Eftersom Bellis mor var engelska och han talade detta språk flytande, hamnade han därefter som marinattaché i Peking och senare som chef för den sovjetiska marinstabens utrikesavdelning. I sistnämnda befattning hade han äran att motta det första svenska flottbesöket i Sovjetunionen – kryssaren *Fylgias* visit i Odessa 1925, vilket skildras utförligt i memoarerna. Det är dock värt att notera att Belli i sin framställning av tiden på utrikesavdelningen även skriver ganska ingående om sina ansträngningar att undvika alla kontakter med utlänningar utanför tjänsten. I Bellis fall hade ”filtreringen 1921” allt-

så fungerat på det sätt som politisk terror är tänkt att fungera – den riktar sig inte i första hand mot de personer som undanröjs utan mot dem som blir kvar. Om de i tacksamhet över att ha sluppit undan ägnar resten av sina liv åt lojal självavskräckning, har syftet nåtts och man behöver inte slösa resurser på att övervaka dem.

Trots all försiktighet drogs Belli ändå med i nästa utrensningssvåg inom flottan. I likhet med flera av lärarna vid Sjökrigshögskolan i Leningrad, dit han kommit för att undervisa i strategi 1926, arresterades han natten till den 15 oktober 1930. Sammanlagt häktades vid detta tillfälle omkring 100 tidigare officerare i tsarflottan, anklagade för att ingå i en vittförgrenad sammanvärvning mot Sovjetstaten bestående av ingenjörer och tekniska experter på olika områden som tillsammans bildade det så kallade "industripartiet".

Belli tillbringade 8 månader i olika fängelser i Moskva, utan att veta vad han anklagades för. Som särskilt påfrestande upplevde han tiden i Butirskijfängelset då han och andra sjöofficerare – "medlemmar av intelligentian" med den gängse ryska vokabulär som Belli använder – tvingades sitta tillsammans med vanliga kriminella, ibland upp till hundra personer i varje cell. I juni 1931 fick han så veta att han – i likhet med de flesta andra sjöofficerarna – dömts till tio års arbetsläger. Redan efter två månader i lägret fördes dock Belli och hans kolleger tillbaka till Butirskijfängelset i Moskva. Rykten om deras förestående frigivning cirkulerade, men först i december började man släppa dem. På nyårsafton släpptes Belli och tillbringade den första natten år 1932 ensam på gatan utanför en järnvägssta-

tion. Nästa morgon togs han emot av den nye marinchefen, som återinsatte honom i hans gamla lärartjänst på Sjökrigshögskolan i Leningrad på villkor att han tog avstånd från "den gamla skolans" teorier om sjöherravälde och lovade undvika kontakter med sina tidigare lärarkolleger. Det var inget svårt beslut att fatta, framgår av memoarerna. Bara 48 timmar tidigare hade ju Belli befunnit sig i en fängelsecell, berövad allt.

På denna lärarbefattning förblev Belli sedan verksam fram till sin pensionering 1949, och det var med den som plattform han lanserade de nygamla idéer om sjöherravälde, som enligt Herrick kom att bilda den intellektuella överbyggnaden för den "sovjetiska skolan". Ett särskilt gynnsamt tillfälle erbjöd sig när nästa terrorvåg svepte fram över Sovjetunionen 1937–1938 och Sjökrigshögskolans chef – som var en av den "unga skolans" ledande män – tillsammans med åtskilliga andra höga sjöofficerare arresterades och avrättades. När Belli senare skulle revidera läskursen i strategi på högskolan kunde han diskret välja bort det mesta av de senare årens inhemska sovjetiska litteratur och istället plocka in sin förrevolutionära ungdoms klassiker – exempelvis den tidigare förbjudna *Sjömaktens inflytande på historien* av Alfred T. Mahan.

Vladimir Bellis roll för att återupprätta sjömakttanken i Sovjetunionen efter 1936 är ett exempel på hur förföljda idéer kan överleva genom att övervintra hos enskilda individer. Bellis historia belyser även på ett intressant sätt hur människor kan anpassa sig och överleva i represiva system. Man kan givetvis – som Herrick gjorde innan arkiven hade öppnats – skapa sig

en föreställning om Bellis betydelse genom att studera hans militärteoretiska skrifter. Man kan också – som skett efter de sovjetiska arkivens öppnande – bilda sig en uppfattning om den kommunistiska terrorn genom att studera direktiven för de sovjetiska säkerhetsorganens verksamhet och deras listor över arresterade, dömda och avrättade personer. Men i bägge fallen blir vår kunskap så oerhört mycket rikare när vi kan lägga till detaljerna kring Bellis personliga öde.

Vad jag velat visa med dessa exempel från min forskning är att liksom andra historiker be-

höver även de som sysslar med säkerhetspolitik det personhistoriska perspektivet. Genom ”upptäckten” av strategisk kultur har detta blivit särskilt tydligt under senare år. När jag i dag ser tillbaka på min tid som PHT-redaktör upplever jag därför denna erfarenhet inte som ett sidospår, utan som en i högsta grad integrerad och berikande del av min gärning som forskare. För att förstå och beskriva den ”stora världen”, måste man även kunna förstå och beskriva hur den ”lilla världen” fungerar.

Noter

1. Inga Floto, *Historie. Nyere of nyeste tid*, Köpenhamn 1985, s. 17–25.
2. Jfr Gunnar Åselius, ”Krigshistoria blev hett när kalla kriget tog slut”, *Framsyn* 2004:3.
3. För en introduktion, se Iver B. Neumann, Halvard Leira & Henrikki Heikka, 'The Concept of Strategic Culture: The Social Roots of Nordic State Strategies,' *Cooperation & Conflict*, vol. 40 (2005:1).
4. *The "Russian Menace" to Sweden: the Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* (Stockholm, 1994).
5. Jag har skrivit en kortare biografi över Knut Bildt i Gunnar Artéus (red.) *Svenska officersprofiler under 1900-talet*, Stockholm & Karskrona 1996.
6. Knut Bildt till kronprins Gustav, 22/2 1891, citerad efter Åselius, *The Russian Menace*, s. 200–201.
7. Gillis Bildt till Oscar II 11/5 1882, citerad efter Åselius, *The Russian Menace*, s. 238.
8. Carl Georgsson Fleetwood, *Från studieår och diplomattjänst. Dagböcker, brev och skrifter 1879–1892*, utgivna av Gwendolyn Fleetwood & Wilhelm Odelberg, Stockholm 1968, s. 660–661, citerad efter Åselius, *The Russian Menace*, 236.
9. Jag har skrivit om Torvald Höjer i Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.) *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm, 2001.
10. Gunnar Åselius, *The Rise and Fall of the Soviet Navy in the Baltic, 1921–1941*, (London, 2005).
11. Robert W. Herrick, *Soviet Naval Theory and Strategy: Gorshkov's Inheritance*, Annapolis, 1988, s. 86–140.

JAN VON KONOW

Sturemorden 1567: Ett drama i kampen mellan kungamakt och högadel.

Eget förlag, 2003. 86 s., ill., personreg.

Erik XIV är en av våra monarker som tilldragit sig mest uppmärksamhet av historieskrivningen, men likväl har Ingvar Anderssons biografi från 1935 karaktären av standardverk. Den i särklass mest dramatiska händelsen under Eriks åtta år långa tid på tronen var utan tvekan Sturemorden på Uppsala slott den 24 maj 1567. Här är ännu de arbeten som Rudolf Elander publicerade åren kring 1930 av stor betydelse.

Nu har dramatiken och gåtorna kring Sturemorden blivit föremål för en bok av Jan von Konow. Är det befogat att åter granska detta händelseförlopp? Ja, absolut, frågetecknen är fortfarande flera och tolkningarna omdiskuterade. Den röda tråden i Jan von Konows bok är att se mordorgien i Uppsala som kulmen på en utdragen maktkamp mellan högadeln och kungamakten. Författaren vill se maktkampens rötter i 1200-talets Sverige. Alltifrån Erik XIV:s maktövertagande 1560 tillspetsades denna konflikt på ett dramatiskt sätt, enligt von Konows uppfattning. Läsarens tankar dras osökt till Knut Carlquists mycket omdiskuterade bok om Erik XIV, vilken utkom för ett knappt decennium sedan. Hos Carlquist var Erik XIV offer för en högadlig sammansvärjning och närmast tvungen att slå tillbaka för att bevara sin maktposition, även om detta skedde genom ett grovt övervåld. Hos von Konow kan vi spåra samma grundläggande motsättning, ja faktiskt något av en sammansvärjning, om än med kungamakten som den drivande parten.

I Jan von Konows bok är skuldbördan tydligt placerad hos Erik XIV, medan de tre medlemmar av familjen Sture – Svante Sture samt sönerna Nils och Erik – vilka mördades tillsammans med den gamle kungaläraren Dionysius Beurres snarast tilldelas en helgonlik roll. Det är någonstans här som författaren får problem med analysen, eller snarare bristen på en sådan. Jan von Konow följer i mycket traditionell historieskrivning där han å ena sidan skyller händelseutvecklingen i det närmaste helt på Erik XIV och å andra sidan skylls mycket av dennes agerande på rådgivaren och sekreteraren Jöran Persson. Mycket av tidigare historieskrivning har följt den bild som skapades av Johan III:s propaganda direkt efter dennes maktövertagande 1568, nämligen den av prästsonen från Sala, Jöran Persson, som nattsvalt intriger vilken drev den viljesvage Erik XIV framför sig. Nyare forskning har velat nyansera denna bild, sannolikt med fog. För de anklagade som släpades inför Konungens Högsta nämnd och under ledning av prokuratorn Jöran Persson och tidvis under brutal tortyr utsattes för förhör, var förstås alla diskussioner om en sådan gränsdragning mellan Erik och hans främste rådgivare helt ointressant. Men ur forskarens perspektiv är just försöken att undersöka huruvida bilden av relationen Jöran Persson – Erik XIV borde relativiseras centrala.

Synen på Jöran Persson måste värderas – vilket förvisso inte är samma sak som att den ska omvärderas – om man vill göra en grundlig analys av orsakerna bakom de dramatiska morden i Uppsala denna majdag 1567.

Detta är inte det enda avseendet, i vilket boken, speglar ett föråldrat forskningsläge. På annan plats sägs att Sverige 1435 "fått en fungerande folkrepresentation", vilket möjligen kan sägas vara korrekt ur 1935 års forskningsläge. Men knappast ur dagens. Idag betraktar forskningen 1435 års riksmöte som en intres-

sant händelse, medan möjligen 1527 års så kallade reformationsriksdag kan betraktas som vår första moderna riksdag med de fyra stånden som självständiga aktörer.

Jan von Konow försöker förklara hur den akuta oenigheten mellan kung och högadeln uppkommit och fokuserar på Erik XIV:s agerande och i synnerhet Jöran Perssons för högadeln provokativa beteende. Här spelar den för svek mot sin konung anklagade Nils Stures synnerliga skymfliga intåg i Stockholm den 15 juni 1566 en central roll. Men författaren glömmar en viktig faktor som Erik XIV:s kraftiga höjning av rusttjänstbördan under det nordiska sjuårskriget mot Danmark alltifrån år 1563. Detta tillsammans med kungens allt intensivare favorisering av den ofrälse frillan Karin Månsdotter (som kulminerade med hennes kröning till drottning i juni 1568) uppfattades som en svår förolämpning av högadeln och då inte bara av (överlevande anförvanter till) de mördade Sturarna.

När det gäller själva kärnfrågan, nämligen händelseförloppet på Uppsala slott den 24 maj 1567, noterar Jan von Konow att källförhållandena är problematiska, men han gör inget försök att närmare diskutera källäget. Istället skildras händelseförloppet den 24 maj huvudsakligen utifrån Erik Jöransson Tegels historieverk (författaren var förvisso son till Jöran Persson men samtidigt en trogen tjänare till högadelns dödsfiende hertig Karl (Karl IX). Här kunde man ha förväntat sig en utförligare diskussion av den källkritiska problematiken och vilka konsekvenser detta får för skildringen av det centrala händelseförloppet.

Den här framförda kritiken får inte skymma det faktum att Jan von Konow behärskar stora delar av sitt ämne. Han beskriver bra Stureättens funktion inom adeln och det svenska statssystemet. Hans analys av förloppet har kritiserats ovan, men författarens skildring av det yttre händelseförloppet ger däremot

en viktig introduktion till ett av den äldre Vasatidens viktigaste händelseförlopp.

Sammantaget är Jan von Konows bok en nyttig och viktig genomgång av en central händelse i vår 1500-talshistoria, trots de många kritiska frågor den väcker. Det är glädjande att någon forskare åter velat fokusera på detta dramatiska skeende.

Lars Ericson

BJÖRN ASKER

I konungens stad och ställe: Länsstyrelser i arbete 1635-1735.

Uppsala: Stiftelsen för utgivande av Arkivvetenskapliga studier, 2004.

468 s., inb., illustr., personreg., sakreg., Ortsreg.

Forskningen om 1600- och 1700-talets Sverige har under de senaste decennierna alltmer kommit att behandla lokalsamhällets förhållanden. Historiker med den inriktningen brukar inte sällan få skäl att stifta bekantskap med något länsstyrelsearkiv. Landshövdingarna och deras underlydande figurerar därför i många historiska framställningar, men länsstyrelserna som institutioner är förvånansvärt outforskade. Ingen ordentlig genomlysning av ämnet har åstadkommit sedan Olof Sörndals numera föråldrade arbete från 1937. (Olof Sörndal: *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmän maktställning*. Lund, 1937). Det är denna brist som Björn Asker vill råda bot på i sin nya bok *I konungens stad och ställe: Länsstyrelser i arbete 1635-1735*. Hans syfte är att undersöka länsstyrelsens funktioner i ett stats- och samhällsperspektiv under organisationens första 100 år. Fem aspekter står i blickpunkten: landshövdingen

som politisk ämbetsman, länsförvaltningens organisation, länsstyrelsernas arkivbildning, den rumsliga dimensionen av maktutövningen (t.ex. i vilken mån landshövdingarna befann sig på resande fot) och länsstyrelserna i förvaltningsprocessen (graden av centralstyrning i statsapparaten). Därutöver granskas ämbetsmännens sociala bakgrund och nätverk. Det empiriska underlaget utgörs av material från Uppsala, Örebro och Kopparbergs läns länsstyrelsearkiv.

Författaren tar avstamp i den internationella diskussionen om den tidigmoderna statens uppkomst och utveckling i Europa. Den centraliserade byråkratien under 1500- och 1600-talet var ju ett allmänneuropeiskt fenomen, men dess uppbyggnad kunde variera högst avsevärt mellan olika länder. Asker förser läsaren med komparativa utblickar som ger perspektiv på den svenska regionalförvaltningen; exempelvis diskuteras motsvarande myndigheter i Frankrike, Preussen och Habsburgimperiet. Utan tvivel är det en av bokens förtjänster, märkbar både i inledningen och i resultatdelen, att den svenska länsstyrelsen sätts in i ett internationellt sammanhang. Ett svenskt särdrag var, visar det sig, förvaltningens enhetlighet samt att dess tentakler sträckte sig så pass långt ned i lokalsamhället. I många andra länder var det lokala godsägare som skötte statsförvaltningens uppgifter, t.ex. skatteuppbörden. I Sverige fullgjordes dessa åligganden (nästan) genomgående av landshövdingarna och deras kronobetjänter.

Därmed tangeras den vetenskapliga diskussionen om maktutövningens byråkratisering, vars utgångspunkter formulerats av den tyske sociologen Max Weber. Björn Asker analyserar mycket riktigt den svenska länsstyrelsen i ljuset av Webers kriterier för en rationell byråkrati. Slutsatsen, som harmonierar med tidigare forskning på området, blir att byråkratiseringen hade nått jämförelsevis långt i 1600- och 1700-talets Sverige. Processen var därtill mer framskriden

på 1730-talet än hundra år tidigare. Icke desto mindre kvarstod flera förbyråkratiska drag, t.ex. länsförvaltningens anlåtande av utomstående medhjälpare (präster m.fl.). Asker väljer att diskutera Weber i inledningen och i slutet av boken, men inte däremellan. Det leder ibland till att framställningen förlorar i åskådlighet. Frågan om landshövdingens residens är således intressant främst mot bakgrund av Webers resonemang om byråkratins åtskillnad mellan ämbetsmannens privatbostad och arbetslokaler. Det hade inte skadat om Asker hade påmint om detta sammanhang redan i analysdelen i stället för att vänta tills redovisningen av resultaten. Risken är att man som läsare förlorar den styrande frågan ur sikte. Samma sak kan sägas om några andra textställen. Bitvis är redogörelsen för länsstyrelsens ärendehantering och annat alltför detaljerad. Detta är dock en randanmärkning; på det hela taget är boken välstrukturerad.

Björn Asker lägger fram en rad nya förvaltningshistoriska resultat. Ett av de viktigaste handlar om den statliga centralstyrningens fluktuationer under 1600- och 1700-talet. Författaren kan belysa ämnet genom en undersökning av antalet brev som skickats mellan centralförvaltningen och länsstyrelserna åren 1659, 1696 och 1730. Det visar sig att intensiteten i brevväxlingen växlade med statsskickets förändringar. Centraliseringen ökade starkt mellan 1650-talet och Karl XI:s regim på 1690-talet. Det utfallet stämmer med den gängse bilden av enväldet, men skillnaden i mängden korrespondens är icke desto mindre oväntat stor. Mer förvånande är dock att det därefter sker en minskning mellan 1696 och 1730, låt vara att den förändringen är mindre entydig. Hur detta skall tolkas är inte självklart; Asker är själv försiktig och påpekar att en djupare analys förutsätter en undersökning också av brevens innehåll. Likväl hade jag gärna sett att han fört ett mer utförligt och sammanhållet resonemang om på vilket sätt länsstyrelsens ställning

påverkades av styrelsesättet på central nivå. Det framgår av boken att det frihetstida ständerväldet hade en rad konsekvenser därvidlag; exempelvis förändrades rekryteringen av lantmarskalkar 1719–20. Tidigare hade landshövdingar dominerat bland dem som utsågs, men detta mönster bryts vid den sagda tidpunkten. Orsakssambanden förblir tillsvidare dunkla.

En annan diskussionspunkt som hade kunnat utvecklas är frågan om den lokala självstyrelsen i Sverige. Asker visar att länsstyrelserna under perioden 1635–1735 fick alltfler åligganden och alltfler ämbetsmän. Vad hände då med den i litteraturen så omskrivna – man frestas säga omskrutna – självstyrelsen på socken- och häradsnivå? Att statsförvaltningen i Sverige var jämförelsevis enhetlig och utvecklad har redan nämnts. Detta skulle kunna innebära att det lokala självstyret i motsvarande mån var kringskuret. På vilket sätt innebar landshövdingeämbetets ökade befogenheter att menigheterna framtogs självbestämmande och handlingsutrymme? I vilken mån invergade statsskickets förändringar på sådana ting? Var utvecklingen entydig eller kunde självstyret försvagas i vissa avseenden och förstärkas i andra? Jag menar inte att Asker skulle ha fördjupat sig i dessa frågor, men hans gedigna kunskap om länsstyrelsens utveckling kunde ha föranlett reflexioner kring dem. Självstyrets problematik intar en ansenlig plats i debatten om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle i det tidigmoderna Sverige (och Europa).

Till bokens många förtjänster hör att författaren tar upp den i tidigare forskning försummade frågan om landshövdingarnas sociala bakgrund. Från 1630-talet till 1680-talet tillsattes i regel personer från de aristokratiska godsägarläkterna. Därefter blev det allt vanligare med länschefer som var födda ofrälse. En bit in på 1700-talet kom karriärförhållandena att förändras igen. Den adel som då förskansade sig bakom sina privilegier var, menar Asker, en ny elit

som var bredare än den gamla aristokratigruppen. Vad gäller länsstyrelsens övriga personal var antalet adelsmän försumbart under perioden. Medan 1500-talets kronofogdar ibland tillhörde frälset, tycks deras motsvarigheter under 1600- och 1700-talet ha haft en enklare bakgrund. Det är lite synd att Asker här inte använder de bevarade porträtt som finns från perioden (boken saknar bilder på personer). Jag misstänker att nära nog samtliga landshövdingar avmålades, men inga andra av länsstyrelsens ämbetsmän. Det säger i så fall en del om skillnaden i status. Kanske skulle man också finna att porträtten av landshövdingarna förändrades över tid, beroende på den avmålades sociala bakgrund, statsskickets växlingar och annat mera.

Det måste framhållas att Björn Asker har lyckats utomordentligt väl med sin föresats. Hans bok är analytisk och uppslagsrik, samtidigt som den fungerar utmärkt som förvaltningshistorisk handbok. Det torde vara en säker förutsägelse att den kommer att anlitas flitigt under åtskilliga år av såväl forskare som andra förvaltnings- och arkivintresserade.

Martin Linde

ALF E. BJERKE

Karl XII i Norge 1716: Det glömda fälttåget.

Stockholm: Carlssons, 2003, 181 s., ill.

Litteraturen kring Karl XII är rik och fylls ständigt på med nya skrifter. Men en del av konungens liv och verksamhet är faktiskt mindre uppmärksammas av forskarna, nämligen hans norska fälttåg 1716. Detta har den norske författaren Alf Bjerke tagit fasta på. Redan för elva år sedan gav han i Norge ut en bok om

de båda fälttågen 1716 och 1718. Ur denna har texten kring det första fälttåget brutits ut samt redigerats och översatts av förra kulturrådet i Oslo: Per-Axel Hildeman. Det är väl tyvärr en sorglig erfarenhet att norska (och danska) böcker måste översättas för att nå en bredare läsekrets i Sverige.

Så långt är projektet lovvärt och förtjänar all uppskattning. Men tyvärr är resultatet inte bra.

Bjerke är en god berättare, men föga av källkritisk historiker. Dessa egenskaper måste kunna kombineras, annars haltar framställningen betänkligt. Så förhåller det sig i det här fallet. Boken saknar helt källförteckning eller litteraturhänvisningar (annat än några få, glimtvis insprängda i texten). Författaren berättar t.ex. att han nyttjat samlingen "Opsnappede svenske breve" i Rigsarkivet i Köpenhamn, men det är nästan omöjligt att se hur och när. Som skildring av det svenska fälttåget blir boken således svår att värdera, även om författaren kommer med en del intressanta reflektioner på den fördröjande norska taktiken, som gick ut på att vägra de stridsvana karolinerstrid i öppen terräng. Istället tryfferas skildringen av det svenska fälttåget med en rad folkliga minnen och sägner kring svenskarnas och kungens framfart i bygderna i Östfold och runt Kristiania. Ett förord av den svenske historikern Stig Ekman orienterar om delar av det svenska forskningsläget, men förmår inte balansera svagheter i Bjerkes framställning.

Bjerke diskuterar en del av de teorier som förts fram om varför svenskarna alls invaderade Norge. Han förbigår dock de forskare som ser en snabb svensk kontroll av södra Norge som ett direkt slag mot Danmark. Om Danmark skars av från tillförseln av erfarna sjömän samt timmer och andra "naval goods", skulle den danska flottan snabbt förlora i stridsduglighet och Danmark tvingas dra sig ur kriget. En fullständig svensk ockupation av Norge var inte praktiskt genomförbar 1716 och knappast heller

önskvärd. Med Danmark och Norge ute ur kriget skulle Sverige lättare kunna kraftsamla på sin store motståndare, Ryssland, och få till stånd en bättre fred än vad tsar Peter erbjöd.

Problemet är naturligtvis att vi inte vet vad som rörde sig i Karl XII:s huvud. Vad hade han för syfte med invasionen 1716 liksom med den 1718? Han diskuterade nästan aldrig sådana frågor med sina närmaste män, vilket ytterst ledde till generalernas förvirring i Tistedalen efter döds-skottet i november 1718, men också till historikernas ändlösa diskussion kring de här frågorna.

Försörjningens betydelse har påtalats av många forskare, inte minst efter katastrofen i Dynekilen, då Tordenskjolds sjöstyrka erövrade större delen av den svenska transportflottan. Resultatet blev att den svenska armén tvingades dra sig ur Norge. I förlängningen genomfördes den massiva svenska uppladdningen inför 1718 års fälttåg vilket, som Jan Lindegren framhållit, innebar en för sin tid oerhörd resursmobilisering, där armén försökte göra sig oberoende av lokal försörjning i Norge.

Bjerke gör också ett lovvärt försök att för läsaren presentera den organisatoriska strukturen i den svenska indelta armén och deras motståndare, de norska legdesoldaterna även om en del saker missförstås (de finska förbanden hade inte gröna uniformer). Även frågan om vem som sköt Karl XII berörs, dock utan att de senaste decenniernas svenska forskning i frågan behandlas.

Förutom de talrika referenserna till folkliga sägner om det svenska fälttåget, innehåller boken också information om närmare ett 30-tal mindre spelplatser med anknytning till fälttåget och episoder under detta. Det är här Bjerkes bok ger något nytt och intressant. Om författaren hade fokuserat på att skriva en bok om Karl XII:s norska fälttåg 1716 speglar i det norska folkminnet eller något liknande, hade han

gjort sig själv mera rättvisa. Detta hade naturligtvis krävt åtskilligt mera av värdering av källvärdet och formerna för trädning av folkliga sägner, men hade ändå erbjudit svenska läsare ett nytt och okänt ämne. Nu drunknar de ambitionerna till stor del i Bjerkes försök att skriva fälttågets hela historia, vilket sker på ett förvisso entusiastiskt, men tyvärr föga professionellt sätt.

Lars Ericson

MATTI KLINGE

Den politiske Runeberg.

Stockholm: Atlantis, 2004. Helsingfors:

Söderströms, 2004. 424 s., inb. illustr., personreg.

I få diktares verk är den moraliska appellen så starkt närvarande som i Johan Ludvig Runebergs. Hela *Fänrik Ståls sägner* (1848, 1860) genomsyras av värden som diktares vill se som utmärkande finska egenskaper: tapperhet, offervilja, anspråkslöshet. Fosterlandskärleken blir den varp på vilken dessa dygder växer fram. Även Runebergs tidigare större dikter – *Elfskyttarne* (1832), *Hanna* (1836), *Nadeschda* (1841) – exemplifierar en moralisk hållning.

Moral – ja! Men fanns även en politisk dimension förbunden med denna diktning? Den finländske historikern Matti Klinge utreder den frågan lyhört och kunnigt i sin bok *Den politiske Runeberg*. Manuskrift, brev, nedtecknade samtal med Runeberg eller dennes närstående, memoarer och annan litteratur – allt har genomlysts och närgranskats ifråga om just den politiska innebörden.

Sägner kan ju tänkas ge besked. Runeberg var

svenskspråkig skald, befryndad med och ingift i familjen Tengström, en av de framträdande finlands-svenska släkterna. Angriparen i det krig som *Sägner* avhandlar var Ryssland. Krigsslutet ledde till att Sverige år 1809 tvangs avträda den östra rikshalvan, som nu blev ett ryskt storfurstendöme. Att av detta draga några enkla slutsatser om diktares politiska hemmahörighet låter sig dock inte göra. Runeberg kom antingen till följd av egen inre övertygelse eller påverkan från den Tengströmska släkten att bli en lojal undersåte i storfurstendömet. Hans beundran för de ryska tsarerna Alexander I och Nikolaj I var obruten. Någon sorg över att Finland brutits loss från Sverige kände han inte. Att vara en del i det ryska imperiet passade bättre.

Runeberg omtalades av sin vän J.J. Nervander för sin "equilibristiska förmåga". Uttalandet, fäällt i ett brev till A.I. Arwidson, vilken lämnat Finland och bostatt sig i Stockholm, är färgat av ironi. Den uppburne diktares spelade sina kort väl och avhöll sig från äventyrligheter inom politiken. Det gällde att balansera mellan finska och ryska intressen. Runeberg ville avancera socialt. Han ville ha fast tjänst vid universitetet och kunde nog ha fått detta, om han inte valt att avflytta till Borgå och bli gymnasielärare. Men nådevedermälena från maktens kanslier skulle dugga över honom, trots hans självvalda isolering: han blev prästvigd trots att han saknade teologisk utbildning, promoverades till teologie doktor 1857, tilldelades 1844 professors namn, erhöåll 1839 ett kejserligt understöd på 1000 rubel och på 1850-talet ytterligare ett årligt understöd "för sina söners uppfostran". Därutöver beviljades han vid 53 års ålder pensionering från lärartjänsten – med bevarad full lektorlön.

Kanske syftade han även till att utnåmnas till biskop. Både i fråga om sociala ambitioner och politisk håållning låt Runeberg omgivningen vänta på entydiga besked. Vid sidan om diktningen hade han sitt

Johan Ludvig Runeberg (1804–1877).

arbete som lektor i Borgå att sköta – men även familj och ett brinnande intresse för småviltjakt och fiske.

Politiken upptog utrymme i hans världsåskådning, men återfanns knappast i en framskjuten ställning. Rent allmänt kan man säga, att han odelat sympatiserade med den härskande elitens hållning. Politisk oro – hur denna än toge sig uttryck – var av ondo. Och åtskilliga mörka moln överskuggade det politiska Europa under hans livstid. När Napoleon slutgiltigt besegrats var skalden elva år gammal. När grekerna år 1821 inledde sitt uppror mot Ottomanska riket var han i sena tonåren. Som vuxen man fick han på avstånd uppleva dekabristernas revolt i S:t Petersburg, Julirevolutionen i Paris, polackernas försök till frigörelse från Ryssland 1830–33, uppdelningen i två stater av

Nederländerna, Februarirevolutionen i Paris och en lång rad andra revolutioner och oroligheter nere på kontinenten detta år. Den ryske tsaren – vare sig han hette Alexander eller Nikolaj – hade anledning att med kraft kuva varje upprorsförsök. Hela 1840-talet var en jäsningens tid i kommunismens tecken. Heliga alliansen syftade till ett stabilt och fredligt Europa. Varje oppositionsytring uppfattades som ett hot mot det Metternichska systemet. Genom Karlsbadbesluten 1819 hade den europeiska ordningens övervakare kommit överens om presscensur och skärpt åsiktskontroll vid universiteten, dessa hårda för ansvarslösa kabaler. Runeberg hade aldrig något att anföra mot åtgärder som dessa. Han anlände till Åbo från Österbotten 1822. Den nya ordningen vid akademierna var alltså ganska ung, när diktaren började sina studier.

Rimligtvis spelade familjen Tengströms värderingar stor roll för Runeberg. Jacob Tengström – sedan 1817 storfurstendömetts förste egne ärkebiskop och åsiktslejon i Åbo – hade redan på våren 1808 slutit upp på de ryska ockupanternas sida. En lång rad framträdande ämbetsmän och intellektuella hade följt honom i spåren. Tillsammans med Anders Johan Lagus – teol. dr, professor i praktisk filosofi, präst – utgjorde ärkebiskopen ett politiskt nav i Finland under denna period. Runeberg knöts tidigt till denna krets och var dessutom hemlärare i Lagus hem åt dennes dotter Vilhelmina. Tengströms anslutning till de nya herrarna hade stuckit i ögonen hos vissa av hans kritiker, och strax efter kriget tvangs fanflykten mer eller mindre att fly från Åbo och för en tid söka sig fristad i det inre av Finland.

Runeberg hade allt att vinna på att hålla en låg politisk profil. Att sätta sig på tvären mot dem som var hans beskyddare och uppdragsgivare hade kunnat leda till personliga tillkortakommanden. Med tiden kom han också att riktigen lönas för sin trofasthet mot de nya härskarna. Han var väl anskriven i S:t Pe-

tersburg. Hårda metoder för auktoritetens upprätthållande var honom aldrig främmande. Som lärare i Åbo tvekade han aldrig att med handplagg eller örfilar upprätthålla ordning bland sina elever. År 1848 ledde hans metoder till disciplinskandal, då han straffat gymnasister, vilka hade förhindrat ett bröllopsfirande. Resultatet blev att samtliga elever ville sluta vid Borgå gymnasium, men i slutändan minskade antalet elever med 38 – halva elevkullen. Med hänsyn till detta – varför skulle han fördöma våldshandlingar i större politiska sammanhang? Tiden var sådan: auktoritet ansågs inte växa inifrån utan måste upprättas medelst hot och straff.

Men Runeberg hade naturligtvis vidare syften med sin hållning än att för egen del avancera socialt. Med sin diktning ville han utveckla det typiskt finska. Bakom hans skrivande fanns viljan att utveckla en storfurstendömet egen litteratur. Då dög det inte att osjälvständigt falla tillbaka på rikssvenska förebilder. I den tidning Runeberg utgav tillsammans med vännen Nervander från 1832 – *Helsingfors Morgonblad* – publicerade han en rad kritiska uppgörelser och ironiska dikter, allt riktat mot den svenska litteraturen på andra sidan Östersjön. Sina influenser hämtade han från annat håll än från sitt gamla fosterland: serbiska folksånger, rysk folkdiktning och finska runsånger. Elias Lönnrot, som sammanställde – och skrev – *Kalevala*, var sedan ungdomsåren vid Åbo akademi hans nära vän. *Elgskyttarne*, *Julqvällen*, *Sägner* och allt det andra skulle uppfattas som ett uppbrott till finsk oavhängighet och skapandet av finsk särart. Han medverkade till att ge förutsättningarna till en egen livskraftig litterär tradition i Finland. Alltså var det ganska självklart, att Runeberg var den som år 1846 påtog sig uppdraget att dikta en finsk nationalsång till en akademisk högtid.

Klinge ger i sin bok en gedigen historisk bakgrund till Runebergs sekel. Politik, kultur, litteratur, person-

Teckning av Ernst Josephson till dikten "Veteranen" i *Fänrik Ståls sägner*.

historia och idédebatt tonar fram i breda fresker. Enskilda dikter – främst från *Sägner* – tidfästes och relateras till texter av andra författare, vilka möjligen betytt något för diktarens uppslag och tematik. *Den politiske Runeberg* är en frukt av ett livslångt umgänge med skalden. Skärpan i genomlysningen av författarskapet och de allomfattande kunskaperna beträffande tiden och miljön har medverkat till att boken blivit ett mästerverk. Lager för lager friläggs poetiska och politiska impulser bakom olika dikter. Med Matti Klinge som färdledare blir vandringen genom detta landskap berikande, ja inte sällan häpnadsväckande

genom att den politiska historien får kasta ljus över det som idag blivit till självklar litterär tradition.

Olof Hägerstrand

KERSTIN E. WALLIN

Hildur Ottelin 1866–1927: Fönster att öppna, möjlighet att bada och läsa.

Stockholm: Bäckströms förlag, 2004. 213 s., hft., bilagor, källor & litt., personreg.

Hildur Ottelin är en av de få kvinnor som fått en gata uppkallad efter sig. Hon var också den första kvinnan i Uppsala stadsfullmäktige.

Kerstin E. Wallin börjar sin bok med att redogöra vad som fascinerat henne i detta kvinnoöde från sekelskiftet kring 1900. Ett fotografi av Hildur Ottelin taget på äldre dar fick författarinnan att ställa sig frågan vilken människa som dolde sig bakom detta slutna ansiktsuttryck.

Hildur Ottelin föddes år 1866 i Gamla Karleby i Finland. Hennes familj flyttade tidigt till Haparanda, där morföräldrarna bodde. Hildur undervisades i hemmet, och när hon var tjugofem år började hon på Gymnastiska centralinstitutet i Stockholm – en institution som utbildade gymnastikdirektörer. Att vara gymnastikdirektör innebar att vara idrottslärare på skolor, att vara sjukgymnast och att ge massage. För att komma in på institutet måste den sökande ha samma kvalifikationer som krävdes vid Högre lärarinneseminariet, och den sökande fick inte vara äldre än trettio år. På institutet undervisades i anatomi, rörelselära, sjuk- och friskgymnastik, men även i andra ämnen.

Kerstin E. Wallin tecknar i sin bok inte bara bilden av en intressant individ utan ger också en skildring av en tid. Hildur Ottelins väg till självständighet och erkännande visar också på de nya möjligheter som erbjöds kvinnor under perioden. De förändringar som ledde fram till att yrkesverksamhet blev möjlig för kvinnor började med ett beslut om lika arvsrätt för kvinnor och män lagstodgades år 1845. Wallin skriver, att från år 1864 hade kvinnor i stort sett samma möjlighet till näringsidkande som män. År 1858 kunde kvinnor som inte gift sig, och som fyllt 25 år bli ansedda som myndiga, om de insände ansökan till en domstol. År 1863 blev kvinnan automatiskt myndig vid tjugofemårs ålder – anmälningsskravet försvann, men år 1884 sänktes åldersgränsen till tjuogoett – samma som för män. År 1870 fick kvinnor möjligheten att avlägga studentexamen som privatister. Tre år senare fick de möjlighet att studera vid universitet.

Alltså var det i brytningstider Hildur Ottelin föddes och växte upp. Utbildningen på Gymnastiska centralinstitutet gav henne möjlighet till ett mer välbetalt och ett friare yrke än flertalet kvinnor hade möjlighet att ägna sig åt. Gymnastikrörelsen var i växande och sågs som ett medel att bygga ett sunt folk. 24 elever togs in på institutet samma år som Hildur. Av dessa lämnade alla utom två yrkeslivet. Elva gjorde detta val beroende på giftermål.

Eleverna höll kontakt många år efter examen. De hade en vandringsbok som skickades runt. De forna kamraterna klistrade in fotografier och skrev några rader om de viktigaste händelserna i sina liv, innan de skickade boken vidare. Wallin verkar ha använt vandringsboken som både fakta- och inspirationskälla. Ur vandringsboken talar Hildur själv och kommenterar stillsamt de viktigaste händelserna i sitt liv.

Under de tidigaste åren av 1900-talet blev Hildur husägare. Hon hyrde ut bostäder till arbetarfamiljer. Wallin berättar, att Hildur som hyresvärd hade mer

av demokratiska idéer än de flesta samtida. Så länge hennes hyresgäster betalade en skälig hyra, lade hon sig inte i hur de levde sina liv. Hon ville ge människorna möjligheter till att leva ett ordnat liv utan att tvinga något på dem. Hildur ville erbjuda sina hyresgäster ljusa och hälsosamma miljöer och möjligheter att läsa.

Med tiden blev Hildur bostadsinspektör och fick i uppgift att kontrollera att människors bostäder var levnadsvänliga. Samtidigt arbetade hon som idrottslärarinna på bl.a. en blindskola.

Egnahemsbegreppet myntades år 1892. Tanken gick ut på att ge människor så gynnsamma lånevillkor, att de skulle ha råd att äga sin bostad. Skulden till banken skulle betalas på 28 år. Egnahemsfrågan blev för Hildur en hjärtefråga. Hon kom också med åren att röna uppskattning för sina insatser. Hon engagerade sig också i förstädernas situation. Hon betraktade dessa områden som försummade och tog förstadsungdomen i försvar.

Hildur var en förkämpe för nykterhetsrörelsen. Hon arbetade inom Verdandi-logerna i Uppsala, detta möjligen utan att själv vara medlem. Politiskt förordade Hildur Ottelin samarbete. Hon blev revisor för en nykterhetsloge som hette Union och lånade också ut pengar till rörelsen.

Hildur Ottelin invaldes i Uppsala stadsfullmäktige år 1912. Hennes insats skulle bland annat bestå i dyrtidshjälp till flickskolor och barnhem. Hon hjälpte också till att få igång en skoreparationsverkstad, där fattiga personer kunde få hjälp med att laga sina egna skor, något som framför allt fattiga mödrar drog nytta av.

Wallins bok är kortfattad och faktatät. Den är intressant och skildrar ett spännande öde och en tid fylld av förändring.

Amanda Hägerstrand

JAMES CAVALLIE

Habers Nobelpris.

Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2004. 243 s., illustr., inb. personreg., Zusammenfassung.

Inom det landområde som ett par årtionden därefter skulle utgöra Tyskland bodde 35 miljoner människor år 1850. Året före Första världskriget hade befolkningstalet i tyska riket stigit till 67 miljoner. Matfrågan och jordbrukets avkastning var en stötesten. Behovet av konstgödsel täcktes ännu så länge genom import av Chilesalpeter. Enligt fackmännens beräkningar skulle Chiles tillgångar på guano bara räcka till 1930. Därefter skulle Tyskland och andra delar av världen, vilka för sitt jordbruk gjort sig beroende av införsel av Chilesalpeter, stå öga mot öga med svälten. Den brittiske kemiprofessorn Sir William Crookes höll år 1898 ett uppmärksammat föredrag, i vilket han manade sina kolleger inom vetenskapen att komma mänskligheten till hjälp i den livsavgörande frågan om jordbrukets behov av konstgödsel. Vore det möjligt att på kemisk syntetisk väg ersätta Chiles guano?

Den tyske kemisten Fritz Haber föddes 1868 i Breslau i Schlesien, då en del av Preussen. Familjen var burgen. Fadern verkade inom färg- och lackbranschen. Efter att ha avslutat en skolgång, som var starkt humanistiskt färgad, beslöt Fritz Haber att ägna sig åt studier i fysik och kemi. Vid 23 års ålder avlade han år 1891 doktorsexamen i kemi vid Technische Hochschule i Berlin. Ett år senare lät han döpa sig evangeliskt – familjen var judisk och att ansluta sig till den kristna tron öppnade möjligheter till en akademisk karriär. År 1894 blev Haber assistent vid Tech-

nische Hochschule i Karlsruhe, residensstad i storher-tigdömet Baden. Två år senare blev han privatdocent, och år 1898 hade han avancerat till posten som extra ordinarie professor vid sin högskola. År 1906 blev Haber ordinarie professor inom områdena fysikalisk kemi och elektrokemi. Dessa forskningsområden var ännu i stort obeträdda, och Haber tvingas att på egen hand skaffa sig erforderliga kunskaper.

År 1903 hade Haber börjat intressera sig för en nationalekonomiskt viktig fråga: Kunde man på konstgjord väg utvinna luftens kväve för att på så sätt framställa den livsviktiga konstgödseln till åkrarna? Flera av tidens framstående kemister och tekniker arbetade med problemet. Tyskarna Adolf Frank och Nikodem Caro hade ägnat sina krafter åt kalciumkarbid. I Norge uppfann Kristian Birkeland tillsammans med tyskarna Otto Schönherr och Johannes Hessberger den s.k. ljusbågeprocessen, en ofantligt energikrävande metod i syfte att frambringa den för åkrarna nödvändiga salpetern. I Norge fanns oräkneliga vattenfall, och energiproblemet gick därför lätt att bortse från. Men i Tyskland? Där talade stilla framskridande floder sitt tydliga språk. Habers tanke år 1903 när han började arbeta med problemet var att tvinga luftkvävet att reagera med väte och få dessa två grundämnen att bilda en förening i form av ammoniak. Efter två år gav han upp. Forskningen hittillsdags hade visat sig utsiktslös.

Professor Walther Nernst, en av grundarna bakom vetenskapen fysikalisk kemi och senare 1920 års Nobelpristagare i kemi, formulerade nu sitt s.k. värmeteorem – idag omtalat som termodynamikens tredje lag. Nernst uttryckte i sitt publicerade arbete skepsis mot vissa av Habers mätresultat, framtagna i försöken med den s.k. ammoniaksyntesen. Haber i gengäld

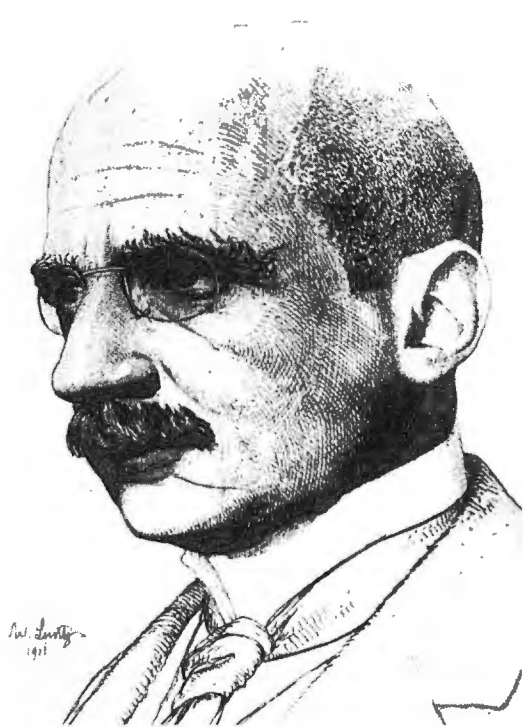
försvarade värdet av sina mätresultat. Nernst å sin sida uppmanade Haber att skaffa sig en säkrare mätmetod.

Eggad av den näpst som Nernst utsatt honom för, återupptog nu Haber sin forskning om ammoniaksyntesen. Luften bestod till $4/5$ av kväve och till $1/5$ av syre. Vore det inte möjligt att ur detta gränslösa kväveförråd frambringa en metod, genom vilken luftkvävet kunde omvandlas till den för åkrarna välsig-nande ammoniaken? I maj 1908 inledde Haber sin avgörande attack mot problemet. Nya rön om skeenden vid höga tryck och höga temperaturer provocerade till att söka nya vägar. Dessutom uppfattade han nu Nernst som forskningskonkurrent. Haber hade vid denna tid trätt i förbindelse med Badische Anilin- & Soda-Fabrik (BASF) i Ludwigshafen och erhöll stöd från företaget för sina kväveexperiment. Hjälpens dock halvhjärtad: Habers föreställning om det möjliga i att använda luften som råvaruleverantör vid framställningen av något så substantiellt som konstgödsel föreföll alltför fantastisk. Tillsammans med sin medarbetare britten Robert Le Rossignol gjorde nu Haber en sensationell uppräckt: den synnerligen dyrbara ädelmetallen osmium visade sig i pulverform ha goda katalysatoregenskaper för Habers ändamål. Genom samverkan av osmiumkatalysatorn, högt tryck och hög temperatur lyckades Haber under våren 1909 slutligen få ammoniak att materialisera sig i laboratoriet. Därmed hade en genomgripande vetenskaplig bedrift genomförts. De överhängande riskerna för världshunger hade avvärjts. Själva faktum att även konstgödsel kostar pengar att framställa är i och för sig korrekt, men hör egentligen inte hit. Den frågan är av annan – närmare bestämt politisk – art. Haber hade nu skrivit in sitt namn i vetenskapens hävder.

Tillsammans med sin hustru flyttade han år 1911 till Berlin för att tillträda posten som chef för det nyinrättade Kaiser-Wilhelm-Institut für Physikalische Chemie und Elektrochemie. Institutet hade tillkommit i samband med att Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften hade bildats samma år. Idag heter denna vetenskapliga institution Max-Planck-Gesellschaft.

Förvaltningsmässigt löd dock inte Habers institut under Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, eftersom hela institutet inklusive laboratorieutrustning hade bekostats av bankiren Leopold Koppel, en av Preussens rikaste män. Koppel hade för sin donation uppställt villkoret att Haber skulle bli institutets chef. Så skedde.

Under kriget 1914–18 blev Habers kunskaper av stor betydelse för Tysklands överlevnad. Hans vetenskapliga insatser blev viktiga både i fråga om ammunitionstillgång och folkförsörjning. Till komplexet anslöt sig frågan om gaskrigsföring. Eftersom den brittiska flottan redan i krigets inledning avskurit Tyskland från all import av Chilesalpeter, blev Habers upptäckter avgörande för framställandet av ammunition. För all tillverkning av ammunition fordras nämligen salpeter. Den enorma ammunitionsåtgången på västfronten krävde obruten påfyllnad i förråden. Redan under hösten 1914 började ammunitionsförädlaren avveckla sig som ett krisområde i Tyskland. Men genom BASF-koncernens tillämpande av Habers ammoniaksynt kunde problemet snart lösas. I Oppau vid Ludwigshafen fanns redan i september 1913 världens första Haberfabrik. Ett genombrott för denna anläggning kom under år 1916: av 145 000 ton kväveprodukter producerade i Tyskland under detta krigsår stod Haberfabriken för 43 000 ton. I april 1916, då slaget om Verdun på-

Fritz Haber. Teckning av W. Luntz 1911.

gick, ingick tyska staten en överenskommelse med BASF om byggandet av en andra Haberfabrik, en kolossal anläggning vid byn Leuna i närheten av Merseburg i Sachsen, där stora brunkolstillgångar fanns tillgängliga. I de två Haberfabrikerna framställdes år 1917 cirka 75 000 ton ammoniak, år 1918 cirka 95 000 ton, utgörande 45 % resp. 50 % av den totala tyska kväveproduktionen under krigsåren. Jordbrukets behov blev dock åsidosatta: under det sista krigsåret var användningen av kvävehaltiga gödselprodukter nere vid hälften av vad som varit fallit närmsta året före kriget. Utan att kunna tillgo-

dogöra sig Habers ammoniak hade Tyskland rimligen inte kunnat fortsätta kriget så länge som skedde.

I slaget vid Ypres i april 1915 inleddes världshistoriens första gasattack. Det hela ägde rum genom en av Haber övervakad insats av omkring 150 ton klorgas, vilken blåstes ut från cirka 6 000 större och mindre stålcyllindrar. Frontavsnittet där gasattacken iscensattes var 5–6 kilometer långt. Någon avgörande inbrytning i den lucka som uppstod till följd av gasanvändningen kom dock inte till stånd. Senare skulle tyskarnas motståndare själva övergå till denna form av krigföring, men då i huvudsak genom gasgranater.

Haber var liksom många andra judar i det kejserliga Tyskland uttalad patriot. Han skulle aldrig under resten av sitt liv uttrycka ånger över sina insatser som vetenskaplig pionjär inom gaskrigföringen. Som tysk hade det varit hans skyldighet att ställa sin vetenskap i fosterlandets tjänst. Hans hustru bedömde dock frågan på annat sätt: år 1915 sköt hon sig till döds i protest mot makens tvivelaktiga fosterländskhet.

Fritz Haber utsågs 1919 av Kungl. Vetenskapsakademien i Stockholm till mottagare av 1918 års Nobelpris i kemi. Till följd av den internationella oron, utdelades priset först i 1920. Lokal var Musikaliska akademien i Stockholm. Ändringen av tidpunkt för prisutdelningen ansågs inte lyckad. Några månader senare samma år ägde 1920 års prisceremoni rum som vanligt den 10 december. Året 1920 blev alltså minnesvärt genom sina två Nobelhögtidligheter. Världskriget hade ändrat på förutsättningarna för bedömning av vetenskapliga bedrifter. Förbindelser och kontakter länder emellan hade brutits. Svårigheter att göra en omdömesgill värdering av olika insatser infann sig snart för dem, vilka skulle granska olika vetenskapliga resultat. Naturligtvis kunde Nobelkommittéen av en illvillig opinion som vägrar att uppfat-

ta världen ur annan synvinkel än den rent politiska också anklagas för att ta politiska hänsyn vid bedömningen av kandidater till priset. Även om politiska motiv inte uttalades hos Nobelkommittéen kunde alltid illviljan göra sig hörd beträffande församlingens oväld, om nominerade från krigförande land hemförde priset.

Flera Nobelpris sinkades under krigsåren. Utnämningen av 1914 års pristagare i kemi och fysik uppsköts till 1915, då KVA:s Nobelkommittée skulle utse pristagare för båda dessa år. Inga nomineringar för insatser inom luftkväveområdet hade inkommit. Haber hade nominerats första gången 1912 som kandidat, men själva luftkväveområdet hade genom nomineringar varit på tal i nobelsammanhang sedan 1907 om än ej varje år. 1914 års kemipris gick till amerikanen T.W. Richards och fysikpriset till tysken Max von Laue. Haber var för detta års pris nominerad för sin ammoniaksyntes, men kemisektionen inom Nobelkommittéen hade knappast ännu ej fullt ut uppmärksammat märkvärdigheten i Habers upptäckt. I stället tilldelades tysken Richard Willstätter kemipriset, medan briterne W.H. Bragg och W.L. Bragg – far och son – delade på fysikpriset. Kriget utgjorde tydligen inget oöverkomligt hinder för pridförfarandet. Inför 1916 års kemipris ingavs tre nomineringar till Habers förmån. Kemikommittéen hade vid det här laget insett vidden av Habers ammoniaksyntes, också dess tillämpbarhet inom krigsindustrin. Eftersom den politiska situationen inte medgav öppen redovisning av metoder som användes för att uppnå det praktiska resultatet, ansåg sig kemikommittéen förhindrad att förorda Haber som pristagare. Man föreslog att priset inte borde delas ut innevarande år utan i stället reserveras till 1917, eftersom lämpliga mottagare inte fanns inom synhåll. Fysiksektionen resonerade sammalun-

da. Karolinska Institutet och Svenska Akademien hade redan tidigare intagit denna ståndpunkt. Sålunda hade KVA att till följd av tidigare reservationer utdela fyra Nobelpris 1917. Men Haber återfanns då inte bland nomineringarna. Året därpå erhöll han en nominering, till ett odelat pris. Kemisektionen inom Nobelkommittén föreslog nu Haber som pristagare. Fysikpriset för 1918 reserverades och skulle utdelas först nästkommande år. Men pristagaren i fysik för 1917 utsågs. Britten Charles Glover Barkla belönades för sin upptäckt av röntgenstrålningen hos grundämnen, enligt Nobelkommittén "ett nytt och oförutsedt fenomen af fundamental betydelse för vår föreställning om atomens byggnad [...]".

Flera av Nobelprisen under krigsåren utdelades till vetenskapsmän från något av de i världskriget indragna länderna. Ett principiellt hinder att belöna folk från krigförande land tycktes alltså inte finnas.

Uppsalahistorikern James Cavalli har i boken *Habers Nobelpris* genomlyst för- och efterspel i denna sak. Med stor grundlighet har han satt sig in i ämnet och baserar sina slutsatser på noggranna källstudier. Alla papper hos olika arkiv har möjligen ännu inte gjorts tillgängliga för vetenskapshistoriska forskare. Rimligtvis har Habers ärende tjänat som probersten för Nobelkommittén. Priset till ammoniaksyntesens upptäckare var en känslig sak under dessa år, och inte så litet har skrivits i ärendet. Naturligtvis var det inte upptäckten som sådan eller dess tillämpning inom tysk jordbruksnäring som skapat problemet. Det var upptäckten tillämpning inom den tyska krigsindustrin för framställandet av ammunition som reste angelägna frågor av moralisk art. Bör en forskare obetingat ställa sin vetenskap till förfogande för politiska intressen? Tystar fosterlandskärleken med självklar rätt alla moraliska dubier? I Habers fall fanns ju ock-

så detta med stridsgasen. Tyskarna var de som börjat, och han hade varit en av dem som ledde kampanjen. I Versaillesfördraget 1919 bestämde segrarmakterna, att man längre fram kunde komma att begära utlämnande från de besegrades sida av personer, vilka kunde misstänkas ha medverkat till krigets brutalisering. Haber såg omedelbart sig själv som tänkbar krigsförbrytare ställd inför en allierad militärdomstol. Han och Walther Nernst skulle kunna dömas som simpla förbrytare. Inför den utsikten anlade han helskägg och förpassade sig med sin nya hustru och sina två barn till S:t Moritz i Schweiz för att på kurhotell undergå behandling för sin oro. Planer fanns på att söka sig till Stockholm och arbeta på Svante Arrhenius institut. Kontakter med Arrhenius upprätthölls. Samtidigt fruktade Haber för att Stockholm inte var en tillräckligt trygg tillflyktsort, om nu den allierade domstolen skulle komma till stånd. Därför började han sin exil i Schweiz. I januari 1920 överlämnade de allierade sina listor på personer, vilka kunde påräkna utlämningsförfarande. Den forna krigsledningen med Hindenburg och Ludendorff i spetsen var begärliga byten, men vare sig Habers eller Nernsts namn förekom på dessa listor, där sammanlagt 895 personer fanns upptagna.

Ganska snart avskrevs hela utlämningsprojektet. Europa – också de segrande staterna – stod inför nya problem. Själva hade de heller inte rent mjöl i påsen. Nobelpriset kunde för Habers del möjligen ses som ett rentvående från misstankar som förknippats med hans namn. I sak hade dock intet ändrats, om segrarmakterna nu velat ha honom utlämnad.

I svensk press uppstod under loppet av en vecka en hetsig diskussion om Habers Nobelpris men också om de övriga pris som året 1920 överlämnades till tyskar. Max Planck hade varit kandidat i många år, men

Recensioner

erhöll först efter kriget 1918 års Nobelpris i fysik. Kvantmekaniken framträdde med så hisnande perspektiv, att många fysiker till en början hade haft svårt att godtaga slutsatserna. En annan tysk, Johannes Stark, tillerkändes 1919 års fysikpris. När utdelningen skedde den 1 juni 1920 i Musikaliska akademien var sålunda tysk naturvetenskap väl representerad. Med utgångspunkt från detta faktum, kunde Hjalmar Branting draga vittgående slutsatser om vilka politiska sympatier Nobelkommittén företrädde. Att en övervägande del av Sveriges akademiska spetsar sedan länge hyst sympatier för Tyskland var inte obekant. Sverige hade sedan århundraden ett välutvecklat kontaktnät med det tyska kulturområdet. Men att nu, alldeles i världskrigets kölvatten, utdela tre Nobelpris till enbart tyskar verkade kortsynt. Alla visste att Branting liksom en stor del av arbetarrörelsen under kriget hyst starka böjelser för ententen. Nobelkommitténs val av pristagare avslöjade i vilket läger man hade sina politiska sympatier. Branting publicerade en signerad ledare i *Social-Demokraten* den 17 november 1919, fyra dagar efter Nobelprisbeslutet i KVA. Skälet till att nu tre tyskar utsetts till pristagare var inte någon självklar överlägsenhet hos tysk naturvetenskap, dundrade Branting. Förklaringen var helt enkelt den, att djup okunnighet om vad som presterats i andra länder härskade inom det svenska vetenskapsetablissemangen. I så måtto hade man grovt åsidosatt sin uppgift som oväldiga domare och kränkt Nobelprisets mening att vara en internationell angelägenhet. Särskilt nämndes valet av Haber i Brantings artikel. Genom detta val hade akademiledamöterna "så grundligt som möjligt frångått den enklaste takt-känsla som neutrala, då de med en internationell världsutmärkelse belönat en av dem som under nationernas kamp ägnat hela sin begåvning åt att förse en

omänsklig krigsföring med nya hjälpmedel i den hänsynslösaste förstörings tjänst". Habers betydelse för sprängämnesproduktionen och hans roll som kemivetenskaplig rådgivare i krigsföringen var tillräckliga orsaker för Branting att utdöma kemipristagaren. Ledarskribenten hade ännu otillräcklig information om Habers insatser för gaskrigets främjande. I slutet av sin artikel gick Branting också till rätta med Svenska Akademien, som beslutat att inte dela ut Nobelpris för åren 1918 och 1919. Värdiga pristagare hade t.ex. varit engelsmannen H.G. Wells och fransmannen Anatole France, framhöll den vredgade skribenten.

Brantings långa ledare i *Social-Demokraten* gav under de närmaste dagarna upphov till intensivt prickskytte i svensk press. Många ansåg att arbetarhövdingen lämnat vett och sans bakom sig, när han tog sig före att mästra institutioner som KVA och Svenska Akademien. Cavallie följer pressdebatten i spåren men även de avtryck som valet av Haber gjorde i utländsk press under dessa veckor 1919. Att man i Tyskland mottagit telegrammet om Habers Nobelpris med belåtenhet verkar självklart. Berlintidningen *Tägliche Rundschau* jublade: "Welch ein deutscher Sieg! Ein Sieg deutschen Geistes und hinausleuchtend in Deutschlands Zukunft!" I Frankrike var tonfallet ett annat. I en artikel i Paristidningen *Le Journal* från januari 1920 återfanns en i sammanhanget sansad artikel, skriven av en doktor François Helme. Men artikelrubriken var avskräckande: "On a donné le prix Nobel au savant Allemand qui créa les gaz asphyxiants!" Dåvarande svenske ministern i Paris Albert Ehrensvärd lät omedelbart skicka hem artikeln till Utrikesdepartementet i Stockholm. Den franske skribenten påpekade att Sverige och Frankrike under århundraden haft starka beröringspunkter med varandra. Varför hade inte sådana hänsyn kunnat visas av

den svenska priskommittéen? Hade den svenska vetenskapsakademien inte skyttat någonting alls av tillståndet i Europa, där den satt förskansad bakom sina nordiska dimmor? Helme menade, att valet av Haber gravt skadat Nobelprisens anseende för framtiden. I Storbritannien sparade inte *Daily Express*, lord Beaverbrooks omhuldade tidning, på krutet: "We can afford to be amused by the grotesque humour of such awards. German science has debased itself in the war, by the devotion of its brains to the concoction of devilish instruments of slaughter, but having beaten the Hun and all his works, we may laugh at the irony of Nobel prizes for poison gas."

Nobelbelöningen till Haber blev själv en katalysator för resonemang i olika stater om sambandet mellan vetenskap och moral, laboratorium och politik. Inte minst i Sverige initierade Nobelkommittéens val av Haber till kemipristagare och den därpå följande artikeln av Hjalmar Branting i *Social-Demokraten* till livliga skärmytslingar på ledare- och insändarsidor. Cavallie har gått igenom allt som skrivits i ärendet och ger en klar bild av underströmmar i opinionen. Hans bok presenterar vid sidan av genomlysningen av spelet kring Nobelprisen i världskrigets slutskede också en kartläggning av stämningar och värderingar i ett Sverige som under fyra års avskärmning från katastrofen nere i Europa dröjt kvar i positioner som knappast låg i fas med uppfattningar som vuxit fram inom de segrande länderna i Västeuropa. Men några bevis för uttalade politiska motiv vid utseendet av Haber och de andra tyskarna finns inte. Och fanns nog inte heller när det begav sig. Tyskland stod för ett antal vetenskapliga genombrytningar, vilka Nobelkommittéen funnit prisvärda. Om någon bockfot fanns i detta spel, har den mycket försåtligt

lindats in i akademisk jargong och till intet förpliktande fraser.

En grym ironi blandar sig i spelet kring Habers forskning. Under kriget 1914–18 hade han intresserat sig för bekämpandet av ohyra. Efter krigsslutet framställdes vid hans kemiska institut och under hans överinsyn ett kraftfullt insektsmedel, kallat Zyklon A. Under 1920-talet vidareutvecklades medlet och erhöll i sin modifierade form namnet Zyklon B. När denna gas började användas i Tredje rikets dödslägerför att utplåna Europas judar, var Haber sedan länge borta. Hitler bildade regering i Tyskland 1933, och dekret utfärdades snart om att rasmässiga hänsyn i fortsättningen skulle tas vid tillsättandet av vetenskapliga tjänster. Haber begärde då avsked från sin tjänst. Bedömning av människor efter ras passade dåligt in i en vetenskapligt dominerad världsuppfattning. Därefter vidtog för Habers del ett vagabonderande med försök att få anställning bl.a. i Cambridge. Till saken hör att ett par av de ansvariga vetenskapsmännen bakom den brittiska gaskrigsföringen under världskriget ansträngde sig att knyta honom till det ärorika engelska lärosätet. Men tyska regeringens ovilja att låta Haber föra ut det kapital han ägde försvårade bosättningen utomlands. Han lämnade England och for till Basel, där han skulle sammanträffa med släkt och vänner. 65 år gammal avled han där strax efter framkomsten i en hjärtattack den 29 januari 1934. James Cavallie har skrivit en fängslande bok om ett stort och uppforderande ämne. Säkert kommer ytterligare framställningar att ge sig i kast med Haber som person och forskare. Inte minst de vindlande turerna kring hans Nobelpris kommer att fortsättningsvis egga till nya tolkningar. Bortom alla nya spår som kan följas och dokument som kan uppspåras öppnar sig likafullt den urgamla frågan om forskarens ansvar för tillämp-

ningen av de resultat som frambragts. Habers liv och hållning väcker en rad frågor till vilka knappast några enkla svar anmäler sig. Cavallie har genom sin insats befriat Habers öde från flera grundlösa föreställningar som dessförinnan skymt bilden av det faktiska skendet – framför allt i fråga om spelet kring det förargelseväckande Nobelpriset 1918.

Olof Hägerstrand

THOMAS EK

En människas uttryck: Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2003. 354 s., illustr., personreg.

Den svenska Nationalencyklopedin rubricerar Hans Ruin (1891–1981) som ”filosof, estetiker, konst- och litteraturpsykolog av finlandssvenskt ursprung”. Kanske borde man ha tillagt: ”kritiker, folkbildare, föreläsare, essäist”. Det är nämligen genom denna utelämnade verksamhet Ruin under senare delen av sitt liv blev en uppmärksam och avhållen person för en svensk allmänhet. Efter Andra världskriget tillbragte han f.ö. sina dagar i Sverige – i Lund där han vid universitetet 1952 tilldelats en icke tidsbestämd forskardocentur i ämnet Estetik.

Hans Ruin var son till Waldemar Ruin (1857–1938), namnkunnig filosof och pedagogikprofessor i Helsingfors 1888–1926, därtill lärosätets prorektor 1911–15 och dess rektor 1915–20. Waldemar var född i Susdal i Ryssland, och flera av familjens medlemmar hade verkat i tsartidens samhälle – både som karrärist och som äventyrare. Waldemars äldre bror Constantin Ruin (1855–1922) hade deltagit i Rysslands in-

dustriella uppbyggnad och varit med om att bygga transsibiriska järnvägen. Modern Flora Henrika Lindholm (1856–1933) var dotter till en försupen länsman i Borgå, vilken förlorat familjens gård vid spelbordet. Som ung flicka tvangs hon ta hand om sina yngre syskon och försöka hålla samman hemmet, sedan barnens mor förklarats vara ”sinnessjuk”. Innan hon träffade Waldemar hade hon ett kort äktenskap bakom sig, men hade blivit änka och medbragte en dotter från första giftet i nya boet.

Även om Hans Ruins uppväxtmiljö ytligt sett kan ge intryck av borgerlig gedigenhet, saknades i bakgrunden inte inslag av olycka och hot. Stämningar av det slaget skulle senare i livet stryka fram som oroande vindkårar i de minnen av somrar och pojkår han skulle skriva om i sina essäer. Ett centrum i Hans Ruins liv var sommarvistet Härligö i västra Nylands skärgård. Det var här i ”rummet med de fyra fönstren” som många av hans självbiografiska essäer skrevs. De meningsfullaste stunderna under sitt liv hade han tillbragt på denna ö, alltsedan pojkåren. Men även i Härligös bakgrund framskymtar bland föregående ägare gruvliga händelser: yxmord och död i isvakar. Under sitt eget liv skulle Ruin få uppleva hur denna idyll kunde förgiftas av arvsvist med syskonen. Även om Ruin återvände till sin idyll både i sina minnen och i den fysiska tillvaron, förflyktigades inte de hotfulla skuggorna.

Hans Ruin skrevs in vid Helsingfors universitet 1909. Fyra år senare avlade han magistrexamen med ämnet Teoretisk filosofi som huvudämne. Kandidatuppsatsen handlade om Schopenhauer. 1921 disputeerade han på en avhandling i Psykologi på avhandlingen *Erlebnis und Wissen: Kritischer Gang durch die englische Psychologie*. Boken innebar en uppgörelse med den framväxande behavioristiska riktningen inom psykologin. 1927 blev Ruin docent i sitt ämne och nio år senare i litteratur- och konstpsykologi. Sin försörj-

ning klarade han genom en anställning vid Helsingfors universitetsbibliotek. Han verkade där åren 1912–30.

Som skribent debuterade Ruin 1913 i *Studentbladet*. Artiklar och bokrecensioner skulle sedan följa i publikationer som *Finsk tidskrift* och *Nya Argus*. Den senare blev under åren i Finland hans huvudsakliga avnämare. Under sitt liv skrev Ruin omkring 600 artiklar och recensioner. Till detta kom ett icke ringa antal essäböcker. 1935 utgavs det arbete som för många framstår som det viktigaste i Ruins produktion: *Poesiens mystik*, vari det poetiska språket både som uttrycksmedel och upplevelse genomlystes med stor respekt för sin särart. Den poetiska upplevelsen kunde bara jämföras med mystikens innerlighet, var Ruins tes. Poesin hade som projekt att ge ord åt det utsägbara. I så måtto var den besläktad med den mystiska upplevelsen. Ruin talade om "poesiens samlande nu". Mystikern skulle här hellre tala om enhetsupplevelsen i en *unio mystica*. Under åren i Finland tillkom även biografen över den finlandssvenske diktarer Arvid Mörne, utgiven 1946.

Under Vinterkriget 1939–40 tjänstgjorde Ruin som sambandsofficer. I tjänsten träffade han Harry Martinson och Olof Lagercrantz, personer som på olika sätt skulle betyda mycket för honom. Lagercrantz gifte sig 1939 med Ruins dotter Martina (f. 1921). Martinsons diktning skulle genom sin rikedom och svindlande fantasi aldrig upphöra att trollbinda estetikern från Finland.

Läsåret 1944–45 återfanns Ruin vid Stockholms högskola som innehavare av ett nordiskt docentstipendium. 1946 blev han svensk medborgare och slog sig med familjen ned i Lund. *Dagens Nyheter*, där Olof Lagercrantz åren 1951–60 var kulturredaktör och därefter chefredaktör, kom nu att publicera en del av Ruins essäer. I *Sydsvenska Dagbladet* verkade han åren 1951–63 som teaterkritiker, en av de mer betydande i

Hans Ruin.

gebitet under efterkrigstiden, har teaterhistorikern Ingvar Holm framhållit.

Ruin hade i Helsingfors haft den store finländske estetikern Yrjö Hirn som lärare. Av Hirn hade han lärt sig att nalkas ett konstverk från en estetisk utgångspunkt – att söka tolka en text eller artefakt från infallsvinklar som den konstnärliga avsikten *ipso facto* tillhandahöll. Kant hade i *Kritik de Urteilskrafti* (1790) lyft fram det konstnärliga värdets särart – dess "intresselöshet" visavi tillvarons alla praktiska synpunkter. Så långt ville inte Ruin sträcka sig. I egenskap av humanist med bred beläsenhet inom olika områden aktade han sig för att reducera konsten som sådan till en angelägenhet, vilken mottagaren kunde nalkas

bara från ett enda håll. Med avsky skrev han om den italienske poeten Marinettis hänfödda beskrivningar av hur hemlandets bomber under anfallet mot Abessinien 1935 hade slagit ned i försvararnas rytteri och åstadkommit blodröd prakt i luften. Detta var esteticism i dess prydno. Dit ville inte Ruin räknas. Hellre talade han om ett "estetiskt förhållningssätt". Därmed avsåg han det önskvärdt, att mottagaren vinnlade sig om att söka förstå och bedöma konstnärliga alster i första hand efter konstnärliga kriterier – inte efter politiska, ekonomiska, religiösa.

I allt vad Ruin skrev kan man förmärka en strävan till konstnärligt uttryck. I hans texter finns begrundan, naturiakttagelse, självreflektion. Stilen är precis, ibland något sirlig. Det braskande eller utmanande är inte hans sak. Han vill lyssna, förstå, bli en del av den värld han lever i. Hans verksamhet inom en rad olika fält har gjort honom svår att placera under en konventionell litteraturhistorisk rubrik. På ålderdomen kunde han drabbas av ledsnad över att olika handböcker inte i tillräcklig grad – eller inte alls – beaktade hans skrivargärning. Hade det kanske att göra med mångsidigheten? I sin dagbok skrev han 25 januari 1961:

"Bokryggarna i mitt bibliotek anklagar. Alltför mycket har jag snusat och läppjat på. Filosofi, psykologi, konst, kulturhistoria, litteraturvetenskap, religion, politik, reselektyr, främmande länder, djur, växter. Och människor, akrobatik, nationalekonomi. Mitt bibliotek är utan skelett, utan system, utan linje."

Mångsidighet har uppenbarligen ett pris. Bättre då kanske att skärma av verklighetsutsikten, om man vill gå till eftervärlden med hjälp av litteraturhistoriska handböcker. Att göra sig hanterlig och lättplacerad. Ruin har fått stå sitt kast: bland dagens unga läsare är hans namn dåligt känt. Referenser till vad han skrivit förekommer sällan i kulturartiklar och böcker. Ändå producerade han under sitt liv så mycket av kvalitet,

vitalitet, upptäckarglädje. Hans nyfikenhet var en följd av öppna sinnen och generöst sinnelag. Han ville tillgodogöra sig även de sista dagarnas teorier om konst och kultur. Möjligen ligger i denna öppenhet en förklaring till att han glömts bort. Han skrev sällan konfrontatoriskt om konst. Han var tolerant och ville förmedla sina intryck. Sökte inte strid. Renodlade inte sina ståndpunkter. Förde inte till torgs med retorisk skärpa. Fronderade inte. Detta kan ge intryck av otydlighet. Var fanns han själv mitt i all denna in-siktsfulla tolerans? Somligt av vad han skrivit uppvisar inte tillräckligt djärva idémässiga eller personliga konturer. Detta kan ibland vara en tanke som infin-nar sig, när man läser hans konstessäer.

Men Ruin skrev också om sitt eget liv. Framför allt rymmer essäböckerna *Rummet med de fyra fönstren* (1940) och *Hem till sommaren* (1960) minnen från möten och upplevelser längs författarens väg. Den sista bok han utgav under sin livstid var *Uppbrott och återkomst* (1977), med utdrag ur dagboksanteckningar från åren 1933–73. Även om han som konst- och litteraturskribent visade öppenhet mot tidens nya rörelser och därvid höll tillbaka personliga reaktioner, uttryckte han sitt autentiska jag i texter av mer självbiografisk och självanalytisk art. Det är framför allt ur den aspekten Thomas Ek studerat Ruin i doktorsavhandlingen *En människas uttryck*, framlagd vid Lunds universitet 2003. Ek benar upp Ruins verksamhet varsamt och klargörande. Särskilt är det personligheten bakom verket som granskats. Inte bara de tidigare nämnda självbiografiska essäböckerna från 1940 och 1960 har kommit till användning utan även den omfattande dagbok som Ruin skrev under större delen av sitt liv. Intervjuer med sonen Olof Ruin, tidigare professor i Statsvetenskap vid Stockholms universitet, har ytterligare tillfört undersökningen värdefulla synpunkter. Eks avhandling gör ett gediget intryck. Tiden som Ruin verkade i har avlyssnats.

Miljöer som kringgärdade eller utgjorde underlag för hans texter har lyfts fram. Viktiga figurer från 1900-talets finlandssvenska och rikssvenska kultur träder till mötes, inte minst genom belysande citat. Man kan bara hoppas att Eks avhandling kan väcka förnyat intresse för essäisten och konstfilosofen Hans Ruin. Kanske rent av något förlag kan våga sig på att på nytt ge ut några av de böcker, som för inte så många decennier sedan beredde en läsande allmänhet stor glädje. Likafullt – undflyende och svårfångad förblir denna gestalt, även om Thomas Ek gjort en väsentlig insats för att ringa in honom som tänkare och förmedlare.

Olof Hägerstrand

PER I. GEDIN

Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2003. 594 s. inb., illustr., litteratur- och personreg.

Familjen Bonnier och den med dess namn förknippade koncernen har under större delen av 1900-talet ofta smutskastats och associerats med tvivelaktiga förlagsfusioner, missbruk av ägarmakt och allmän skumraskaktivitet, dock alltid inom lagens ramar. Men dvärgalåten har mestadels tystnat efter några inledande klagotjut. Det är därför välgörande att ta del av Per Gedins ytterst välskrivna, läsvärda och gedigna biografi över Karl Otto Bonnier (KOB), en efterlängtat påminnelse om i vilken utsträckning den läsande, intellektuellt och kulturellt orienterade delen av Sveriges befolkning står i skuld till denna imponerande

släkts gärningar. Huvudkällorna har varit KOB:s fem band omfångsrika *Bonniers, en bokhandlarefamilj* (1922–1956) och framför allt Familjearkivets tusentals brev som Gedin fått förfoga fritt över.

Att kalla volymen "biografi" är dock att undervärdera den. Den innehåller åtskilligt mer. Det är signifikativt att när KOB föds 1856 är man redan 60 sidor in i framställningen. Dessförinnan har Gedin dröjt vid familjens ursprung i Dresden på 1730-talet. Ett av Löbel Hirschels tio barn – Gerhard – utvandrade till Danmark 1801 och antog namnet Bonnier. Efter ett decennium ägde han lånebibliotek, bokhandel och förlag, vilka dock bar sig allt sämre. Äldste sonen Adolf avreste till Göteborg, där även han öppnade ett lånebibliotek. Några år senare befann han sig i Stockholm, men i likhet med fadern tycks hans planering och organisationsförmåga ha varit bristfälliga, även om boklådan i Norrbrobazaren var huvudstadens förnämsta. 1835 landsteg den fjortonårige Albert vid Ridarholmen med åtta sk. b:co som ända tillgång. Två år senare publicerade han sin första bok – *Bevis att Napoleon aldrig har existerat. Stort Erratum*. Förlaget hade etablerat sig och är än idag ett av de få bokförlag i Europa som fortfarande ägs av grundarfamiljen. Som en orsak till detta pekar Gedin på att man redan från början satsade på hela författarskap, inte utgivning av enskilda verk. I och med detta uppstod starka lojalitetsband mellan diktare och förlag.

Albert var försiktigare än fadern och brodern. Han gjorde inte affärer med lånade pengar och genom kalendarer *Svea*, som började utges 1844, knöt han kontakter med tidens skönlitterära författare, det som med tiden skulle bli förlagets bas. Då hade han också studerat branschens villkor under en tvåårig utlandsvistelse. Han närmade sig även dåtidens konstnärer och illustratörer och började ge ut utländska romaner i översättning i konkurrens med Lars Johan Hierta, vilken till sist tvingades lägga ner sitt *Läsebibliothek*.

En annan förgrening utgjorde utgivningen av facklitteratur. Men som alltid var det diktkonsten som låg honom varmast om hjärtat, och det var den litterära kvaliteten som betydde något, inte försäljningssiffrorna. Förr eller senare förmodades böckerna bli lönsamma. Till dem Albert i främsta rummet satsade på hörde Zacharias Topelius, August Blanche och Viktor Rydberg. Till den förstnämnde återskänkte han till och med de förlagsrättigheter han tidigare hade köpt, ett bevis bland otaliga på den blyga generositet som tycks ha varit ett framträdande karaktärsdrag i familjen.

Ett tecken så gott som något på Albert Bonniers framgångar var att förlaget var det minsta när Svenska Bokförläggareföreningen stiftades 1843, men att han 1877 valdes till dess ordförande. Endast Norstedts kunde göra honom rangen stridig, men där bestod merparten av publikationerna av skolböcker, statstryck, författningssamlingar och almanacka.

Albert, liksom senare KOB, var auktoritär och ville ha full insyn i hela den litterära processen, från författarkontakter över manusläsning och redigering till korrekturgranskning. Vad som skulle ges ut var hans beslut och ingen annans, och denna myndighet behöll han till sin död. Upplagestorleken var också exempellos. Förlaget hade "blivit stort även mätt med europeiska mått" (s. 54). En framgångsrik bok kunde ge en vinst på två miljoner kronor i dagens penningvärde. Ett problem var visserligen att Albert – till skillnad från KOB – inte fängslades av eller förstod den då unga litteraturen, och när den ändå trycktes skedde det utan nämnvärd entusiasm.

Vid trettiofyra års ålder gifte sig Albert med Betty Rubenson, som tidvis visade oroande tecken på svårartad nervklenhet och tvingades vistas på mentalsjukhus. Äktenskapet välsignades med tre barn, av vilka KOB var ende sonen. Ingen av systrarna Jenny och Eva gifte sig. Jenny fick efter moderns död 1888 ta

hand om hushållet medan Eva valde konstnärsläroanstalt och studerade det nya friluftsmåleriet i Paris. – Någon djupare bildningssång ansåg man sig inte behöva kosta på ynglingen som så snart som möjligt borde introduceras i förlagets affärer och skötsel. Som ett led i denna skolning ingick den obligatoriska utlandsresan, vilken blev tre år lång då KOB insjuknade i tuberkulos och måste vårdas på olika kurorter. Men här fanns också en positiv sida. Den påtvingade sysselsättningen medgav tid för obegränsad läsning och det var nu den blivande förläggaren fängslades av den nya samhällskritiska litteraturen i Danmark och Norge, av Jacobsen, Drachmann, Bang, Brandes, Ibsen, Björnson, Kielland och Lie. 1886 upptogs han som delägare i firman och året därpå blev Gustaf af Geijerstam en av dess författare. Man bestämde sig också för att publicera *Studentföreningen Verdandis småskrifter*. Bonniers framstod i och med detta som ett lockande alternativ för den unga och radikala diktningen. Vid denna tid var KOB sedan fem år tillbaka gift med Lisen Josephson, och de hade redan fått fyra barn.

I ett mardrömslikt och samtidigt komiskt kapitel behandlar Gedin Strindbergs relationer till far och son Bonnier. Kontakten hade inletts tidigt och präglades redan från början av penningschackrande, där olika förlag spelades ut mot varandra, och illvilja, till exempel det antisemitiskt färgade nidorporträttet av förläggaren Smith i *Röda rummet*. KOB:s radikalism vacklade för en tid. De bisarra turerna kring *Gifas* åtalet och beslagtagandet av novellsamlingen vidgade klyftan. Författaren hade inte skrivit under en så kallad namnsedel, varför Albert Bonnier skulle bli ansvarig om inte Strindberg kom hem från utlandet och försvarade sig. Han vägrade, ändrade sig, blev åter vankelmödig och ändrade sig slutligen på nytt: "Fysiskt mod var inte Strindbergs starka sida", konstaterar Gedin lakoniskt (s. 130).

Ytterligare utbrott följde, fordringar på ekono-

miskt stöd från den ena parten, krav på strykningar av anstötliga passager i manuskripten från den andra. Men Bonniers blev inte av med den besvärlige rabulisten som insett att han inte kunde få ett bättre förlag. Brytningen blev till sist oundviklig. KOB skrev till författaren i juni 1887: "Att vi öfverhufvudtaget efter ett bref som ditt sista vilja trycka något af dina arbeten kan du väl knappt på allvar föreställa dig. [- -] Men om icke, så var alldeles öfvertygad om, att det är för sista gången, som du erhållit moraliskt eller pekuniärt stöd af oss, ty nu äro vi ihjelpinade" (s. 157). Strindberg chockerades av hotet att plötsligt stå utan förläggare. Samtidigt hade hans rykte vuxit i utlandet så att han inte längre var totalt beroende av den svenska marknaden. Dessutom spelades nu äntligen hans dramatik flitigt även i hemlandet.

Sista kapitlet i denna märkliga berättelse skrevs när avtal tecknades om köp av rättigheterna till Strindbergs samtliga verk för all framtid. Summan slutade på 300.000 kronor, idag cirka 12 miljoner kronor, en i slutänden mycket lönsam investering.

Men det var inte bara Strindberg som förmörkade Bonniers tillvaro. Till detta kom angrepp från tre andra läger, först från den fåfänge och maktfullkomlige G. B. A. Holm, chef för P. A. Norstedt, som genom sin arrogans orsakade att åtskilliga lukrativa affärer gick honom ur händerna. Något sinne för skönlitteratur hade han heller inte. Genom *Gifias*-striden såg han en möjlighet att avsätta Albert Bonnier som Bokförläggareföreningens ordförande. Sammanslutningen splittrades också i två antagonistiska grupper, som åter slogs samman först 1912 efter Holms död. Denne hade god hjälp i sitt fälttåg av lektor John Personne, vilken i en antisemitisk pamflett gjorde Strindberg och Albert Bonnier ansvariga för tidens osedlighet. Som en tredje belackare uppträdde Carl David af Wirsén, vilken utifrån sin maktposition i Svenska Akademien gjorde allt som stod i hans för-

Karl Otto Bonnier.

måga att motarbeta den unga litteraturen och därmed även dess förläggare.

I det stora kapitlet "Guldåldern" presenteras det litterära 90-talets giganter: Heidenstam, Fröding, Selma Lagerlöf, Levertin och Karlfeldt. Gedin formulerar karakteristiker och små analyser av deras diktarprofiler och det är inte utan att KOB därmed hamnar i bakgrunden. Heidenstams utveckling från orientalistisk hedonist till ett slags radikal patriot skisseras övertygande, men även mindre goda drag i hans komplicerade personlighet tas upp: hans höga honorarspråk, egocentricitet och kyligt distansnerande hållning, hans opålitlighet och illojalitet mot sina

vänner, tydligast manifesterat i samband med åtalet mot Frödings *Stänk och flökar*. KOB kom honom aldrig riktigt nära. Medan Heidenstams popularitet hos läsarna var ojämn gällde motsatsen för Fröding. Därför ter det sig märkligt att förlaget behandlade den senare så nedlåtande, även om det modigt stod vid hans sida under rättsprocessen.

Gedin konstaterar fyndigt att Heidenstam hade givit författarna en social status som gjorde det möjligt att försörja sig på skriftställerier (bland annat genom instiftandet av Författareföreningen). Fröding hade "lockat fram en stor läsande allmänhet. Med Selma Lagerlöfs författarskap introducerades bestsellern på den svenska bokmarknaden" (s. 258). *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* gav henne en lika stor inkomst som Strindberg hade fått för hela sitt livsverk. Hon blev Sveriges mest sålda författare i världen. – Den i 90-talsgenerationen som stod KOB närmast var otvivelaktigt Levertin. KOB donerade en tredjedel av sin förmögenhet för att garantera denne en personlig professur på Stockholms högskola. Den ende av 90-talisterna som inte kom att ingå i Bonniers "stall" var Karlfeldt, men han engagerades på annat sätt.

Också i följande avsnitt framträder ett rikt persongalleri, men här står den intima familjekretsen kring KOB i centrum. Han och Lisen skulle med tiden få sex barn: dottrarna Elin och Greta var på grund av sitt kön utestängda från förlagsverksamheten, sonen Gert valde en karriär som äftlighetsforskare, medan Tor, Åke och Kaj med tiden kom att bli delägare i och arvtagare till koncernen. Av dessa skäl fokuseras skildringen till de tre sistnämnda, medan de övriga blott skymtar förbi som bleka skuggfigurer i periferin.

Tor, som var den äldste i syskonskaran, var föräldrarnas favorit och gjorde enligt dem allting rätt. Problemet var att han mest var intresserad av en karriär som tidningsman. Övertalningsförsöken lyckades

emellertid och 1907 började han arbeta på förlaget där han blev delägare 1912. Det var mer bekymmer med den tre år yngre och synnerligen ambivalente Åke som vantrivdes i skolan och underkändes i studentexamen vid ett första försök. Han hade också besvär med att få kontakt med föräldrarna, särskilt modern. Att arbeta under Tors ledning var eventuellt också en källa till missnöje. 1910 reste han till New York och försökte där skapa en filial till Bonniers förlag med mindre lyckat resultat. Ett äktenskap som inte föll KOB och Lisen i smaken samt psykiska problem spädde på svårigheterna. 1915 återkom paret till Sverige och Åke fick ta hand om underhållnings- och översättningslitteraturen samt reklamen. Han blev delägare fyra år efter Tor. Kaj, som föddes 1901, fick i likhet med bröderna en grundlig utbildning i utlandet och övertog hanteringen av översättningsgrenen sedan han blivit delägare 1932.

Dottrarnas uppfostran gick från flickskola till hushållsskola. Lisen å sin sida ägnade sin tid hängivet åt filantropisk verksamhet. Den frisinna och liberala inställning hon – och för övrigt hela hemmet – personifierade hade till stora delar influerats av Ellen Key som "blev praktiskt taget familjemedlem" (s. 296). Lisen ivrade för sommarkolonier, simundervisning och bättre tandhygien och finansierade merparten av aktiviteterna. Hon stödde även Brunnsviks folkhögskola ekonomiskt och bidrog till försörjningen av Hjalmar Söderbergs barn.

KOB själv beskrevs som kontaktlös i förhållandet till sina barn och barnbarn. Han ogillade släktkalas och sällskapsliv som inte hade någon relevans för hans affärsverksamhet. Enda undantaget var umgänget i "Juntan" med bland andra Georg och Hanna Pauli, Ellen Key samt Richard och Gerda Bergh. Förlaget och arbetet där var det viktigaste i hans liv. Vid två tillfällen – *Giftas-fejden* 1886 och den ekonomiska

krisen 1920 – blev påfrestningarna dock så stora att han lade sig sjuk.

När Albert Bonnier avled 1900 blev sonen miljonär. Han hade alltså råd att vara generös med förskott och till och med betala för ratade manuskript. Men han var också frikostig i stödet till anställda, till trotjänare och släktingar som lyckats mindre väl. Bland annat tog han hand om de två söner fadern hade fått utanför äktenskapet. Det var också från och med 1905 som KOB metodiskt inledde uppbyggnaden av Bonniers porträttgalleri. Anmärkningsvärt är att så få författare hörde till den intima vänskretsen. Gedin kastar fram tanken att det kunde ha berott på att litteratörer ännu inte hade lika hög status och därmed inte stod på samma ekonomiska nivå som konstnärerna. Förhållandet ändrades när Tor tog över ledningen.

År 1774 kom den förste juden till Sverige, och 1870 fick de svenska judarna fullständiga medborgerliga rättigheter. Aversionen mot dem kan av otaliga skäl synas obegriplig, bland annat därför att de var så få till antalet. Vid 1900-talets början fanns endast cirka 4.000 i landet. Gedin hävdar att "ingen judisk familj i Sverige utsatts för mer antisemitisk smutskastning än Bonniers" (s. 383). Trots storartade donationer och en tydligt manifesterad vilja att assimileras i det nya samhället ökade de rasistiska angreppen mot de invandrade judarna. Genom skämtpressen spreds föredomar som anammades av författare som Ola Hansson och Bengt Lidforss, tidningsmannen Arthur Engberg och även senare antinazister som Torgny Segerstedt, Karl Gerhard och Erik Lindorm. Som ett tecken på ambitionen att smälta in i det svenska samhället kan man tolka det förhållandet att tre av KOB:s söner fick namn med fornnordisk klang. Den fjärde – Gert – gick så långt att han pläderade för en total "förintelse" av det judiska med hjälp av blandäktenskap. Tor var inte omskuren, och i sina minnen nämner han att barnen knappast visste att det fanns en ju-

disk församling i Stockholm. Föräldrarna kunde också hemfalla åt rent antisemitiska tongångar i sin korrespondens i sin önskan att visa sig som svenskar!

I sin utgivningspolitik följde KOB principen att aldrig censurera sina författares åsikter. Antisemitism var därför inget hinder för att publicera deras arbeten. Sven Hedins tyskvänlighet under första världskriget – en hållning som delades av Tor Bonnier – och senare öppna ställningstagande för Hitler medförde inte att han refuserades. Detsamma var fallet med Fredrik Böök. Med några undantag utgavs samtliga deras verk av Bonniers, till och med under 30- och 40-talen. Böök lovade dessutom att ta familjen i försvar mot tyskarna om han fick bli chefredaktör för *DN* och där föra en pro-tysk politik!

KOB:s klivenhet illustrerades av hans oförmåga att inse att det gamla kultiverade Tyskland inte längre fanns. Han kunde därför bli upprörd när han beskyldes för att vara fiende till nationen. Till de mer gemena angreppen hörde kommentarerna till att "donationsdoktorn juden Karl Otto Bonnier" 1936 blev hedersdoktor. KOB fick heller aldrig uppleva att krigslyckan vände eftersom han avled 1941, året före Stalingrad.

Ett mindre upprörande kapitel behandlar hur företaget trots påhopp och förtal ändå expanderade kraftigt under 1900-talet. För att markera att förlaget främjade den unga litteratur som hade framtiden för sig, till skillnad från den stagnerade Svenska Akademien som blickade bakåt, inrättades 1901 Albert Bonniers Stipendiefond för svenska författare. Utdelningen var också dubbelt så stor som Akademiens belöningar. Viktigare var att man snart rädde över hela produktionskedjan – pappersbruk (för en tid), sätter, tryckeri, bokbinderi och klichéanstalt. Konkurrerande förlag köptes upp och därmed de rättigheter de innehade. Bonniers bröt in på skolboksmarknaden, utgav läroböcker, bokserier och billighetsböcker, det

senare en till slutresultatet dålig affär eftersom papperspriset femdubblades under första världskriget. Omsättningen tiodubblades ändå mellan 1900 och 1920. Året därpå förvärvades förlagshuset på Sveavägen och 1929 blev Bonniers majoritetsägare i *DN*. Genom delägarskapet i Svenska Pressbyrå 1916 hade man fått kontroll över stora delar av distributionsnätet och 1929 införlivades slutligen även veckotidningsutbudet med koncernen då man övertog Åhlen & Åkerlund. Det senare blev en lysande framgång, så vinstgivande att man kunde sluta bekymra sig över att inkomsterna från bokutgivningen dalade eller helt försvann. De flesta grenar av bokproduktionen, utom den rent skönlitterära, lades ner för kortare eller längre perioder.

Gedin är mer rapsodisk då det gäller KOB:s förhållande till de nya författargenerationerna och det av naturliga skäl. Historien upprepade sig. I likhet med fadern ogillade han den framväxande litteraturen och förstod den inte ens. Han visade ingen större glädje över att ge ut Hjalmar Söderberg, kanske begripligt med tanke på att denne solitär anknöt till franska och danska förebilder och inte till de stora inhemska föregångare som KOB beundrade. Mot Vilhelm Ekelund var han närmast oförsämd, och tonen mot den unge Pär Lagerkvist var också ytterst nedlåtande och aggressiv: jag förstår inte "denna kväljande fulhet, hvarmed Er bok sysslar" (s. 491). Till trots av sin egen smak tycktes han ändå ha anat sig till deras betydelse och tryckte därför deras alster. Båda blev också Bonnierstipendiater. I allt större utsträckning blev det också Tor och Åke som stod för kontakterna, och det bör betonas att varken Ekelund eller Lagerkvist intog någon bönfällande, ödmjuk attityd, starkt medvetna som de var om sitt eget värde. Någon titelbortläggning var det aldrig tal om. Också Birger Sjöberg hade svårt att bli antagen. Till andra diktare som ofta refuserades innan de återkom hörde till exempel Eyvind Johnson, Jan

Fridegård, Ivar Lo-Johansson och Erik Lindegren. För Harry Martinson föll man dock direkt.

Rent generellt var förlaget avvaktande mot den nya, så kallade modernistiska dikten, i synnerhet om den ägnade sig åt avancerade formexperiment (Folke Dahlberg, Gunnar Ekelöf). Det var först med Åkes son Gerard som Bonniers portar öppnades för avantgardet. På en parallell frontlinje värjde man sig mot den öppnare sexualmoral som var ett annat tidens tecken (Lo-Johansson, Agnes von Krusenstjerna).

Gedin tangerar i slutavsnittet arbetsfördelningen i firman inom familjen och dess medlemmars levnadsvanor och ekonomi. Det blev inte KOB förunnat att avsluta sitt liv i lugn och ro. Förutom de upprörande krigshändelserna tilltog maktkampen i koncernen. På ena sidan stod den resolute Tor med sonen Albert, på den andra den mer foglige Åke, stundom sekunderad av Kaj. Här uppstod ofta irriterande samarbetsproblem. Därtill måste hänsyn tas till de tre syskon som stod utanför förlagsarbetet. Fadern försökte in i det sista jämka mellan dem, såväl när det gällde delägarskapets ekonomiska sidor som söners och sonsöners relativa maktpositioner inom förlaget.

Vid sidan av själva familjekrönikan och förlagshistoriken lägger Gedin fram komprimerade och upplysande översikter av tidsanda och kulturutveckling under den epok boken omspanner. Han beskriver hur ekonomin i Sverige utvecklades, läskunnighetens utbredning, tekniska landvinningar, befolkningstillväxt och hygien, politik och nya grepp på de sköna konsternas skilda områden, stadsbildens förändringar samt variationer i umgängesformer och klädedräkt.

Att det i detta sakrika panorama finns en del oriktigheter är inget att förvåna sig över, snarare då att de är så få till antalet. Några årtal har blivit fel. Brevet som tryckts av på eftersättsbladet är från KOB till Tor och inte till Albert. Att räkna Edith Södergrans poesi

till "borgerlig lyrik" (s. 470) är helt befängt, likaså påstående att Lagerkvists *Ordkonst och Bildkonst* från 1913 presenterade surrealismen (s. 486). Konstaterandet att det bara fanns "ett minimalt intresse för modernismen i Sverige" på 30-talet torde även kunna diskuteras (s. 528).

Som helhet bjuder Gedins studie på en läsglädje som få verk under de senaste decennierna. Att den samtidigt är en rättvis och välkommen hyllning av den kulturgärning familjen Bonnier utträttat gör inte saken sämre.

Pär Hellström

HARRY MARTINSON

Poetiska törnbuskar i mängd: Brev 1929–1949.

Urval och kommentarer: Paulina Helgeson.
Stockholm: Bonniers, 2004. 388 s., inb. illustr., personreg.

1929 var ett omvälvande år i den avmönstrade sjömannen Harry Martinsons liv. Det året debuterade han med diktsamlingen *Spökskepp* hos Bonniers. Dessutom medverkade han i antologin *Fem unga*. Hans privata tillvaro syntes till en början ha löpt in i ett mer stabilt skede. Han gifte sig med Moa, och hennes torp Johannesdal i Ösmo på Södertörn blev hans fasta punkt – på samma gång ordsmedja och hem för två författare i vardande, också mötesplats för en rad diktare i den yngre generationen. Övernattningarna i egentillverkat tält av presenning, något som han hankat sig fram med i trakten kring Skanstull de tider då han inte var ute på luffen, var ett passerat stadium i hans ungarliv. Nu skulle han på allvar få ägna sig åt skrivandet.

Precis tjugo år senare invaldes Harry Martinson i Svenska Akademien. Som diktare hade han därmed fått kvitto på sin genialitet. Det slagkraftiga och uppfinningsrika bildspråket, de fyndiga ordvändningarna, mognaden och besinningen i återberättandet av gjorda erfarenheter under en smärtsam uppväxt, de hisnande perspektiven – allt hade givit full utdelning. I en brant stigande båge exponerade hans livskurva vad som var möjligt för den som av naturen utrustats med fantasi, uttrycksbehov och minne. De tjugo åren som följde på debuten avsatte en rad märkvärdiga diktverk, vilka ännu intager en central plats i svensk litteratur. De två sjöreseböckerna *Resor utan mål* (1932) och *Kap Farväl* (1933) berättade om hav och avlägsna platser på ett sätt som tidigare inte skett i svensk diktning. Eldarens slamriga och rinnsvettiga arbetsdag framför ångpannorna skilde sig markant från den billiga sjömansromantiken, utminuterad av dåtidens plattcharmörer i radion. Martinson skrev utifrån egna erfarenheter. Med självförvärvad kunskap och överväldigande språklig kraft kunde han göra rent hus med sjömansvalsernas klichéer. De tre makalösa böckerna med naturessäer – *Svärmare och harkrank* (1937), *Midsommardalen* (1938), *Det enkla och det svåra* (1939) – förenade i sig noggrann iakttagelse med livsinsikt och tidsmedvetande. Före dessa naturböcker hade han även hunnit berätta om barn- och uppväxt i två böcker: *Nässlorna blommar* (1935) och *Vägen ut* (1936). Som nådehjon och fattighusbarn hade han lärt känna tillvarons skuggsidor. Hans berättelse om de tidiga åren är smärtsam och upprivande. Men ställvis mitt i all den kärlekslöshet och njugghet som genomsyrar barnets liv porlar fantasins och begåvningsens flöden. Den självkritiska humorn som blir möjlig för berättaren i tidskikaren öppnar i samverkan med uppfinningsrikedomen i språket perspektiv av tröst och överlevnad inte bara för sockenbarnet utan också för läsaren. De smärt-

sammaste upplevelserna kunde han dock aldrig skriva om, påpekade han ofta senare. Författarrollen tillät den vuxne mannen att handskas med en svåruthärdlig barndom, men för att det alls skulle vara möjligt att närma sig dessa ömmande upplevelser fordrades ett antal litterära grepp: humor, självanalys, poetiskt språk, träffande metaforik.

Efter krigsutbrottet 1939 engagerade sig Martinson helhjärtat för Finlands sak. Tillsammans med Eyvind Johnson – som han längre fram skulle få dela det olycksaliga nobelpriset med – för han landet runt för att värva frivilliga i försvarskriget mot Sovjetunionen. Själv enrollerade han sig i frivilligkåren 1940 och hann tillbringa en vecka som postiljon i frivilligbataljonen, innan Moskvafreden i mars 1940 satte punkt för ett ärelöst skede av svensk och ett heroiskt av finsk politik. Ett resultat av värvnings- och soldatupplevelserna blev romanen *Verklighet till döds* (1940). En kraftfull men inte särskilt lyckad protest mot den moderna tidens verklighetsförfalskning genom filmen levererades strax därpå i romanen *Den förlorade jaguaren* (1941).

Vid sidan av de prosaböcker som nämnts skrev Martinson mängder av poesi under dessa två årtionden. Samlingen *Nomad* (1931) brukar betecknas som hans lyriska genombrott. Vissa dikter i *Natur* (1934) rönt en hel del kritik, nog mest för att tiden ännu inte var mogen för det slags naivism och surrealism dikteren här prövade. Med samlingen *Passad* (1945) fick han ett odisputabelt genombrott hos en läsande allmänhet. Också den som tidigare känt tvekan inför hans skarpsynta iakttagelseförmåga och djärva språkliga nybildningar tvangs nu kapitulera. I *Passad* uttryckte han en livshållning, byggd på studier av kinesiska ränkare men också av modern naturvetenskap.

De filosofiska dikterna i *Passad* var genmälen i anslutning till krigsåren och dess stämningar. Den filosofiska roman om luffare och luffarliv som Martinson

Harry Martinson.

slitit med i många år uppenbarade sig så småningom i boklådorna: *Vägen till Klockrike* (1948). Även i detta verk fanns en avklarnad livshållning utkristalliserad. Cigarmakaren Bolle möter massfabrikationens tidsålder så som denna tar sig uttryck i cigaretter. Bolle blir arbetslös och vägrar omskola sig till maskinarbete. I stället väljer han landsvägen. I möten med livskloka eller fördrömda landsvägsridare kan han själv utveckla en filosofi om vad som är värt att vinnlägga sig om i livet. Bönderna – den icke nomadiska delen av befolkningen – skildras inte sällan med skoningslöst förakt. Som luffare hade Martinson förvisso åtskilligt i erfarenhetsbagaget att skopa ur, men rimligen har också hans barndomsupplevelser spelat in.

Därutöver skrev han en essäbok, som han likväl skyggade för att publicera efter fullbordan. Den utkom postumt 1986 under titeln *Gyro*. I bokens essäer utvecklade han en personlig livs- och världsuppfattning, grundad på naturens lagbundenhet och spelet av mot varandra ställda men kommunicerande krafter inom fysikens domäner.

Under loppet av tjugo år skrev Martinson som synes åtskilligt. Men han fick även flera diktsamlingar refuserade av Bonniers. Kanske var detta av godo: med den lätthet han hade att skriva fyndigt nedtecknades rimligtvis även en hel del som vid en andra genomläsning inte höll måttet. Den granntryckte Tor Bonnier (1883–1976) spelade rollen som sträng granskare och omutlig kritiker. Den flyhänte diktaren nere i Ösmo tvangs spänna strängarna på sin lyra ytterligare. Tor Bonniers pappa, Karl Otto Bonnier (1856–1941), hade tidigt på trettio-talet sagt, att han som förläggare inte sedan han hade att taga ställning till Strindbergs manuskript hade stött på något så märkvärdigt som Harry Martinsons språk. Tor Bonnier hade alltså på känn att den unge författaren nere i Ösmo i vissa fall kunde bättre! Men motsträvigheten hos förläggarfamiljen Bonnier framkallade även djup vrede inom Martinson. I några brev talar han med förakt om "juden" och syftade då antagligen på Tor Bonnier; ibland tömmer han sin vredes skålar över hela familjen Bonnier – "judarna". Flera inskickade manuskript till diktsamlingar hade då ratats, och betalningen för de texter som utgavs på förlaget var inte alltid tilltagen i överkant. Men allmänt tycks Tor Bonnier hade varit generös mot det unga snillet: förskottsbetalningarna för ännu ej levererat material är legio.

Även i fråga om privatlivet innebar de tjugo åren 1929–49 stora omkastningar för Harry Martinson. Den brinnande förälskelsen i Moa övergick med tiden i gräl och stridigheter. När deras äktenskap for-

mellt upplöstes 1941, hade de realiter levtt åtskilda i flera år. I ett brev till Tor Bonnier har Harry Martinson närmare försökt genomlysa sitt förhållande till Moa. I brevet tillägger han att detta aldrig får publiceras, inte heller efter hans död. Denna epistel finns sålunda inte med i litteraturvetaren Paulina Helgesons urval av Harry Martinsons brev från denna tjugoårsperiod. Just detta brev hade kunnat kasta nytt ljus över det omtalade äktenskapet, inbillar man sig. Men skrivet är skrivet!

Vad som bjuds i Helgesons brevurval är annars en svit av passionerade kärleksbrev till Moa, som på alla sätt tycks ha varit Harrys stötta och rådgivare under formativa år, då den f.d. sjömannen ännu var intellektuellt famlande. Vad hade han att utgå från, han som saknade tillräcklig skolunderbyggnad och beläsenhet men nu plötsligt var på väg in i den svenska litteraturens finrum? Man märker i de tidiga breven hur osäker han är beträffande sin talang. Breven till Bonniers är präglade av ödmjukhet och tillmötesgående medan brev till författarvänner som Erik Asklund, Ivar Lo-Johansson, Eyvind Johnson eller Ebbe Linde präglas av mer robust jargong.

Martinson blev redan i början av sin författarkarriär älskad av många läsare, inte minst kvinnliga. Litterärt intresserade damer kunde under 1930-talet på söndagarna lämna huvudstaden för att söka upp den älskvärde unge diktaren i syrentorpet borta i Ösmo. Marxistiskt påverkade kritiker har till följd av att en borgerlig läsekrets omfamnade den unge författaren menat att han svek sin klass. När han några år senare engagerade sig för Finlands sak i kampen mot arbetarnas egen stat, uppfattade övertygade socialister honom som klassförrädare. Värt att notera i detta sammanhang är, att han ganska tidigt motsatte sig klassbegreppet. I ett brev till Erik Asklund den 10 mars 1929 säger han: "Men idealismen gosse, fram för den i alla dess former – bort med borgaren och proletären

ur våra begrepp – fram för Jin och Jang – kraftens och vekhetens växelverkan som leder till enhet – Enhetens urbud är livets rätt – Livets sköna rätt åt alla – vi måste alla verka vad vi kunna, ingen är för ringa, ingen är för svag då han en gång äger den enkla klarheten.” Redan under sitt första år som diktare hade han vuxit ur proletäruniformen – uppenbarligen för att den kändes alldeles för trång för hans ande. Någon renodlad proletärförfattare var han aldrig, även om erfarenheterna från kroppsarbetets värld följde honom och berikade hans bakgrund. I ett brev till Ivar Lo i december 1930 kan han plötsligt ta proletärromanen i försvar sedan han läst Sven Stolpes roman *I dödens väntrum*. 1931 har han själv blivit bekant med Stolpe och kan prisa stilen och intensiteten i dennes bok – men dess slutgiltiga tendens kan han aldrig skriva under på av det skälet att ”jag är rädd att Ni inte älskar livet tillräckligt oförbehållsamt”. Det är naturligtvis Stolpes katolicism som verkat fränstötande. Martinson säger i samma epistel: ”Med visdomen menar jag den verkligt genomtänkta vördnaden inför de livslagar vi kunna överskåda och vilkas relationer vi kunna ana och antaga. Varför skulle jag fåfängt söka en cirkels bärande punkt då allt säger att hela cirkeln måste vara bärande.”

Många brev i Helgesons urval brev handlar om krassligheter och penningbekymmer, problem med det motsträviga förlaget Bonniers och längtan nere i Ösmo efter kontakter med andra författare. Allt efter som 1930-talet framskrider ökar Martinsons desperation inför världsläget. Den som vet att Moa höll på Sovjet i vått och torrt inser lätt att irritationsanledningar makarna emellan inte saknades. 1934 hade Harry under ett besök i Stockholm träffat en ny kvinna, med vilken han inledde ett kortvarigt förhållande. Han återvände dock till Moa, men året därpå är han på flykt till Norge för att båtledes taga sig till Kongo. Moa efterlyser honom i radio. Nedyngd av skuld-

känslor och dåligt samvete återvänder han till Johannesdal för att söka reparera vad som skadats. Men i slutet av decenniet har alla läkande krafter försvunnit – två starka viljor drar ohjälpligt åt skilda håll, även om vi aldrig skall få reda på de innersta motiven bakom skilsmässan.

Martinsons brev till en lång rad svenska diktare och intellektuella under urvalsperioden är givande både i fråga om en privat utveckling och beträffande den mer allmänna tidsandan. Särskilt intressant är det att komma närmare honom själv i den snabba mognad han genomlöper. De många stavfelen i breven från periodens inledning har dessutom mot 1930-talets slut blivit färre! Den livshållning och naturuppfattning som han vävde samman till en personlig filosofi ser man växa fram redan under dessa år. Han läser Einstein, Bohr, Heisenberg och andra och tillägnar sig en vidlyftig naturvetenskaplig bildning.

Martinson var tidigt ute med att intressera sig för energi- och miljöfrågor. I ett brev av den 14 januari 1947 till Ebbe Linde – vilken förutom att han var diktare, kritiker och översättare även varit lärare i elektrokemi vid Chalmers – resonerar Martinson om behovet av en ”solmaskinsförening”. Tanken är tydligen, att söka frambringa en fusionsreaktor för väte. Atomklyvning är inte Martinsons likör: ”Vi har inte med den bundna atomenergien att göra. Jag tycker att det verkar mord på materien, låt vara att det gäller ytterst små mängder. Men vad vet vi egentligen om mängder? Vad vet vi egentligen om de små balansernas värld och om deras förhållande till de vidare balansernas värld? Jag tycker att denna forcering in mot materiens och energiens distinktiva och konstitutionella egenvärld, verkar ytterligt ruggig, en sonderdelning så djupt under exempelvis autolysens plan att man kan tala om att vi håller på att instifta ett världsasiss.” Diktarens livskärlek överskuggades från dessa år alltmer av farhågor inför en framtid, där en ansvars-

löst utbyggd teknisk civilisation oavsiktligt kunde tänkas ta kål på sig själv.

Vad som frapperar när det gäller den rent litteraturhistoriska delen av dessa brev är Artur Lundkvists osynlighet. Inget enda brev är riktat till denne de unga modernisternas anförare. Martinson kommenterar visserligen ett par av Lundkvists böcker i ett par brev, men i övrigt tycks diktarkollegan ha betytt tämligen litet. Och egentligen är inte detta så konstigt, om man betänker hur pass olika dessa två författarskap skulle utvecklas. Martinson sökte hela tiden efter en hårdig livsfilosofi, där vetenskap och mystik kunde samsas. Kristendomen var honom främmande, nog mest för att naturen och livsprocesserna däri spelade en så tillbakadragen roll. Ändå kan han i ett brev till Sven Stolpe den 10 april 1933 utbrista: "Jag är mer religiös än mången tror." Därefter utvecklar han synpunkter, vilka torde få varje teologiskt medvetande att knöttra sig.

Helgesons brevurval är både person- och kulturhistoriskt intresseväckande. Kommentarer och förklaringar efter varje epistel gör tillgängligheten stor. I Martinsons medvetande korsades tidsupplevelse och vetenskap. Hans minne och fantasibegåvning var rymliga nog att kunna hantera stridiga impulser. Hans uttrycksbehov var tillräckligt starkt för att i dikten smältdegel ena parterna. Ädelmetallen som frambragtes delade han generöst med sig av. Eftervärlden har bara att ta för sig. Den goda dikten bara finns där – och inget betryggande bankfack behöver anlitas.

Olof Hägerstrand

ROLF KARLBOM

Ivar Kreugers död 1932: En svårlöst kriminalgåta.

Göteborg: Eget förlag, 2004

Rolf Karlbom, en icke helt okontroversiell historiker och statsvetare, har, efter några tidiga böcker om 1805 års regeringsform och tidigt 1800-tal i allmänhet, givit sig in på modernare historia, främst andra världskrigets. Han har också skrivit en bok om Raoul Wallenbergs fångenskap i Sovjet som kom visst buller åstad.

När han nu ger sig in på frågan om Ivar Kreugers död i Paris den 12 mars 1932 är han således inte främmande för omdiskuterade ämnen. I det sista ordet i hans underrubrik, "en omdiskuterad kriminalgåta", ligger nyckeln till Karlboms sätt att behandla ämnet, möjligen en styrka men definitivt en svaghet.

Karlboms bok är kort, inklusive fotnoter knappt 100 sidor. Inte desto mindre slösar han bort åtskilliga sidor på i och för sig roande och intressanta men i sammanhanget irrelevanta uppgifter till exempel om rykten efter Kreugers död om att denne fortfarande levde, om hur nyheten om Kreugers död spreds och om vilka Kreuger talat med under sin sista Atlantöverfart. Knappt halva boken ägnar Karlbom det man av titeln att döma skulle tro att han koncentrerat sig på, Kreugers sista dygn sedan han kommit fram till Paris den 11 mars 1932 och den följande franska polisutredningen.

Huvudpunkterna i Karlboms framställning om dessa händelser är tre: när och hur inköptes det vapen som användes för att ända Kreugers liv, hur förflöt timmarna på förmiddagen den 12 mars till och med att den döde Kreuger påträffades samt den i Karlboms, och många andras, ögon synnerligen bristfälli-

ga franska polisutredningen. På den första punkten kommer Karlбом till den besynnerliga slutsatsen att pistolen köptes i Kreugers namn men av någon annan person. Hur den redan strax därefter skulle ha överförts till Kreuger kan han inte förklara tillfredsställande. På den andra punkten förefaller Karlбомs redogörelse vara betydligt mer plausibel. Den tredje punkten är, enligt Karlбом själv i den engelska sammanfattningen, bokens "central theme". Hans nedgörande kritik av den franska polisens arbete är i sig synnerligen välgrundad. Det är dock märkligt att han inte diskuterar om bristerna kunde bero på att polisen ansåg att omständigheterna kring dödsfallet gjorde det så uppenbart att Kreuger begått självmord att man inte lade ner någon större möda på att åstadkomma en mer stringent utredning.

Karlбомs slutsats är att det främst på grund av den usla polisutredningen inte går att med säkerhet fastställa vad som egentligen hände, alltså om Kreuger begick självmord eller om han mördades. Det må så vara. Det finns dock en närmast enorm brist i Karlбомs resonemang. För att ta till en liknelse: det är som att diskutera om Hitler mördades eller begick självmord i sin bunker utan att på något sätt nämna att Röda armén stod något hundratal meter därifrån med mot Hitler synnerligen maliciösa avsikter.

Karlбом undviker sålunda att på något sätt resonera om Kreugers synnerligen prekära ställning. Han hade många, var för sig avgörande hot hängande över sig: ett uruselt likviditetsläge, svenska riksbankens och regeringens krav på en utredning av hans ställning, IBM:s krav på återbetalning av 11 miljoner dollar samt den överhängande risken att hans medhjälpare i sina försök att hjälpa honom genom att leta efter okända tillgångar i hans komplicerade företagsimperium i stället skulle finna falskari och bokföringsbedrägerier i stor skala.

Riksbankens och regeringens krav kom efter ett lån av kriskaraktär till Kreuger i februari 1932. Man kallade hem honom till Europa för att frågas ut i Berlin den 13 mars. IBM:s krav blev Kreuger tvungen att acceptera strax innan hans båt skulle avgå den 4 mars. Medhjälparnas interna diskussioner påbörjades i Paris den 11 mars men hann ingalunda avslutas före hans död.

Om man på detta sätt analyserar Kreugers läge får givetvis självmordshypotesen starkt stöd. Det går knappast att förneka att han, liksom Hitler, hade goda skäl för att ända sitt liv hellre än att gå ett synnerligen obehagligt öde till mötes.

Det är naturligtvis en stor brist att Karlбомs på flera punkter intressanta och bestickande diskussion lämnas hängande i luften genom att inte någon hänsyn tas till Kreugers verkliga situation. Att koncentrera sin framställning till de punkter han tar fram förefaller att vara att bara ge en del, och kanske en mindre viktig del, av hela pusslet.

Björn Gäfvert

CARL GÖRAN ANDRÆ

Sverige och den stora flykten från Estland
1943–1944.

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI
ADOLPHI LXXXIII. Uppsala 2004. 184 s., illustr.,
källor och litteratur.

Den 14 september 1944 kom en liten tioårig estnisk flicka tillsammans med 35 andra estniska flyktingar till Sverige. Hon gifte sig senare med Carl Göran Andræ som med tiden blev professor i historia vid Uppsala universitet. Efter sin pensionering har

Andræ lärt sig estniska. Ett av skälen till varför han lärde sig detta språk var att han ville skriva en bok om de cirka 30 000 ester som flydde till Sverige under andra världskriget. De flesta kom i september 1944, då det stod klart att Sovjet skulle lägga beslag på de baltiska länderna.

Innan jag redovisar bokens innehåll och lämnar synpunkter på den måste jag komma med en personlig hågkomst från min egen skoltid. Jag gick på gymnasiet den första hälften av 1960-talet i ett gammalt läroverk i Stockholm. Jag har inget som helst minne av att någon lärare uttryckte någon tanke på att Sovjets ockupation av de baltiska länderna var orättmätig. Det ansågs som något självklart att Sovjet härskade över Balticum. Samma inställning fanns på universitetet där jag 1965 påbörjade mina studier i historia. Balticum existerade inte. Det är möjligt att jag till en viss grad är orättvis, men min hågkomst är den återgivna. Och kanske är det inte så konstigt. Frågan om Balticum var politiskt stendöd. Sverige intar ju för övrigt en föga hedrande plats som ett av de första länderna som erkände Sovjets ockupation av de baltiska länderna 1940. De försök som då och då under efterkrigstiden gjordes för att blåsa liv i frågan möttes mycket länge med misstro eller tystnad.

Sveriges och svenskarnas stora aktivitet i och intresse för de baltiska länderna strax före och efter 1991, då de blev självständiga, har onekligen vissa drag av dåligt samvete över sig. Det gäller oss alla.

Varför har vi då varit så tysta? Skälet är enkelt. Vi fick under det kalla kriget inte stora förbindelserna med den stora grannen i öster.

En svårighet för esterna har vidare i efterhand varit att det på många håll ansågs och anses att många i Estland gjorde ett felaktigt politiskt val, då de engagerade sig på tysk sida från och med 1941 då tyskarna körde bort Sovjet från Estland. Sovjet hade 1940 erövrat de baltiska länderna. Esterna själva och med

dem Andræ ansåg att man gick in på tysk sida eftersom man ansåg att chansen var större att återfå självständigheten på detta sätt än om man lerat sig med Sovjet. Detta var en felbedömning, eftersom Tyskland inte hade någon som helst avsikt, som det visade sig, att återge Estland dess självständighet.

Naturligtvis har frågor om Estland, den förlorade självständigheten, flykten från Estland, hoppet om ny självständighet med flera frågor alltid varit levande för åtminstone större delen av esterna i Sverige. Det har funnits estniska skolor, tidningar, litteratur och inte minst en rad föreningar som har hållit kunskapen om Estland levande.

Andræns bok innehåller följande kapitel: 1. "Plan för omhändertagande av eventuella flyktingströmmar från Sveriges grannländer" (s. 13–20), 2. Hur estlandsvenskarna kom till Sverige under andra världskriget (s. 21–50), 3. Hur esternas resor till Sverige organiserades (s. 51–90), 4. Mötet till sjöss (s. 91–98), 5. Flyktingmottagningen i Sverige (s. 99–110), 6. Flyktinglägren (s. 111–121), 7. "Fascistimporten" och frågan om repatriering av "sovjetmedborgare" från Baltikum (s. 122–136), 8. Flyktingbåtarna (s. 137–144), 9. Anpassningen (s. 145–158) samt därtill en summary, två bilagor om flyktingläger, källor och litteratur samt personregister.

Andræ säger i sin inledning, att tidigare hemligstämplade arkiv först nu har öppnats för forskning. Påståendet gäller arkiv inte bara i Estland utan även i Sverige och andra länder. Åtminstone vad gäller situationen i Sverige är nog påståendet litet väl summariskt. Serios forskning har tidigare kunnat få ta del av stora mängder material rörande balterna, men Andræ har förstås helt rätt i att mycket nu har släppts och det gäller förstås inte minst arkiven i Estland. Andræ har gjort mycket ordentliga arkivstudier. Han har besökt eller via korrespondens skaffat sig dokument från 17 arkivinstitutioner (motsv) i Sverige, Estland (4 ar-

kiv/motsv), Tyskland (1 arkiv) och USA (2 arkiv). Det är mycket imponerande. Framställningen har vunnit mycket på att frågan har fått belysning från flera olika länder; inte bara Sverige. I Sverige har det mesta av materialet hämtats från Riksarkivet och Krigsarkivet. Mycket väsentligt material har också hämtats från de olika baltiska sammanslutningarnas arkiv i Sverige av vilka en del förvaras i Riksarkivet.

Andrä har också haft stor nytta av en avsevärd mängd litteratur som finns på området. I litteraturförteckningen saknas uppsseendeväckande nog Curt Ekholms mastodontavhandling från 1984 *Balt- och tyskutlämningen 1945–1946*. Hänvisningar till denna litteratur görs fortlöpande, men jag saknar avgjort ett inledande kapitel med en forskningsöversikt. Det hade för läsaren varit av stort intresse att få en samlad värdering av den litteratur, svensk och utländsk, inte minst estnisk, som finns på området.

Det var ett minst sagt intrikat spel mellan en rad aktörer som möjliggjorde den stora flykten till Sverige. Det började med vissa estlandssvenskars flykt redan i början av 1940-talet, men den stora strömmen av flyktingar, såväl estlandssvenskar och ester, började komma 1943 för att kulminera i september 1944, då det stod klart att Sovjet skulle köra ut tyskarna från Estland. Ytterligare en faktor som intensifierade flykten vid denna tid var det stillestånd som den 19 september 1944 slöts mellan Finland och Sovjet. Då flydde, med finska militärens medgivande och stöd, över 5 000 ester som deltagit på finsk sida i det s.k. fortsättningskriget mot Sovjet.

Aktörerna var många: Olika estniska grupperingar i och utanför Estland, tyska styret i Estland, olika sovjetiska instanser, svenska regeringen, en rad svenska myndigheter (framförallt Statens utlänningskommission och Civilförsvarsstyrelsen), svenska krigsmakten och amerikanska regeringen genom War Refugee Board.

Det var naturligtvis ett högt spel hela tiden. Sverige hade genom olika åtgärder försökt att förbereda sig på eventuella flyktingströmmar i krigets slutskede. Socialminister Gustav Möller hade i oktober 1943 tillsatt en hemlig kommitté under ledning av Folke Bernadotte och med representanter från en rad myndigheter som skulle arbeta med denna fråga. Andrä ger en spännande skildring av denna kommittés snabba arbete och resultat. En av frågorna var bland annat förhållandet mellan civila och militära insatser. Man var överens om att huvudansvaret skulle vila på de civila myndigheterna, men biträde skulle ges av de militära myndigheterna. Samtliga myndigheter var måna om sina revir, men det visade sig i praktiken att man arbetade mycket smidigt. Det framgår på flera ställen i boken att Andrä är imponerad av den uppfinningsrikedom och vilja till lösning på uppdykande problem som hela tiden fanns.

Ryssarna begärde vid olika tillfällen att balterna som flytt till Sverige skulle överlämnas till Sovjet, eftersom de enligt sovjetisk syn var medborgare i sovjetstaten. Detta vägrade Sverige kategoriskt. Sverige gick Sovjet till mötes på två punkter, dels överlämnades en rad båtar som esterna hade använt vid flykten till Sverige, dels överlämnades de baltiska soldater som flytt till Sverige. Det senare överlämnandet har ju nästan blivit något som skulle kunna betecknas som ett trauma för Sverige. Man skulle kunna hävda, vilket Andrä också gör, att möjligen bidrog utlämnandet av de baltiska soldaterna till att Sovjet i realiteten övergav kravet på utlämnandet av flyktingarna från Estland.

Det svenska försvaret hörde till de instanser som hjälpte esterna då dessa kom i sina båtar över Östersjön till Sverige. Men försvaret passade också på att skaffa sig upplysningar om förhållandena i Estland genom att låta pålitliga ester lämna rapporter efter sin ankomst till Sverige. Vissa utrustades med radiosän-

dare. Denna trafik – länge och väl utförd under allra största sekretess – pågick ända fram till slutet av 1950-talet.

Andræ skriver naturligtvis också mycket om vad som hände med esterna då de väl kommit till Sverige. Hur de förhördades, avlusades, fick mat och därefter kom till olika läger. Statens utlänningskommission ordnade 55 flyktingläger och Civilförsvaret styrelsen 216.

Ett anmärkningsvärt inslag i flykten från Estland till Sverige var den hjälp som estniska intellektuella fick från USA. Detta land var angeläget att "rädda" så många intellektuella som möjligt från den kommande sovjetiska hegemonin. Det fantastiska hände att av USA ägda båtar transporterade flyktingar från Estland. Det neutrala Sverige ställde upp och hjälpte till med dessa transporter till Sverige.

Andræs sista mycket intressanta kapitel som tyvärr inte är särskilt långt handlar om hur esterna togs emot och "klarade" sig under framförallt de första åren i Sverige. Enligt dåtida opinionsmätningar var det framförallt en del medlemmar i LO-grupperna som var kritiskt inställda till esterna. Den kommunistiska *Ny Dag* var naturligtvis motståndare till esterna och kallade balterna för fascister. Den socialdemokratiska regeringens hållning var klar. Esterna skulle så snabbt som möjligt inpassas i det svenska samhället. Detta skulle ske genom att de snabbt skulle lära sig svenska, barnen skulle gå i svenska skolor och de vuxna esterna skulle så snabbt som möjligt ut i arbetslivet. I stort sett lyckades också allt detta. Detta hindrar inte att esterna mycket snabbt skaffade sig ett "estniskt" liv inom det svenska samhället. Man lärde sig svenska, men man såg till kunskapen om det estniska språket och den estniska historien fanns kvar. Under flera år publicerades flera skönlitterära böcker på estniska i Sverige än i Estland.

I boken passerar en rad fascinerande människoöden förbi. Det är en mycket spännande och gripande bok.

Ulf Söderberg

BENGT BELFRAGE

Mitt liv som hornblåsare

Stockholm: SMI förlag, 2003, 205 s., illustr.

År 1624 anlände till Sverige den skotske ynglingen Hans Befritz Belfrage från staden Kirkcaldy i grevskapet Fife, strax norr om Edinburgh. Han var sonsons sonson till sin ätts stamfader, riddaren och generalamiralen Guilielm Belfrage till Pennington och Tulliochie. Det artade sig väl för den unge mannen i det nya hemlandet och 1660 kröntes han sin bana med ett förordnande som borgmästare i Vänersborg. Därmed – och med introduktionen vid Sveriges riddarhus 1668 – hade en gammal skotsk adelsfamilj fått fast fot i Sverige. Under de följande århundradena skulle denna släkts medlemmar avsätta åtskilliga spår i svenskt samhällsliv, inte minst som läkare i skilda befattningar men också som affärsmän, jurister och krigsmän.

Till den sistnämnda kategorin hörde Carl Mauritz Belfrage (1887–1940), löjtnant vid Bohusläns regemente, som 1915 tog avsked för att övergå till aktiv krigstjänst under det då pågående världskriget, dock ej som man skulle kunna förmoda på den allierade sidan utan hos centralmakterna. Han blev således kapten vid Preussiska infanteriregementet Lübeck nr 162 och deltog i såväl drabbningar, offensiva och defensiva, som ställningsstrider på Västfronten, bl.a. i slaget vid Somme 1916. För sina insatser belönades han med

Järnkorset av första klassen. Han avgick ur tysk tjänst 1920 och avled under fredliga förhållanden strax efter andra världskrigets utbrott. På grundval av Carl Belfrages krigsdagböcker utgav hans avlägsne frände Bengt Belfrage för några år sedan boken *Vanvettet på Västfronten* (u.å.).

Carl Belfrages krigiska utflykt till Tyskland får kanske ses som en lätt avvikelse från den cirkel, som för den svenska släktgrenens del slöts i och med att förutvarande kabinetssekreteraren Leif Belfrage (1910–1990) 1967 i London överlämnade sina kreditivhandlingar såsom nyutnämnt svenskt sändebud i Storbritannien, inklusive Skottland.

Ovannämnde Bengt Belfrage har fortsatt sin publicistiska verksamhet med att utge sin självbiografi, vars något dunkla överbubrik *Ein Heldenleben* låter ana att han avser att redovisa egna krigiska bedrifter. Att huvudsyftet emellertid är ett annat framgår av underrubriken, som väl får ses som bokens egentliga titel, *Mitt liv som hornblåsare*. I själva verket rör det sig om något så ovanligt som en orkestermusikers levnadsminnen, dock att även en dylik levnad kan förete ett och annat "krigiskt" inslag.

Bengt Belfrage, född 1930, tillhör nämligen den kanske sista generationen av blåsmusiker, som fick sin grundläggande utbildning genom att "ta värvning" vid någon av de då alltiämt talrika militära musikkårerna. 1942 fanns i landet 43 dylika kårer med tillsammans över 1000 medlemmar. I förordet till sin bok hävdar Belfrage tesen att dessa värvade gossar till övervägande del kom från splittrade hem, och att värvningen för många utgjorde en social räddningsplanke. I viss mån bär han själv i detta avseende syn för sägen.

Fadern var praktiserande läkare i Söderhamn, där sonen Bengt föddes, och senare i Stockholm och Eskilstuna. Efter skilsmässa delade föräldrarna på barnen: de två äldsta till fadern, de två yngsta till mo-

dern. För Bengts del följde därefter rymningsförsök från fadern till modern och som en flykt från både styvmoder och fosterfäder anställning som musikelev i Norrköping vid Kungl. Bråvalla flygflottilj – F 13 1945, ännu ej 15 år fyllda. Musikelevens tillvaro bestod till stor del av handräckningstjänst och med ett betydande inslag av pennalism, ofta med en äldre korporal som "traditionsbärare". Men musikinslaget tilltog dessbättre efterhand. Emedan en valthornist saknades i kåren blev hornet – "på befallning" – hans öde och ej, som han själv tänkt sig, esskornetten eller trumpeteten.

Efter mera renodlade militära utflykter till Sjömansskolan i Karlskrona och volontärskolan vid KA 1 i Vaxholm återvände han, inspirerad av ett möte med Vaktparaden, till sitt instrument valthornet och antogs 1947 som elev hos professor Axel Malm vid Kungl. Musikkonservatoriet i Stockholm. Malm beskriver han som framstående hornist men svag lärare. Parallellt med dessa studier fortsatte han sin militära utbildning. Efter en period vid I 18:s musikkår i Visby väcktes tanken på en bana som yrkesofficer och han förflyttades till plutonchefsskolan. Som kamrater där nämner han Lars-Olof Kallings och Per-Göran Knutsson, båda sedermera professorer, den ene i human bakteriologi, den andre i kreaturens reproduktionsfysiologi.

I samband med tjänst vid Kungl. Göta artilleriregemente – A 2 i Göteborg blev han tursamt nog den danskfödde hornmästaren Wilhelm Lansky-Ottos förste svenske elev, vilket säkerligen starkt bidrog till att Belfrage avskrev sina officersplaner. I stället fick han 1953, trots avsaknad av egentlig orkestervana, anställning som 4. hornist i Kungl. Hovkapellet i Stockholm, en av världens äldsta orkestrar (1526) och ursprungligen en del av den svenska militärmusiken.

Debuten i Hovkapellet blev en katastrof. I Wagners *Nibelungens Ring* under gästdirigenten Joseph

Recensioner

Keilberths ledning missade han några transponeringar, dvs. tonartsbyten, visserligen endast vid repetitionen men illa nog. Efter att vid ett par senare tillfällen ha drabbats av "utvisning" på grund av felspelning fick han likväl 1956 befattningen som alternerande solohornist. Hovkapellmästare var vid denna tid den temperamentsfulle Sixten Ehrling, biträdd av den något mildare Kurt Bendix. Den förstnämnde ledde Stockholmsoperans dittills kanske mest framgångsrika satsning vid Festspelen i Edinburgh 1959. På programmet stod bl.a. Alban Bergs *Wozzek*, Wagners *Valkyrian*, Verdis *Maskeradbalen* och Blomdahls *Aniara* med solister som Birgit Nilsson, Elisabeth Söderström, Ragnar Ulfung och Erik Saedén. Som det ojämförligt viktigaste för både orkester och solister betonar Belfrage stödet från en professionell dirigent, och han prisar Ehrlings strama och energiska ledning med "precision" som nyckelord. I sammanhanget gisslar han emellertid också grammfonindustrins perfektionistiska krav, som han anser förödande för den "levande" musiken. Olyckliga händelser vid Stockholmsoperan ledde till att Ehrling tvingades avgå, vilket dock i sin tur förmodligen påskyndade hans lysande internationella karriär.

På grund av vad han uppfattade som illvilliga intriger missade Belfrage tjänsten som solohornist i Hovkapellet. Han "hämnades" genom att anmäla sig till provspelning hos Herbert von Karajan i Berlin. Detta ledde först till provanställning – med solöstämman i Bruckners *Symfoni nr 4* – och senare till fast befattning 1962 som solohornist hos de anrika Berlinfilharmonikerna.

Nu följde ett par år med en av Europas och kanske världens förnämsta orkestrar, på plats i Berlin och på talrika turnéer och då ej endast under Karajans ledning. Vid Festspelen i Salzburg upplevde han Karl Böhm, "generalmusikdirektör av korpralstyp", och i övrigt världsnamn som Rafael Kubelik, Rudolf Kem-

pe, Lorin Maazel och Georg Solti. Belfrage inbjöds också att delta i den berömda ensemblen Berliner Philharmonisches Oktett med egna turnéer. Minnesvärda evenemang på hemmaplan var en konsert i Bayreuth under värdskap av porslinskungens Philip Rosenthal junior 1963 och invigningen av nya filharmonin ("Cirkus Karajan") i Berlin samma år. Familjen, bestående av hustru och två barn, var under tiden inkvarterade i en bekväm barack, tillhörig Svenska Viktoriärförsamlingen i Berlin och upplåten av den legendariske kyrkoherden därstädes Heribert Jansson. Barnen sattes i tysk skola, där "skamvrån" fortfarande var ett verksamt pedagogiskt medel.

1964 lämnade Belfrage på egen begäran Berlin, och med ett stiligt intyg av Karajan på fickan återvände han till Stockholm. Nu följde några intensiva år ej endast med Hovkapellet utan även med andra svenska orkestrar, såsom Radioorkestern, med vilken han deltog i bejublade framträdanden i Berlin och Wien under Sergiu Celibidaches ledning. Vid ett operagästspel i Montreal 1967 med Stravinskij's *Rucklarens väg* befann sig inte bara tonsättaren utan även Metropolitans operachef Rudolf Bing i publiken. Han blev imponerad och inbjöd på stående fot ensemblen till gästspel i New York. Att detta dock "torkade in" sätter Belfrage i samband med statsminister Palmes berömda promenad samma år med Nordvietnams Moskvaambassadör.

Som Stockholmsoperans största satsning någonsin betecknas turnén till Moskva och Bolsjojteatern 1975 under Berislav Klobucar med Wagners *Niebelungens ring*, som då ej hade framförts på 40 år i det sovjetiska Ryssland. Belfrage utförde då – med bravur får man anta – det berömda hornsolor "Siegfriedsignalen".

I samband med att Belfrage 1975 fick efterträda sin dyrkade lärare Lansky-Otto senior (att skilja från sonen Ib Lansky-Otto, även han framstående hornist) som lärare och senare lektor vid Kungl. Musik-

högskolan trappade han ned sina orkesterengagemang men kunde dock under åtskilliga år kombinera undervisning och konsertverksamhet. Under denna tid tog han initiativet till en ny ensemble, Trio Suecia, tillsammans med pianisten Stefan Lindgren och violinisten Nils-Erik Sparf, vilken upplöstes 1987.

Angenäma, lärorika och upplevelsemättade avbrott från vardagsrutinen blev tre perioder som "visiting professor" vid North Texas State University 1987, vid Shanghai Conservatory of Music 1989 och vid Western Australian Academy of Performing Arts i Perth 1991. Från Hovkapellet avgick han definitivt 1990 och från Musikhögskolan 1995. Dessförinnan hade han invalts såsom ledamot av Kungl. Musikaliska Akademien 1984 med ordningsnumret 851.

1985 deltog Belfrage vid tillkomsten av Symfonikernas Musikkår i Stockholm med blåsare från Hovkapellet, Filharmonikerna och Radiosymfonikerna. Huvudavsikten var att dokumentera den traditionella svenska militärmusiken. Hans eget skiv- och musikförlag Scandinavian Music Interest (SMI) har sedan sin tillkomst svarat för ett 60-tal utgivna arrangemang.

En jämsides med konserter och undervisning bedriven rederiverksamhet, tidvis mycket framgångsrik, resulterade dock slutligen i konkurs 1991 med åtföljande betydande personliga skatteskulder. Det gällde då att på olika sätt få in kontanter. Till den ändan – som en kombination av nostalgi och nödvång – marscherade akademiledamoten i elva vaktparader, vilket fick dåvarande ständige sekreteraren i Kungl. Musikaliska Akademien att något höja på ögonbrynen.

Boken, som dessvärre saknar personregister, avslutas med ett avsnitt benämnt *En bleckblåsares testamente*, vari yngre aktiva blåsare får många goda råd från "den gamle och hornet", bl.a. om uppbyggnaden

och bevarandet av *embouchuren*, dvs. läpparnas kondition och teknik, blåsmusikernas A och O.

S. Gunnar Edlund

OLOPH BEXELL

Präster i S:t Sigfrids stift 3. Minnesteckningar till prästmötet i Växjö 2002.

Arcus, Lund 2002. 393 sid.

Med föreliggande volym avslutar professor Oloph Bexell sin förnämliga rad av minnesteckningar över sammanlagt 228 präster i Växjö stift, avlidna mellan 1984 och 2002. Här tecknas bilden av 78 präster som avlidit 1996–försommaren 2002. Utöver dessa redan i och för sig imponerande omständigheter, har förf. också lyckats förnya sig i dessa sina sista minnesteckningar i detta sammanhang.

Han har blivit utförligare och grundligare. Några av minnesteckningarna har krävt en omfattande forskningsinsats. Det gäller särskilt den 29 sidor långa biografin över domprosten Gustaf Adolf Danell, där Bexell har utrett den invecklade frågan om varför Danell, som uppfördes på åtta biskopsförslag, aldrig utnämndes till biskop. Det ganska överraskande resultatet är, att ärkebiskop Yngve Brilioth aktivt sökte avvärja den högkyrkliga Danells utnämning. Det är att märka att detta skedde 1956, alltså innan inställningen till kvinnliga präster hade blivit central och sedan helt avgörande för biskopsutnämningarna. Bexell visar nu, att Danell tidigare i andra frågor hade kritiserat biskoparnas ämbetsförvaltning och klandrat ärkebiskopen. Brilioth menade också att en biskop måste kunna kompromissa, något som Danell var oförmögen till.

Oloph Bexell har ytterligare utvecklat sin förmåga att inte blott med respekt för integriteten, utan också med påtaglig förståelse teckna även sådana prästgestalter – av båda könen –, som i sin teologiska inriktning och praktiska verksamhet företrätt linjer, som är honom själv mera avlägsna.

Det gamla sättet att eufemistiskt omnämna de mörka sidorna av vissa prästgärningar, som en tid ersattes av – ingenting, har nu av Bexell förnyats med ett klarspråk, som passar vår tid. Så kan det heta om en präst, inte blott att han förde ”med sig något som var svårare och som ibland skulle föra honom till världighetens gräns”, utan också att detta var hans ”oförmåga eller ovilja att måttligt hantera alkohol”. Samtidigt framhåller förf. – utan att skyla över svagheten som sådan – att ”han i dessa situationer aldrig gjorde sig skyldig till förnekelse, skämt om tron eller eljest brott mot de första buden, som kan ligga nära till. Hans tro och kyrkokristna identitet var starkare än så.” Det är ett skickligt sätt att förena hänsyn till tidens krav på öppenhet och tydlighet med en respekt för den avlidne, som inte skyler över, men tolkar ur ett helhetsperspektiv.

Bland de biograferade prästerna märks särskilt biskop Olof Sundby, som trots endast drygt två år som biskop i Växjö stift gjorde en både glans- och kraftfull insats, och dessutom på denna korta tid lyckades läka många av de sår, som de föregående årens stridigheter orsakat. Andra särskilt pregnanta profiler är Kurt Staxäng, Josef Imberg, Pehr Edwall, Jan Redin, Ulf Björkman, Thor Cavallin och Gustaf Dahlbäck.

I några fall har minnesteckning på familjens önskan inte skett. Det gäller bland andra den första kvinnliga prästen i Växjö stift, Inger Svensson, som avled knappt 51-årig efter att ha varit tjänstledig de sista fyra åren.

Minnesteckningarna är ordnade kontraktvis, och ger därför inblickar i stiftets andliga och sociala geo-

grafi, som inte blir så fragmentariska som de måste bli med en kronologisk eller alfabetisk ordning. De hålls samman inte blott av tjänstedata, utan också av noter om begravningsgudstjänst, gärna med det bibelord som griftetalet utgått ifrån, och uppgift om gravplats.

Den enda egentliga invändningen mot denna höjdpunkt i minnesteckningarnas rad, är att de sprängt alla ramar som kunde tjäna till efterföljd. Såväl omfånget som grundligheten är av sådana dimensioner, att rec. tyvärr nödgas konstatera, att detta kommer inte att upprepas.

Anders Jarlert

THURE STENSTRÖM

I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka.

Stockholm: Atlantis, 2004. 478 s., personreg.

Forskare inom humaniora skriver sällan memoarer. Konstaterandet är Thure Stenströms, en europeisk intellektuell med det akademiska Uppsala som bas, som inte väjt för uppgiften.

Stenströms akademiska karriär tog fart 1961. Han disputerade väl förberedd 34 år gammal. En seminarieuppgift hade varit ägnad åt Tor Hedberg. Doktorsavhandlingen hade ett annat upplägg. Dess förklarande kraft var kanske något begränsad men den renderade honom en docentur. Som litteraturforskare grep han sig an ännu ett annat författarskap – Gustaf Hellströms – ett ämne som han efter en tids förberedelse övergav. Han fann ett tema att forska kring där hans ditillsvarande intressen kunde koncentreras, nämligen existentialismen. Ett huvudarbete i detta ämne

kom efter noggranna förberedelser ut 1966 (senaste upplaga 1991). Det fortsattes 1984 med *Existentialismen i Sverige*, ett idéhistoriskt inte mindre betydelsefullt verk. Närtstudium av två betydande författarskap har resulterat i ytterligare monografier, den ena 1978 om Eyvind Johnson och den andra 1996 om Lars Gyllenstein. I *Svenska Dagbladet* har Stenström från 1966 medverkat som kulturkonserverativ folkbildare.

Huvudarbetet om existentialismen har inte överatts till något annat kulturspråk, något som Stenström inte är ensam om att beklaga. Paul Britten Austin (inte Austen), den högt kompetente, erbjöd sina tjänster som översättare men företaget kunde inte finansieras.

Stenströms insatser är välförtjänt belönade. Han blev tio år efter disputationen professor utan att behöva lämna sitt lärosäte. I den svenska Vitterhetsakademien liksom i en kunglig akademi i Köpenhamn har han tagits upp som ledamot. För några år sedan blev han teologie hedersdoktor.

Bokens författare är gotlänning. Upplägget, då Stenström skildrar sin bana, är förstås kronologiskt. Hemmet var gudfruktigt. Fadern var lantbrukare men övergav yrket för att på fastlandet propagera för Örebro-missionen. Familjen flyttade in till Visby, något som underlättade sonens skolstudier. Det lilla läroverket odlade goda traditioner. Kompetenta lärare stod i katedern. Som en måhända alltför dominerande medlem av kollegiet skildras den skicklige latinisten Karl-Åke Mossberg. Insiktsfull och klok filosofilärare var Bertil Block, vars avhandlingsämne varit Pontus Wikner. Läroverkets forne rektor, den produktive litteraturhistorikern Richard Steffen fanns ännu i livet och övade inflytande. Vid sidan av skolarbetet odlade Stenström musikaliska intressen. Redan i gymnasiet bereddes han vikariat som domkyrkoorganist. Han blev även musikalisk följeslagare på predikoresor till stiftets biskop Torsten Ysander. Den

ne religionshistoriker hade disputerat på den judiska chassidismen och tycks ha givit Stenström en första impuls i en riktning, där han skulle finna sin huvuduppgift.

Efter skoltiden övergav Stenström Gotland under det att en äldre bror kom att stanna på ön som inflytelserikt kommunalråd. Kortare lärarvikariat förde honom någon gång tillbaka till Visby. Längre fram skulle han bli sommargotlänning med sin familj.

Stenströms akademiske huvudlärare blev Victor Svanberg. Av denne litteraturforskare ges ett utmärkt porträtt i boken. Svanberg var socialist men inte marxist. Modern samhällsforskning inspirerade honom desto mer. Dessutom framhålls, att hans vetenskapliga grunduppfattning var dialektisk. På sin väg mot syntesen kunde han tillåta sig överdrifter, och han var länge en profilerad debattör i dagspressen. Kring sig samlade Svanberg en krets av högt begåvade lärjungar, bland vilka Stenström efter hand gjorde sig gällande. Ämnets andre professor var den trygge dalkarlen Gunnar Tideström, som förmedlade anglosaxiska impulser inom litteraturforskningen. Även dennes bild tecknas i boken.

Till en början kände sig Stenström – som så många före honom – ensam i Uppsala och misströstad om sin plats i det akademiska livet. Den gotländska nationen var en av Uppsalas minsta. Stenström blev dess bibliotekarie. En inspirerande tilldragelse inträffade 1949, då Thomas Mann tjugo år efter Nobelpriset kom till Uppsala för en högtidsföreläsning och varmt hyllades av studenterna. Samma glädje inställde sig för övrigt ännu en gång 1957, då Albert Camus efter att ha mottagit årets pris, likaså föreläste i Uppsala. En studiekamrat som beskrivs i hjärtliga ord var Gunilla Bergsten vars forskning kretsade kring Mann.

Mötet med Søren Kierkegaards tänkande blev en avgörande händelse i Stenströms kunskapsuppbbyggnad. Han kunde avvisa den kristna humanism som

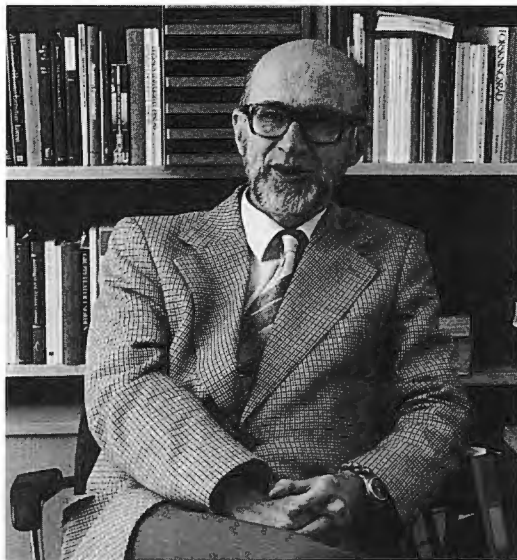
han redan mött hos litteratordocenten Elsa Norberg och historikern Georg Landberg, båda Geijerspecialister. Landberg lärde han känna vid lärarvikariat på Fjellstedtska skolan, vars myndige rektor denne var.

Stenströms befordran tog fart. Hans möjligheter till egen forskning förbättrades undan för undan. Ett år var han gästprofessor i USA. Men den bild han tecknar av universitetsmiljön vid Harvard är i huvudsak negativ, och han har inte återvänt. I stället har Köpenhamn vid sidan av Uppsala blivit hans särskilda plats för forskning. I Köpenhamn fanns den grundlärdade kännaren av Kierkegaard Fredrik Billeskov Jansen. Stenström skildrar i varma ordalag de båda miljöer, där han särskilt gärna bedrivit sina studier: läsesalarna vid Uppsala universitetsbibliotek och Det kgl Bibliotek i Köpenhamn. Till förändringarna vid det svenska biblioteket, främst orsakade av det stigande antalet studenter och forskare, är han likväl starkt kritisk medan förvandlingen av det danska biblioteket till Den svarta Diamanten inte kommenteras.

Om mellanhavandena med en författare han lärt känna, Lars Ahlin, lämnas i minnesboken en dräplig skildring som förtjänar sina läsare. Till att börja med var de vänner, därefter ovänner sedan Ahlin sökt gripa in i ett befodringsärende, omsider försonas de. Stenström förblir kritisk till Ahlins tankevärld, vars konturer han finner vara diffusa.

Skildringen av hur Thure Stenström under pågående forskning kring existensialismen blev personligt mottagen och instruerad hemma hos såväl Simone de Beauvoir som Jean-Paul Sartre är mycket charmerande.

Förvisso var Stenström väl rustad, när han valde existensialismen till huvudämne för sina forskningar. Ändå var det ett djärvt beslut. Ämnet var inte opportunt i 1950- eller 1960-talets Uppsala. Det hände att Stenström drog sig tillbaka till Sigtunastiftelsen med dess välförsedda bibliotek. Där blev han bekant med

Thure Stenström.

Stockholmsfilosofen Anders Wedberg, som dock inte delade hans intresse för existensialismen. De kunde likväl umgås med respekt. En förmedlande länk mellan olika ståndpunkter i Uppsalamiljön utgjorde den lika lärde som skarptänkta filosofen Thorild Dahlquist.

Då Stenström blev professor i sitt ämne, trädde han in i en fakultet som gav honom högt begåvade kollegor. I hans eget fack fanns Gunnar Brandell och Lars Furuland, längre fram även Kurt Johannesson. En lysande företrädare för musikkforskningen var Ingemar Bengtsson. Där fanns en filosof som Ingemar Hedenius, en lärdomshistoriker som Sten Lindroth och inte minst att nämna de båda historikerna Sven A. Nilsson och Sten Carlsson. Den sistnämnde som energisk och drivande dekan lättade bördan för den administrativt måttligt intresserade Stenström. Den

fritid som stod till buds ägnade Stenström åt musiken, som lyssnare och alltemellanåt som utövare. Hans smak är kräsen. Johann Sebastian Bach är den ojämförlige. Men andra, från Palestrina till Prokofjev, tog också plats på hans program.

Ett stort utrymme i boken tar konflikterna kring utbildningen under 1970-talet, av Stenström kallat De mörka åren. Han bekymrade sig över de ansvariga statsrådets politik gentemot universiteten liksom över de radikala studenternas anspråk på sänkta fordringar. Vad Stenström avsåg med kultur betecknades som finkultur. Han prisar de kollegor som hade kraft att stå emot tidens strömningar. Någon gång blev han besviken på rektorn Torgny Segerstedt liksom på litteraturinstitutionens prefekt Staffan Bergsten, när dessa visade tillmötesgående mot de krav som restes. Hans ämneskollega Gunnar Brandell var för det mesta att lita på men det hände att Brandell, som beskrivs som en maktmänniska, gick sin egen väg. I de lärda sällskap där Stenström tagits upp visar de valda ledamöterna inte alltid upp sina bästa egenskaper – begåvning vaccinerar inte mot karaktärsförfall, det är Stenströms skarpa slutsats.

Stenströms skildring av barndom och uppväxt på Gotland bär vackra drag. Hans far var av religiösa skäl inte särskilt angelägen om att sonen skulle studera – bildningen kunde vara skadlig för tron. Verkningarna blev varaktiga. Religioner och deras utövare fascinerar honom men han talar själv om blockeringar som håller honom borta från kristen tro. Forskningarna kring Gyllensten efter emeriteringen har format sig till en personlig angelägenhet för Stenström. Det framgår att hans positioner ligger nära Gyllenstens.

I faderns ställe finansierades Stenströms skolestudier av en syster till honom, vars väna drag pryder boken. Denna bild liksom ett lärdomshistoriskt intressant foto av bokens författare i sällskap med Thorild Dahlquist med stadens domkyrka i bakgrunden hade

förtjänat en bättre återgivning än vad förlaget velat bestå.

Personregistret innehåller några defekter. Universitetsbibliotekarien Runestam heter Staffan i förnamn. Docenten Bure Holmbäck finns inte på någon av de i registret angivna sidorna. Däremot på sidan 181. Professorn Jöran Mjöberg, medtagen i registret, är även nämnd på sidan 226. Det kgl Biblioteks driftige chef på senare år har varit Erland Kolding Nielsen (inte Kold). I personregistret förekommer inte universitetsbibliotekarien Torben Nielsen (s. 345). Uppgiften att litteraturodocenten Lennart Josephson skulle vara bror till de bekanta Erland och Carl-Olof Josephson bygger på en förväxling, låt vara att de tillhör samma släktkrets. Bror till de båda nämnda var Åke Josephson, docent i latin i Uppsala och utnämnd lektor vid Skara läroverk då han oväntat avled 1958. Lennart Josephson kunde i stället ha nämnts som måg till Anders och Greta Österling.

Vetenskapligt arbete har för Thure Stenströms vidkommande varit nära förbundet med utvecklandet av den egna personligheten. Läsaren får erfara vad som enligt Stenström skiljer väsentligt från oväsentligt. – Minnesboken med dess väl tillvaratagna episoder ur tidens akademiska liv är ett storartat arbete.

Åke Lilliestam

JÖRAN MJÖBERG

Stunder längesedan: En humanist upplever.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2004. 227 s., inb., illustr., personreg.

Född 1913 kan Jöran Mjöberg se tillbaka på ett skiftesrikt liv, när han 91 år senare ger ut en samling själv-

biografiska anteckningar med minnen, reflektioner och fragmentariska kartsquisser över ett livsöde. Någon sammanhållen och linjärt tecknad personlig utvecklingshistoria bjuds inte här men väl en serie tvärsnitt in mot händelser och möten – i litteraturen och i livet självt – som haft betydelse för jaguppfattning och målbestämning. Läsning och böcker har för denne litteraturforskare och kritiker betytt minst lika mycket som möten i det dagliga livet. Sin försörjning har Mjöberg under årens lopp klarat genom lärartjänster vid olika gymnasier och akademier. Som universitetslektor har han åren efter krigsslutet 1945 verkat både i Oslo, vid Harvard i Massachussets, i Växjö och Lund. Som kritiker och litteraturforskare uppvisar han en häpnadsväckande spännvidd i sitt författarskap. Doktorsavhandlingen 1945 hade titeln *Det folkliga och det förgångna i Karlfeldts lyrik*. Drygt tjugو år senare utgavs *Drömmen om sagatiden 1–2* (1967–68), där fornnordiska temata underkastades en modern läsart. Böcker och uppsatser om diktare som Nordahl Grieg och Pär Lagerkvist anknuter till Mjöbergs intresse för nordisk kultur. Men han har inte nöjt sig därmed, utan har som pensionär blivit en av Sveriges främsta kännare av spanskspråkig litteratur, både latinamerikansk och iberisk. Dessutom har han med glöd och glädje ägnat åtskillig tid vid sitt arbetsbord åt afrikansk litteratur. Inte sällan har han även skrivit om nordamerikanska diktare, vilket bl.a. framgår av den storslagna boken *Amerikansk gryning: Politik och kultur i Nordamerika från 1500-talet till Lincoln* (2003).

En snabb blick över titlarna hos de böcker Mjöberg utgivit av trycket tyder både på en längtan bort och en längtan till. På vardagligt tungomål talar man här om "romantik". Som läsare av *Svenska Dagbladets* kultursida kan rec. betyga att även litteratur utanför här angivna områden ingår som självklar del av Mjöbergs bevakningsområde. Han falkar både över pro-

vinsen (Karlfeldt, Lagerkvist) och över en stor del av världen i övrigt. Som den mångsidige humanist Mjöberg är, har han även ägnat sig åt studier i medeltida kyrkoarkitektur och konsthistoria. Med inträngande kunskap och smittande kärlek avhandlar han på flera ställen i sina minnesanteckningar möten med bildkonst och byggnader. Skildringen av hur han en dag på 1950-talet letar sig fram till den norska stavkyrkan i Urnes vid Sognefjorden och vakar under sommarnattens olika klockslag för att kunna uppleva ljusspelet över de tjärade stavarna i byggnaden röjer lidelse för det sköna och hängivelse åt det förgångna.

Anteckningarna i minnesboken berör resor i tid och rum. Inte så få har karaktären av prosalyriska skärvor från vistelser i avlägsna delar av världen: Tanzania, Mexico, Peru, Förenta staterna, Island. Minnen från barndom och uppväxt, från skolor och studietermener i Lund liksom erfarenheter från beredskapen under kriget 1939–45 återges med sinnlig skärpa och personlig närvaro. Lagda intill varandra ger dessa texter bilden av en rikt utrustad människa, som med glädje tagit åt sig av det goda som tillvaron har att bjuda. Att bejaka de ödets vindlingar som bjuds, att sträva efter klarhet och balans tycks ha varit författarens ambition. Minnesbilderna han lyfter fram är akvarelliskt livfulla. Erinringar och intryck, upplevelser och infall, funderingar och insikter blandas i lekfulla och färgrika tonarter. Allt som allt: en generös bok där det personliga röstläget återkommande inbjuder läsaren dela minnen och erfarenheter från en privatmans slösande bord. Två smärre sakfel stör dock ett positivt helhetsintryck: den knivmördade mannen i badkaret på Davids målning föreställer Jean Paul Marat, inte Danton (s. 185) och Mao Zedongs "långa marsch" i Kina ägde rum 1935–36, inte på 1940-talet (s. 210).

Olof Hågerstrand

Bland medarbetarna

- Björn Asker F. 1956. Fil. dr i Historia vid Uppsala universitet 1983 på avhandlingen *Officerarna och det svenska samhället*. Numera docent och tillika universitetslektor i ämnet Arkivvetenskap vid samma läroanstalt. Senast utgivna bok: *I konungens stad och ställe: Länsstyrelser i arbete 1635–1735* (2004). Recenserad i detta nummer av PHT. Redaktör för PHT 1991–1995.
- Torbjörn Gustafsson Chorell F. 1965. Doc. i Idé- & lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Har forskat om medicinens och biologins historia och på senare år även inom historiografi och historieteori. Hans senaste bok är *Studier i Hayden Whites historietänkande* (2003).
- S. Gunnar Edlund F. 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus med specialbehörighet i internmedicin och geriatrik. Har under årens lopp medverkat med recensioner i bl.a. *Nya Wermlands-Tidningen*, *Fritt Militärt Forum* och *PHT*.
- Lars Ericson F. 1957. Docent i militärhistoria. Ledamot av Kung. Krigsvetenskapsakademien och ordförande i Svenska militärhistoriska kommissionen. Har författat ett flertal böcker, varav de senaste är *Stockholms historia under 700 år* (2001) och *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (andra rev. uppl. 2002). Ledamot av Personhistoriska samfundets styrelse.
- Björn Gäfvert F. 1942. Fil. dr i Historia vid Stockholms universitet 1979 på avhandlingen *Kreuger, Riksbanken och regeringen*. Förste arkivarie vid Krigsarkivet; chef därstädes för sektionen Kartor och ritningar. Civilekonom. Ledamot av PHS:s styrelse under 1990-talet.
- Pär Hellström F. 1943. Docent i Litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.
- Amanda Hägerstrand F. 1981. Fil. mag. i bl.a. Historia, Filosofi, Konstvetenskap, Religionsvetenskap, Egyptologi.
- Anders Jarlert F. 1952. Professor i Kyrkohistoria vid Lunds universitet.
- Åke Lilliestam F. 1925. Fil. dr i Idé- & lärdomshistoria, förste bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Red. för PHT 1973–1980.
- Martin Linde F. 1966. Fil. dr i Historia vid Uppsala universitet år 2000 på avhandlingen *Statsmakt och bondemotstånd: Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*. Tjänstgör f.n. som forskarassistent i Historia vid Göteborgs universitet.
- Göran Nilzén F. 1941. Docent i Historia vid Stockholms universitet. Huvudredaktör för SBL 1984–2002. Red. för PHT 1981–1984.
- Åke Nisbeth F. 1926. Fil. dr och f.d. avdelningsdirektör vid Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Muséer.
- Ulf Söderberg F. 1946. Fil. dr i Historia med avhandlingen *Gustav I:s arv och eget i Uppland: En godsmassas framväxt, organisation och förvaltning*. (1977). Arkivarie vid Krigsarkivet 1977. Krigsarkivarie sedan 1996.
- Gunnar Åselius F. 1965. Docent i Historia vid Stockholms universitet, lektor vid Försvarshögskolan, där han f.n. forskar kring historieämnets roll i svensk officersutbildning sedan 1800-talet och framåt. Redaktör för PHT 1995–1998.

Personregister

- Adlersparre, Gustav, 169
 Adrup, Karl Anders, journalist, 86
 Agardh, Carl Adolph, botanist, nationalekonom, prof., biskop, 12
 Ahlberg, Brita Catharina (g. Nobel), 158
 Ahlin, Lars, förf., 241
 Ahlsell, Andriette (g. Nobel), 159
 Ahnlund, Knut, litteraturhistoriker, prof., förf., 182 f, 192 f
 Ahnlund, Nils, historiker, prof., 142, 148
 Albertus Pictor, kyrkmålare, 149
 Albrekt, kyrkmålare, 149
 Alexander I, ry. tsar, 207 f
 Al-Guffari, persisk historieskrivare, 190
 Aller, Carl, da. tidningsman, 112
 Alm, Mikael, historiker, fil. dr, 192 f
 Almquist, Jan-Eric, rätthistoriker, jur. dr, docent, 141 f, 148
 Almqvist, C.J.L., förf., tidningsman, pedagog, 32
 Ambjörnsson, Ronny, idéhistoriker, prof., förf., 12
 Amund Nilsson, kyrkmålare, borgmästare i Skänninge, 149–156
 Andersen, H.C., da. förf., 33 f
 Andersson, Aron, konsthistoriker, prof., 156
 Andersson, Emmy, 49
 Andersson, Ingvar, historiker, prof., riksarkivarie, 102, 202
 Andersson, Karl-Gustaf, förste arkivarie, 102, 104
 Andersson, Karl-Göran, förf., 86
 Andolf, Göran, historiker, doc., 174
 Andræ, Carl Göran, historiker, prof., 232–235
 Ankarcrona, Teodor Christophers, amiral, 167
 Anna Vasa, prinsessa, 105 f
 Anners, Erik, rättsvetare, prof., publicist, politiker, 68 f, 72 ff, 74
 Anrep, Gabriel, genealog, 170
 Arrhenius, Svante, fysiker & kemist, prof., 115
 Arrhenius-Örnhielm, Claudius, historiker, prof., 167
 Arteus, Gunnar, historiker, prof., 201
 Arthur, Chester A., am. pres., 40
 Arwidson, A.I., finlandssv. historiker, doc., tidningsutg., 207
 Ascheberg, Rutger von, fältmarskalk, generalguvernör, 167
 Asker, Björn, historiker, doc., red., 86 f, 101–105, 133–148, 203 ff
 Asklund, Erik, förf., 229 f
 Atterbom, P.D.A., litteraturhistoriker, prof., skald, 20 ff, 25
 Austin, Paul Britten, britt.-sv. litteraturforskare, övers., 240
 Bach, Johann Sebastian, ty. tonsättare, organist, 242
 Bachtin, Michael, ry. litteraturforskare, 8, 12
 Backman, Daniel, prost, 14
 Bagge, Amelie (g. Berg), 54
 Bagge, Jakob, amiral, 164, 169, 173
 Banér, Johan, fältmarskalk, 169, 173
 Bang, Herman, da. förf., 222
 Barclay, John, skotsk förf., 113
 Barkla, Charles Glover, britt. fysiker, prof., 215
 Barton, H. Arnold, am. historiker, prof., 36–49
 Beauvoir, Simon de, fra. förf., 241
 Beaverbrook, Maxwell, britt. tidningsman & politiker, 217
 Beckmann, Johann Christoph, brandenburgsk universitetsrektor, 111
 Belfrage, Bengt, orkestermusiker, hornist, 235–238
 Belfrage, Carl Mauritz, löjtn., 235 f
 Belli, Vladimir, ry. sjömilitärhistoriker, 199 ff
 Bellman, C.M.B., diktare, 114
 Bendix, Kurt, dirigent, 237
 Bendixen, Karin Nordlund, förste arkivarie, 101–105
 Bengtsson, Ingemar, musikforskare, prof., 241
 Bengtsson, Rickard, förf., 162
 Bennich-Björkman, Bo, litteraturhistoriker, prof., 192 f
 Berg, Alban, österrik. tonsättare, 237
 Berg, Edvard, präst, 53 f, 64
 Berg, Emma Wilhelmina (f. Stokoe), 51 f
 Berg, Fredrik, medicinare, prof., universitetsrektor, 56, 64
 Berg, Fredrik Theodor, läkare, 51, 63 f
 Berg, Jan O., civilekonom, 50–66
 Berg, John, kirurg, prof., 54, 63 f
 Berg, Lars Otto, landsarkivarie, 103 f
 Berg, Nils O., förf., 63
 Berg, R.E., industrialist, dir., 50–66
 Bergengren, Erik, förf., 162
 Bergensträhle, Gillis, militärhistoriker, 166
 Berggren, Jan, förf., 162
 Bergh, Gerda, 224
 Bergh, Richard, konstn., 224

- Bergman, Hjalmar, förf., 119 f
 Bergman, Per-Olov, genealog, försvarsanalytiker, 134, 146 f
 Bergstedt, N., finlandssv. historiker, 167
 Bergsten, Gunilla, litteraturhistoriker, doc., 240
 Bergsten, Staffan, litteraturhistoriker, doc., 242
 Bergström, Otto, genealog, personhistoriker, 170
 Berija, Lavrentij, sov. folkkommissarie, 124
 Bernadotte, Folke, 234
 Bernadotte, Karl Johan, 115
 Bernhardsson, Carl-Olof, 100
 Bernini, Gianlorenzo, ital. skulptör, arkitekt, målare, 113
 Bexell, Oloph, kyrkohistoriker, prof., 238 f
 Biberg, Nils Fredric, språkman, filosof, prof., 20
 Bielke, Erik, 105
 Bildt, Carl (1850–1931), diplomat, skriftst., 196
 Bildt, Gillis, militär, ämbetsman, politiker, 196, 201
 Bildt, Knut, general, generalstabschef, 196, 201
 (Billeskov Jansen, Fredrik) Se *Jansen, Fredrik Billeskov*
 Bilmark, Johan, sv.-finl. historiker, prof., donator, 167, 173
 Bing, Rudolf, am. operachef, 237
 Birgitta (Bigersdotter), kat. helgon, 149, 153
 Birkeland, Kristian, no. fysiker & tekniker, prof., 212
 (Biztler, Erik Svalle) Se *Svalle, Erik*
 Bjerke, Alf E., no. förf., 205 ff
 Bjursten, Herman, förf., 33
 Björkman, Ulf, präst, 239
 Björkquist, Manfred, biskop, 90 f, 94, 97 f
 Björnson, Björnstjerne, no. förf., 222
 Blanche, August, förf., 26, 222
 Blanche, Thore, förf., tidningsman, 24 ff, 35
 Blanck, Dag, historiker, fil. dr, 49
 Block, Bertil, filosof, fil. dr, lektor, 240
 Blom, Fredrik, arkitekt, 158, 161
 Blomdahl, Carl Birger, tonsättare, 237
 Boberg, Ferdinand, arkitekt, 45
 Boëthius, Ulf, litteraturhistoriker, prof., 29 ff, 33, 35
 Bohman, Gösta, politiker, statsråd, 86
 Bohr, Niels, da. fysiker, prof., 230
 Bonde, Carl Carlsson, diplomat, hovman, politiker, 146 f
 Bonnier, Adolf, bokhandlare, bokförl., 221
 Bonnier, Albert (1820–1900), bokförl., 30, 221–225
 Bonnier, Albert (1907–1989), förlags- & affärsman, 226
 Bonnier, Elin, 224
 Bonnier, Eva, konstn., 222
 Bonnier, Gerard, bokförl., 226
 Bonnier, Gert, genetiker, prof., 224 f
 Bonnier, Greta, 224
 Bonnier, Jenny, 222
 Bonnier, Kaj, bokförl., 224, 226
 Bonnier, Karl Otto, bokförl., 33, 221–227, 229
 Bonnier, Tor, bokförl., 224 ff, 229
 Bonnier, Åke, bokförl., 224, 226
 Bonsdorff, Jan von, konsthistoriker, prof., 153
 Bordieu, Pierre, fra. sociolog, prof., 7, 10 ff
 Borgström, Eva, litteraturvetare, fil. dr, 31
 Boström, Christopher Jacob, filosof, prof., 12
 Brace, Charles Loring, am. förf., 43, 49
 Bragg, William Henry, britt. fysiker, prof., 214
 Bragg, William Lawrence, britt. fysiker, prof., 214
 Brahe, Ebba, 105, 187 f
 Brahe, Sigrid, 105
 Brand, skrivare, 150, 154
 Brandell, Gunnar, litteraturhistoriker, prof., 241 f
 Brandes, Georg, da. litteraturhistoriker, kritiker, förf., 32, 222
 Branting, Hjalmar, tidningsman, politiker, statsmin., 68, 216 f
 Brask, Hans, kat. biskop, 140, 148
 Bremer, Fredrika, förf., 32, 38
 Brenner, Elias, konstn., numismatiker, antikvitetsdeck-nare, 113
 Brenner, Sophia Elisabeth (f. Weber), förf., 113
 Brilioth, Yngve, ärkebiskop, 238
 Bring, Johan Christoffer, präst, 52
 Broomé, släkten, 141
 Broomé, Bertil, historiker, doc., krigsarkivarie, 141, 145, 174
 Browaldh, Tore, bankdir., 82
 Bruckner, Anton, österrik. tonsättare, organist, 237
 Bruncrona, militärhistoriker, kapten, 165
 Brynjestad, Atle, no.-sv. museiman, 47
 Brynjestad, Lynn, 47
 Bursell, Barbro, etnolog, fil. dr, museichef, 172
 Bäckström, P.O., marinhistoriker, 170, 174
 Böhm, Karl, ty. dirigent, 237
 Böök, Fredrik, litteraturforskare, prof., kritiker, förf., 225
 Callmer, Christian, historiker, prof., biblioteksman, 21 f, 141
 Callmer, Maj, 141
 Camus, Albert, fra. förf., 240
 Carleson, Edvard, ämbetsman, skriftställare, 167
 Carlquist, Gunnar, överbibliotekarie, 122
 Carlquist, Knut, förf., 202
 Carlson, Fredrik Ferdinand, historiker, prof., politiker, ecklesiastikmin., 169

Carlsson, Alfred Bernhard, historiker, fil.dr, bibliotekarie, red., 144
 Carlsson, Gottfrid, historiker, prof., 142, 148
 Carlsson, Sten, historiker, prof., 141, 146, 241
 Caro, Nikodem, ty. kemist, 212
 Cavallie, James, historiker, doc., förste arkivarie, 211–218
 Cavallin, Thor, präst, 239
 Celibidache, Sergiu, rum. dirigent, 237
 Champlin, Eleanor (g. Thomas), 46
 Chapman, Fredrik Henrik af, skeppsbyggare, 114 f
 Chorell, Torbjörn Gustafsson, idé- & lärdomshistoriker, doc., 175–193
 Christian IV, da. konung, 184
 Collinder, Björn, språkman, prof., övers., 98, 100
 Crafoord, Jacob/James, skotsk-sv. militär, 108
 Crafoord, Joar, läkare, 106–110
 Crafoord, Johan Magnus, militär, löjtn., 109
 Crafoord, John, militär, överste, 106–110
 Cronenberg, Olof, biograf, 173
 Crookes, William, britt. kemist, prof., 211

 Dahl, Christopher, hellenist, prof., 20, 23
 Dahlberg, Anne Marie, fil. kand., museitjänsteman, 172
 Dahlberg, Erik, fältmarskalk, tecknare, arkitekt, generalg., 169, 173
 Dahlberg, Folke, förf., konstn., 226
 Dahlbäck, Gustaf, präst, 239
 Dahlin, Jan, landsarkivarie, 101 f
 Dahlquist, Thorild, filosof, fil. dr h. c., 241 f
 Dalén, Gustaf, uppfinnare, industriman, 50
 Dalin, Olof von, förf., historiograf, 179, 182, 192 f
 Danell, Gustaf Adolf, domprost, 238
 Danielsen, Helene, 141
 Danielson, Gunnar, konsultativt statsråd, 98
 Danielsson, Axel, tidningsman, politiker, 53, 58
 Danton, Georges Jacques, fra. revolutionspolitiker, 243
 David, Jacques Louis, fra. målare, 243
 Dederer, Sven, orientalist, prof., 20, 22
 De Geer, Hans, skribent, 65 f
 De la Gardie, Pontus (1520–1585), fältherre, ståthållare, 167
 Dohran, Anna von, ty. apotekare, 110
 Domö, Fritiof, politiker, statsråd, 69
 Dostojevskij, Fjodor, ry. förf., 25, 118 f
 Drachmann, Holger, da. förf., 222
 Du Chaillu, Pierre, am. förf., 43, 49
 Du Rietz, Edvard, militär, överstelöjtn., 148
 Döbeln, Georg Carl von, fältmarskalk, 170 f
 Eco, Umberto, ital. förf. & kulturfilosof, prof., 156
 Edlund, S. Gunnar, överläk., publicist, 235–238

Edquist, Carl G., 89 ff, 93 f, 96 f
 Edwall, Pehr, präst, 239
 Ehrensvärd, Albert, diplomat, ambassadör, 216
 Ehrensvärd, Augustin, fältmarskalk, fästningsbyggare, 164, 171
 Ehrensvärd, Carl August, sjömilitär, konstteoretiker, konstnär, arkitekt, 171
 Ehrling, Sixten, dirigent, 237
 Ehrström, Erik Gustaf, finl. kyrkoherde, 118 f
 Eichhorn, Johann Gottfried, ty. orientalist, prof., 17
 Einstein, Albert, ty.-am., fysiker, prof., 230
 Ek, Thomas, litteraturvetare, fil. dr, 218–221
 Ekelund, Vilhelm, förf., 226
 Ekelöf, Gunnar, förf., 226
 Ekholm, Curt, historiker, fil. dr, 234
 Ekman, Stig, historiker, prof., 206
 Elander, Rudolf, historiker, fil. dr, lektor, 202
 Elgenstierna, Gustaf, genealogisk & personhistorisk förf., 49, 136, 140, 147
 Elmbrant, Björn, radioman, förf., 87
 Eman, Greger, tidningsman, historiker, 9
 Enberg, Lars Magnus, skriftställare, doc., 169, 173
 Engberg, Arthur, politiker, tidningsman, ecklesiastikmin., 225
 Enghoff, Karl, fil. dr, lektor, 140
 Englund, Boel, docent, forskarassistent, 5–12
 Engman, Max, finl. historiker, prof., 117 ff
 Engström, Sten, landsarkivarie, 104
 Enochsson, Jorma, skribent, 86 f
 Enström, Axel, dir., 82 f
 Ericson, Bengt, journalist, 74 f
 Ericson, Lars, historiker, doc., förf., 114 f, 163–174, 202 f
 Ericson, Nils, 70, 74
 Ericsson, John, sv.-am. uppfinnare, 43, 45, 49
 Ericsson, Lars Magnus, industriman, 50
 Erik XIV, sv. konung, 29, 141, 164 f, 202
 Erik Vasa, sv.-polsk prins, 105
 Eriksson, Gunnar, idé- & lärdomshistoriker, prof., 7, 12
 Eriksson, Nils, historiker, doc., 173, 192 f
 Erlach, Johann Bernhard Fischer von, österrik. arkitekt, 112 f
 Erlander, Sven, matematiker, prof., universitetsrektor, 86 f, 124 f
 Erlander, Tage, politiker, statsmin., 77, 79 ff, 86 f, 98, 100, 122, 124 f
 Essen, Carl Fredric von, 17
 Essen, H.H. von, sv. generalg. i Greifswald, 17
 Essen, Ulla Ekström von, idéhistoriker, fil. dr, 86
 Este, Stanley J., am. historiker, 48
 Eugenides, Eugen, sv. generalkonsul i Grekl., 123

- Fahlbeck, Pontus, statsvetare, prof., politiker, 138, 147
 Falkenberg, Gustaf Adolf, 14
 Faxe, Vilhelm, biskop, 141
 Fersen d.y., Axel von, ambassadör, 46
 Fersen, Hans von, militär, 112
 Fersen, Reinhold Johan von, militär, överste, 112
 Feuk, Johan, fil. dr, rektor, 141
 Fleetwood, Carl Georgsson, diplomat, dagboks förf., 196, 201
 Fleetwood, Gustaf Adolf, 14
 Fleetwood, Gwendolyn, 201
 Flensburg, Wilhelm, biskop, 55
 Floto, Inga, da. historiker, prof., 201
 Flygare, Edvard, litteraturhistoriker, fil. dr, 25
 Forsius, Sigfrid Aron, astronom & astrolog, 186 f
 France, Anatole, fra. förf., 216
 Francke, August Hermann, pietistledare, 111
 Frank, Adolf, ty. kemist & tekniker, 212
 Franzén, Frans Michael, biskop, skald, 169, 173
 Fredborg, Arvid, historiker, fil. dr, publicist, 68, 72 ff, 74 f
 Fridegård, Jan, förf., 226
 Fridh, Göte, landshövding, 86 f
 Fritz, Birgitta, historiker, doc., 105 f
 Fryxell, Anders, historiker, prof., skolman, prost, 169, 173
 Fröding, Gustaf, skald, 223 f
 Furugård, Birger, politiker, veterinär, 99
 Furugård, Sigurd, 99
 Furuland, Gunnel, litteraturhistoriker, fil. mag., dokt.-rand, 137 f
 Furuland, Lars, litteraturhistoriker, prof., 241
 Gahm-Persson, Lorenz, finlandssv. biograf, 168, 173
 Gamby, Erik, förf., bokförl., 48
 Gedin, Per I., bokförl., förf., 221–227
 Geete, Robert, bibliotekarie, 153, 156
 Geijer, Erik Gustaf, historiker, prof., skald, 191, 193
 Geijerstam, Gustaf af, förf., 222
 Gejrot, Claes, historiker, doc., arkivarie, 152, 156
 Gerhard, Karl, revyförf., skådesp., teaterdir., 225
 Gillingstam, Hans, historiker, fil. dr, genealog, 137, 140 ff, 147, 150, 156
 Gjörwell, Carl Christoffer, publicist, 17, 21 f 179
 Gogol, Nikolaj, ry. förf., 118
 Gossman, Lionel, britt. litteraturhistoriker, prof., 187, 193
 Granberg, Per Adolf, skriftställare, statistiker, 146
 Grieg, Nordahl, no. förf., 243
 Grill, Claes Lorenz, officer, militärhistoriker, 170, 174
 Grotefend, Hermann, ty. historiker, arkivman, 148
 Grönvall, Fredrik, hovrättsråd, red., 143, 145
 Guiccardini, Francesco, florentinsk historiker & statsman, 176
 Gunneriusson, Håkan, historiker, fil. dr, 147 f
 Gustav I, sv. konung, 64, 152, 190
 Gustaf II Adolf, sv. konung, 68, 105, 106 f, 175 f, 179 f, 183–189
 Gustav III, sv. konung, 169, 175 f, 179 f, 187 f
 Gustaf IV Adolf, sv. konung, 189
 Gustav V, sv. konung, 196, 201
 (Gustafsson Chorell, Torbjörn) Se *Chorell, Torbjörn Gustafsson*
 Gyllensten, Lars, medicinare, prof., förf., 240, 242
 Gyllenstierna, Johan, amiral, 105
 Gyllenstierna, Sigrid, 105 f
 Gårdlund, Torsten, nationalekonom, prof., 50, 63
 Gäfvert, Björn, historiker, fil. dr, arkivarie, 173, 231 f
 Göransson, Göte, tecknare, 107
 Göransson, J. Henrik, byråchef, 68
 Haber, Fritz, ty. kemist, prof., 211–218
 Hadenius, Stig, historiker, prof., 100
 Hadorph, Johan, fornforskare, riksantikvarie, 111
 Hallberg, Peter, statsvetare, fil. dr, 192
 Hallenberg, Jonas, historiker, doc., rikshistoriograf, riksantikvarie, kansliråd, 175–193
 Hallendorff, Carl, historiker, prof., rektor, politiker, 65
 Hamberg, Erik, idéhistoriker, fil. dr, 20
 Hamilton, Ulf, historiker, fil. dr, 89 ff, 97, 100
 Hammarlund, Anders, musikkforskare, förf., 110–113
 Hammarskjöld, Dag, FN:s generalsekr., 124
 Hansen, Einar, bokförl., fil. dr h. c., mecenat, 122 f
 Hansson, Klas A., skribent, 100
 Hansson, Ola, förf., 225
 Hansson, Per Albin, tidningsman, politiker, statsmin., 68
 Hansson, Peter, 150
 Harrie, Ivar, tidningsman, 90 ff, 95, 97
 Harris, Daniel G., kanadensisk marinhistoriker, 115
 Harrison, Benjamin, am. pres., 40, 43
 Hartmann, Lars Gabriel von, ry. diplomat, 159
 Haskell, Thomas L., am. historiker, prof., 193
 Haslum, Bertil, företagshistoriker, 87
 Heckscher, Eli F., ekonomihistoriker, prof., 63
 Hedberg, Britt, stadsarkivarie, 104
 Hedberg, Tor, förf., 239
 Hedenius, Ingemar, filosof, prof., förf., 241
 Hedin, Sven, forskningsresande, förf., 225

Hedlund, Gunnar, jur. dr, politiker, statsråd, dir., 76–87,
125

Hedlund, Haqvin, småbrukare, 77

Hedlund, Maria, småbrukarhustru, 77

Hedlund, S.A., tidningsman, 38

Hedvig Eleonora, sv. drottning, 110

Heggestad, Eva, litteraturvetare, fil. dr, 30, 35

Heidenstam, Verner von, förf., 223 f

Heikka, Henrikki, finl. historiker, 201

Heisenberg, Werner, ty. fysiker, prof., 230

Helgeson, Paulina, litteraturvetare, förf., 227–231

Hellström, Eric August, militär, kassör, 120

Hellström, Gustaf, tidningsman, förf., 119 ff, 239

Hellström, Malte, boktryckare, 120

Hellström, Nils Enoch, läkare, generaldir., 120

Hellström, Pär, litteraturhistoriker, doc., kritiker,
221–227

Hellström, Thilda, Sophiasyster, 120

Helme, François, fra. dr, 216 f

Henning i Gösslunda, kyrkmålare, 149

Henningsson, Bengt, historiker, fil. dr, 192 f

Herbart, Johann Friedrich, ty. filosof, prof., 17

Heraeus, Carl Gustav, lård, habsburgsk ämbetsman,
110–113

Heraeus, Christian, hovapotekare, 110 f

Heraeus, Isaac, ty. apotekare, 110

Herlitz, Nils, historiker, jurist, prof., politiker, 94

Hermansson, Erik, tecknare, 72

Hermansson, Ingemar, läkare, förf., 119 ff

Hernfjäll, Viola, konsthistoriker, fil. dr, 149, 151, 156

Herodotos, hellensk historieskrivare, 18

Herrick, Robert W., am. marinhistoriker, 199 ff

Hessberger, Johannes, Ty. kemist, 212

Hessler, Carl Arvid, statsvetare, prof., 193

Heuman, Maths, riksåklagare, 97 f, 100

Heyne, Christian Gottlob, ty. arkeolog, konsthistoriker,
prof., 17

Hicks, Philip, britt. historiker, 193

Hierta, Lars Johan, tidningsman, 221

Hildebrand, Bengt, historiker, doc., red., 135, 141, 144 f,
147, 173, 192

Hildebrand, Emil, historiker, riksarkivarie, 147, 173

Hildebrand, Karl-Gustaf, ekonomihistoriker, prof.,
skald, 146

Hildebrand, Sune, språkman, doc., bibliotekarie, red.,
144

Hildeman, Per-Axel, diplomat, 206

Hindenburg, Paul von, ty. fältherre, rikspresident, 215

Hirn, Yrjö, finlandssv. estetiker, konst- & litteratur-
historiker, prof., 219

Hirschel, Löbel, 221

Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 117, 217, 232

Hjelm, Åke, red., 92, 96, 99

Hjärne, Harald, historiker, prof., politiker, 166, 197

Hobsbawm, Eric, britt. historiker, prof., 9 f, 12

Hokanson, Nels, am. historiker, 48

Holm, Pelle, språkman, prof., 64

Holm, G.B.A., bokförl., 223

Holmbäck, Bure, litteraturhistoriker, doc., förf., 242

Holmquist, Bengt M., konstvetare, fil. lic., museichef,
172

Hont, Istvan, 192

Horn, Klas Kristersson, amiral, 164

Hoving, Katherine, am. skribent, 48

Hultin, Måns, 48

Humble, Sixten, historiker, fil. lic., dir., red., 144 f

Hume, David, skotsk filosof, historiker, 176, 178

Hyllander, Ivar, biskop, 123

Hyltén-Cavallius, Gustaf Eric H., 171

Håkansson, Ingrid, 150

Håkansson, Nils, kyrkmålare, 151

Hägerstrand, Amanda, fil. mag., 210 f

Hägerstrand, Olof, historiker, fil. dr, red., 110–113, 115 f,
117 ff, 119 ff, 144 f, 207–210, 211–218, 218–221, 227–231,
242 f

Häll, Jan, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 20, 22

Härdelin, Alf, teolog, prof., 153, 156

Högberg, Staffan, doc., 141

Höijer, Benjamin, filosof, prof., 183, 193

Höjer, Henrik, historiker, fil. dr, red., 146

Höjer, Torvald (1876–1937), historiker, ämbetsman, di-
plomat, 197

Höpken, Anders Johan von, ämbetsman, politiker, riks-
råd, 167

Hörnqvist, Mikael, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 192

Ibsen, Henrik, no. förf., 222

Imberg, Josef, präst, 239

Ingemarsson, Peter, kat. generalkonfessor, 153

Ipsen, Bodil, da. aktris, 122

Jacobsen, J.P., da. förf., 222

Jangfeldt, Bengt, slavist, doc., litteraturforskare, förf.,
119, 162

Jansen, Fredrik Billeskov, da. litteraturhistoriker, prof.,
241

Jansson, Heribert, kyrkoherde, 237

Jarlert, Anders, kyrkohistoriker, prof., 238 f

Johan III, sv. konung, 106, 202

Johannes Magnus, kat. ärkebiskop, 64

- Johannesson, Kurt, litteraturforskare, prof., 241
 Johansson, Klara, litteraturkritiker, essäist, 5, 6 f, 9, 12
 Johnson, Axel Ax:son (1876–1958), skeppsredare, handels- & industriman, 67–75
 Johnson, Eyvind, förf., 226, 228, 240
 Johnson, Seved, landsarkivarie, 101
 Johnsson, J.W., 90, 95, 97 f, 100
 Jonasson, Gustaf, historiker, doc., 86 f
 Jonnergård, Gustaf, politiker, partisekr., förf., 86
 Jonsson, Thorsten, förf., tidningsman, 100
 Jonter, Thomas, historiker, fil. dr, 74
 Josef I, habsburgsk kejs. 112
 Josefson, Ruben, ärkebiskop, 20, 23
 Josefsson, Urban, idéhistoriker, fil. dr, 192
 Josephson, Carl-Olof, bokhandlare, red., 242
 Josephson, Erland, skådespelare, förf., 242
 Josephson, Ernst, konstn., skald, 209
 Josephson, Lennart, litteraturvetare, doc., 242
 Josephson, Lisen (g. Bonnier), 222, 224
 Josephson, Åke, latinist, doc., 242
 Jöhnemark, Lennart, förf., 86
 Jönsson, Johanna (g. Hellström), 119
 Jönsson, Nine Christine, förf., 98, 100
 Jörwall, Lars, förste arkivarie, 101
- Kalling, Göran, advokat, 71
 Kallings, Lars-Olof, bakteriolog, prof., 236
 Kant, Immanuel, ty. filosof, prof., 219
 Karajan, Herbert von, ty. dirigent, 237
 Karin Månsdotter, sv. drottning, 29, 203
 Karl IX, sv. konung, 184 f, 203
 Karl X Gustav, sv. konung, 166
 Karl XI, sv. konung, 109, 111, 113, 204
 Karl XII, sv. konung, 68, 108 f, 165 f, 205 ff
 Karl XVI Gustav, sv. konung, 82
 Karl, sv. prins, 91
 Karlbom, Rolf, historiker, fil. dr, 231 f
 Karleby, Nils, publicist, politiker, 85
 Karleby, Olle, statssekr., generaldir., dir., 85
 Karlfeldt, Erik Axel, skald, 223 f, 243
 Karlsson (Vasa), Erik, 150
 Karlsson, Eva-Lena, museitjänsteman, 147
 Karlsson, Ewert (EWK), tecknare, 80
 Karlsson, Nils, gårdsägare, 150
 Keilberth, Joseph, ty. dirigent, 236 f
 Kejne, Karl-Erik, pastor, 88–99
 Keller, Leonard, schw. naturvetare, prof., 18
 Kellgren, Johan Henrik, tidningsman, skald, 187, 193
 Kempe, Rudolf, ty. dirigent, 237
 Kempff, Margareta, konsthistoriker, fil. dr, 153, 156
- Key, Ellen, förf., pedagog, 224
 Kielland, Alexander, no. förf., 222
 Kierkegaard, Sören, da. filosof, 240 f
 Kjellberg, Gerda, läkare, 98
 Kjellén, Rudolf, statsvetare, prof., politiker, 196
 Kleen, Else, förf., 93
 Kleen, Emil, förf., tidningsman, 32
 Klenz, Heinrich, ty., 21, 23
 Klinckowström, Thyra, 142
 Kling, Herman, statsråd, 84
 Klinge, Martti, finl. historiker, prof., förf., 207–210
 Klingspor, Carl Arvid, militär, genealog, heraldiker, 170
 Klint, Gustaf af, sjömilitär, viceamiral, kartograf, 164
 Klobucar, Berislav, kroatisk-österrik. dirigent, 237
 Knorring, Sophie von, förf., 32
 Knutsson, Per-Göran, fysiolog, prof., 236
 Knös, Anders, kyrkoherde, 14
 Knös, Andreas, domprost, 13
 Knös, Carl Johan, domprost, historiker, hebraist, 14, 16, 18 ff, 21 f
 Knös, Eva Lovisa (g. Backman), 14
 Knös, Gustaf, orientalist, hellenist, prof., 13–23
 Knös, Olof Andersson, lektor, bibliograf, 13 f
 Knös, Thekla, förf., 20
 Koch, Gerard Halfred von, socialpolitiker, 62, 66
 Kock, Karin, statsråd, 51, 53, 63 f, 66
 Kogh, Hans, 150
 Kolbe, Gunlög, litteraturvetare, fil. dr, 24–35
 Konow, Jan von, heraldiker, fil. lic., 172, 202 f
 Koppel, Leopold, ty. finansman, 213
 Kreuger, C.H., 174
 Kreuger, Ivar, företagsledare, finansman, 50, 231 f
 Kreüger, C.H., militär, överstelöjtn., 141 f
 Krusenstjerna, Agnes von, förf., 226
 Kubelik, Rafael, tjeckisk-schw. dirigent, tonsättare, 237
 Kvist, Roger, historiker, fil. dr, 48
- Lager-Kromnow, Birgitta, historiker, fil. dr, red., 144 f
 Lagerbring, Sven, historiker, prof., 167 f, 189 f, 192
 Lagercrantz, Olof, förf., tidningsman, litteraturforskare, fil. dr, 219
 Lagerkvist, Pär, förf., 226 f, 243
 Lagerlöf, Selma, förf., 223 f
 Lagerlöf, Petrus, prof., rikshistoriograf, 111
 Lagus, Anders Johan, finlandssv. teol. dr, filosof, prof., 208
 Lagus, Vilhelmina, 208
 Landberg, Georg, historiker, prof., rektor, 148, 241
 Lander, Harald, da. dansare, koreograf, balettchef, 122
 Lander, Margot, da, dansös, 122

- Lange, Gunnar, politiker, statsråd, 84 f
- Langlés, Louis-Matieu, fra. orientalist, prof., 16
- Lansky-Otto, Ib, da. hornist, 237
- Lansky-Otto, Wilhelm, da. hornist, 236 f
- Larsson, Carl, konstn., 115
- Larsson, Peter, präst, 150
- Laue, Max von, ty. fysiker, prof., 214
- Laval, Gustaf de, ingenjör, industriman, 50
- Le Goff, Jacques, fra. historiker, prof., 12
- Leibnitz, Gottfried Wilhelm von, ty. filosof & polyhistor, matematiker, 113
- Leifland, Leif, diplomat, ambassadör, 201
- Leijonhufvud, E., 141 f
- Leijonhufvud, Karl K:son, militär, kapten, 146 f
- Leijonhufvud, Sigrid, förf., 142
- Leijonhufvud, Sten von, riksråd, 185
- Leijonmarck, Gustaf, skribent, 72
- Leira, Halvard, no. historiker, 201
- Leissner, Thor Åke, jurist, politiker, 68 f, 73
- Lenhammar, Harry, kyrkohistoriker, prof., 20, 23
- Le Rossignol, Robert, britt. kemist, 212
- Lewenhaupt, Adam, överstekammarherre, 142, 148
- Levertin, Oscar, litteraturhistoriker, prof., skald, kritiker, 223 f
- Lewin, Leif, statsvetare, prof., 74
- Lidforss, Bengt, botaniker, prof., publicist, 225
- Lidman, Sven, förf., 119
- Lie, Trygve, FN:s generalsekr. 124
- Liedgren, Jan, teol. dr, fil. lic., red., 142
- Liedman, Sven-Eric, idéhistoriker, prof., 9, 12
- Lilliestam, Åke, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, överbibliotekarie, red., 239–242
- Lincoln, Abraham, am. pres., 36 f, 243
- Lind, Ernst, militär, regementshistoriker, 171
- Lind, Ingrid (g. Thomas), 47
- Lindberg, August, fackföreningsman, 92, 97
- Lindberg, Hugo, advokat, 93, 98
- Lindberg, Lisa, hushållerska, 114 f
- Lindahl, Arvid, kapten, 90
- Linde, Ebbe, förf., 229 f
- Linde, Martin, historiker, fil. dr, forskarassistent, 103, 203 ff
- Lindegren, Erik, förf., 226
- Lindell, Ingvar, statsråd, 84
- Lindgren, Stefan, pianist, 238
- Lindholm, Flora Henrika (g. Ruin), 218
- Lindorm, Erik, förf., 225
- (Lindquist, Ingeborg) Se *Wilcke-Lindquist, Ingeborg*
- Lindqvist, Mats, etnolog, 65 f
- Lindroth, Sten, idé- & lärdomshistoriker, prof., 241
- Lindschöld, Erik, ämbetsman, diktare, mecenat, 113
- Lingen, Reinholdt Johan von, generallöjtn., landshövding, 141
- Ljunggren, Stig Björn, statsvetare, fil. dr, skribent, 74
- Lo-Johansson, Ivar, förf., 226, 229 f
- Loenbom, Samuel, biograf, 167
- Luckner, Felix von, 123
- Ludendorff, Erich, ty. militär, generalstabschef, general-kvartermästare, 215
- Lundberg, Birger, landsarkivarie, 101, 104
- Lundberg, Magnus, teol. dr, universitetslektor, red., 13–23
- Lundgren, Tage, chefred., dir., 69 ff, 74
- Lundkvist, Artur, förf., 231
- Lundkvist, Sven, historiker, prof., riksarkivarie, 104, 106
- Lundström, Gunilla, presshistoriker, 74
- Lundström, Ragnhild, biograf, 162
- Luntz, W., ty. tecknare, 213
- Luzac, Jean, ty. filolog, prof., 17
- Läffler, Fritz, prof., 140, 147
- Lönnrot, Elias, finl. folkdikt- & språkforskare, prof., 209
- Lönnroth, Erik, historiker, prof., 146
- Maazel, Lorin, am. dirigent, 237
- Mably, Gabriel Bonnot de, fra. abbé, politisk förf., 180
- Magnusdotter, Cristin, 150, 154 f
- Magnusson, Åse, historiker, doktorand, 87
- Mahan, Alfred T., am. sjökrigshistoriker, geopolitiker, 198, 200
- Malm, Axel, musiklärare, prof., 236
- Malmberg, Gösta, predikant, 89, 91, 93, 95 f, 98
- Mankell, Julius, militär, politiker, statsrevisor, 169 f, 174
- Mann, Thomas, ty. förf., 240
- Mansén, Elisabeth, idé- & lärdomshistoriker, fil. dr, 20, 22 f
- Mao Zedong, kinesisk politiker & militär, partiordf., 243
- Marat, Jean Paul, fra. tidningsman & revolutionspolitiker, 243
- Marinetti, Filippo Tommaso, ital. förf. & konstn., 220
- Marmier, Xavier, fra. förf., 141
- Martin, Johan Fredrik, gravöb, 114
- Martinson, Harry, förf., 219, 226, 227–231
- Martinson, Moa, förf., 227, 229 f
- Mathiae, Jon, kat. präst, generalkonfessor, 150, 154
- McKinley, William, am. pres., 40, 44
- Mellander, Karl, landsarkivarie, 101
- Mellvig, Folke, förf., 51, 63 f, 66

- Messenius, Johannes, historiker, dramatiker, jur. prof., 186
- Metternich, Klemens von, österrik. statsman, 208
- Millgård, Per-Olof, 48 f
- Millqvist, Viktor, red., 140
- Mjöberg, Jöran, litteraturhistoriker, prof., kritiker, förf., 242, 242 f
- Moberg, A., biograf, 172
- Moberg, Sven, statsråd, 84
- Moberg, Vilhelm, förf., 88, 98, 100
- Modéer, Kjell Åke, jurist, prof., 122 f
- Montesquieu, Charles de Secondat, fra. filosof, 177 f
- Montgomery, Arthur, nationalekonom, prof., 63
- Mossberg, Eije, jurist, hovrättsassessor, landshövding, dir., 76–87
- Mossberg, Hugo, kamrer, 77
- Mossberg, Karl-Åke, latinist, lektor, 240
- Mossberg, Sigrid, 79 f
- Munthe, Arnold, sjöofficer, marinhistoriker, 171
- Murad (Mardochee Nejar), tunisisk språkman, 16, 18
- Månsson, ture, fil. kand. 148
- Möller, Gerda, 64, 66
- Möller, Gustav, politiker, statsråd, 54, 57, 63 f, 66, 77 f, 80, 89, 93 f, 97, 234
- Möller, Olle, 93
- Möller, Olle, morddömd förf., 93, 98, 100
- Möller, Yngve, tidningsman, politiker, förf., 86
- Mörne, Arvid, finlandssv. förf., 219
- Napoleon Bonaparte, fra. kejsare, 208
- Neergaard, ty, orientalist, 18
- Nernst, Walther, ty. kemist, prof., 212, 215
- Nervander, Johan Jakob, finl. fysiker, doc., skald, tidningsman, 209
- Neuendorff, Joachim, skeppsbyggmästare, 114
- Neumann, Iver B., no. historiker, 201
- Nicolaus Haquini / Nils Håkansson i Skalunda, kyrkmålare, 149 f
- Nielsen, Erland Kolding, da. riksbibliotekarie, 242
- Nielsen, Torben, da. universitetsbibliotekarie, 242
- Nikolaj I, ry. tsar, 207 f
- Nilsson, Birgit, operasångerska, 237
- Nilsson, Carl-Erik, tidningsman, 86
- Nilsson, Göran B., historiker, prof., 50
- Nilsson, Peter, kat. generalkonfessor, 152
- Nilsson, Sven A., historiker, prof., 241
- Nilsson, Sven-Erik, statsråd, 84 f
- Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 124 f
- Nilzén, Göran, historiker, doc., red., 141, 144 f, 157–162
- Nisbeth, Åke, konsthistoriker, fil. dr, avdelningsdir., 149–156
- Nobel, Alfred, uppfinnare, kemist, donator, 50, 157, 159 ff, 162
- Nobel, Emil, 159 ff
- Nobel, Immanuel, provincialmedicus, 158
- Nobel, Immanuel (1801–1896), uppfinnare, tekniker, 157–162
- Nobel, Ludvig, tekniker, industriman, 157, 159 ff, 162
- Nobel, Robert, tekniker, industriman, 157, 159 f, 162
- Norberg, Anders, historiker, fil. dr, arkivchef, 86 f
- Norberg, Elsa, litteraturhistoriker, doc., 241
- Norberg, Erik, historiker, fil. dr, riksarkivarie, 173
- Norberg, Mathias, orientalist, prof., 15, 19, 21, 23
- Nordell, Anders, pedagog, 31
- Norden, Arthur, språkman, arkeolog, 156
- Nordenskjöld, Otto Henrik, sjömilitär, viceamiral, 164
- Nordenstam, Allan, statsråd, 84
- Nordensvan, Carl, militärhistoriker, 166, 172 f
- Nordin, Carl Gustaf, biskop, historisk samlare, biskop, 169, 173
- Nordin, Svante, idé- & lärdomshistoriker, prof., 7, 12
- Nordlund, Therese, ekonomihistoriker, fil. lic., 67–75
- Nordström, Elsa, förf., 143
- Noreen, Arvid, militärhistoriker, kapten, 165, 172
- Norman, Hans, historiker, prof., 106–110
- Nothin, Torsten, ämbetsman, politiker, statsråd, 100
- Nyberg, Erik, universitetsadj., 87
- Nydahl, Erik, fil. stud., 88–99
- Nygren, Hildur, politiker, statsråd, 78
- Nyström, Marianne, förf., 114 f
- O'Brien, Karen, britt. historiker, 192
- Odelberg, Wilhelm, historiker, fil. dr, överbibliotekarie, 173
- Odhner, Clas Theodor, historiker, prof., riksarkivarie, 100
- Oja, Linda, historiker, fil. dr, 104
- Olaus Magnus, historieskrivare, kat. ärkebiskop, 153, 156
- Olbers, Alida (g. Knös), 20
- Olin, prost, 55
- Olofsson, Johan, kyrkmålare 151
- Olsson, Johan, 150
- Olsson, Kenth, förf., 100
- Olsson, Åke, red., 96
- Ortmark, Åke, red., radio- & teveman, förf., 87
- Oscar II, sv. konung, 42 f, 45, 60, 196, 201
- Ottelin, Hildur, gymnastikdir., politiker, 210 f
- Ottow, Katarina, 98

- Paasikivi, J.K., finl. president, 117
 Palestrina, Giovanni Pierluigi da, ital. tonsättare, 242
 Palladio, Andrea, ital. arkitekt, 113
 Palme, Olof, politiker, statsmin., 124, 237
 Palmstierna, Nils Fredric, 17 f, 21 f
 Pauli, Georg, konstn., förf., 224
 Pauli, Hanna (f. Hirsch), konstn., 224
 Peder Svart, krönikör, 64
 Pedersson, Jöns, 150
 Personne, John, lektor, 223
 Persson, Birger, lagman, 149
 Peterson, Kjell, bokförl., 123
 Peterson, Roland, skribent, 86 f
 Person, Daniel Merle, am. skribent, 49
 Persson, Carl, rikspolischef, landshövding, 86
 Persson, Jöran, ämbetsman, kanslisekr., prokurator, 202 f
 Peter I, ry. tsar, 117 f
 Planck, Max, ty. fysiker, prof., 215
 Planting-Gyllenbåga, Georg, karolin, 171, 174
 Planting-Gyllenbåga, W., militär, 171 f, 174
 Pocock, J.G.A., britt. historiker, 178, 192
 Porthan, Henric Gabriel, finl. humanist, prof., 167 f, 173
 Posse, Arvid, politiker, statsmin., 64
 Prokofjev, Sergej, ry. tonsättare, 242
 Przedziecki, R., 106
 Psilander, Gustaf von, amiral, landshövding, 171
 Pursche, Werner, historiker, fil. dr, landsarkivarie, 101–105
 Pufendorf, Samuel von, ty. jurist, prof., historiker; sv. rikshistoriograf, 111, 113, 166, 177
 Quensel, Nils, statsråd, 88 ff, 92 f, 94–98
 Quintus Curtius, rom. förf., 111
 Rahikainen, Agneta, finl. förf., fil. mag., 115 f
 Ramel, Stig, diplomat, dir., förf., 173
 Ramqvist, Sigurd, fil. dr, 155
 Ramsay, Jully, 142
 Randers, Brita, förf., 63, 66
 Ranke, Leopold von, ty. historiker, prof., 169, 194
 Rapin, René de, fra. historiker, 180
 Redin, Jan, präst, 239
 Reuterskiöld, Carl Axel, jurist, prof., politiker, 84
 Resar, Bengt, polisman, 98
 Reumert, Poul, da. skådespelare, 122
 Reuterswärd, Elisabeth, första arkivarie, 101
 Rhodes, Cecil, britt.-sydafrik. politiker, finansman, im-
 periebyggare, 196
 Richards, T.W., am. kemist, prof., 214
 Ridbäck, Irma, fil. kand. förste bibliotekarie, 104
 Ridderstad, Per S., bokhistoriker, prof., 123
 Ringby, Per, 12
 Robertson, William, skotsk historiker, historiograf, 176–179, 191
 Rollin, Charles, fra. pedagog, historiker, 180
 Roosevelt, Theodore, am. pres., 40, 45
 Rosell, Lennart, historiker, fil. lic., arkivarie, 172
 Rosen, Georg von, historiemålare, prof., 29
 Rosén, Gustaf, 14
 Rosén, Håkan, förste arkivarie, 101, 102–105
 Rosen, Reinhold von, grafiker, målare, porträttsamlare, 141
 Rosengren, J., historiker, 174
 Rosenius, Carl Olof, lekmanapredikant, skriftst., 52, 56
 Rosenius, Paul, läkare, publicist, 56, 66
 Rosenthal, Philip, ty. porslinsfabrikant, 237
 Rosman, Holger, historiker, fil. dr, red., 138, 143, 147
 Roth, Thomas, fil. kand., museitjänsteman, 172
 Rousseau, Jean-Jacques, schw.-fra. förf., filosof, 24
 Rubenson, Betty (g. Bonnier), 222
 Rudbeck, Johannes, förste intendent, 147
 Rudbeck d.ä., Olof, medicinprof., universitetsrektor, universalsnille, 111, 158
 Rudbeckius, Johannes, biskop, 109
 Rudelius, Folke, militär, arkivman, förf., 140, 142, 148
 Rudolfsson, Nils, red., 73
 Ruin, Constantin, finlandssv. industriman, 218
 Ruin, Hans, finlandssv. förf., filosof, doc., 218–221
 Ruin, Martina (g. Lagercrantz), 219
 Ruin, Olof, statsvetare, prof., 220
 Ruin, Waldemar, finlandssv. filosof & pedagog, prof., universitetsrektor, 218
 Rumar, Lars, fil. lic., 134 f, 147
 Runeberg, Fredrika, finlandssv. förf., 115 f, 207–210
 Runeberg, Johan Ludvig, finlandssv. förf., 114, 207–210
 Runestam, Allan, universitetsbibliotekarie, 242
 Rydbeck, Oscar, bankman, 50
 Rydberg, Viktor, förf., tidningsman, prof., 38, 48, 222
 Rydén, Per, press- & litteraturhistoriker, prof., 74
 Rydén, Sven, konstn., 124
 Rydén, Värner, politiker, statsråd, 63
 Rühs, Christian Friedrich, ty. historiker, prof., 183
 Sack, Carl Philip, 14
 Sacy, Silvestre de, fra. orientalist, prof., 16, 18 f, 21
 Saedén, Erik, operasångare, 237
 Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil (1830–1903), britt. statsman, 196
 Sand, George, fra. förf., 32

- Sandlund, Elisabeth, red., presshistoriker, 100
 Sandstedt, Fred, fil. kand., museitjänsteman, 172
 Sartre, Jean-Paul, fra. förf., filosof, 241
 Schaffer, Barbro, konstvetare, fil. dr, universitetslektor, red., 144
 Schefferus, Johannes, ty.-sv. lärd, skytteansk prof., filolog, 111
 Schering, dramaturg, 33
 Schlegel, Bernhard, genealogisk & topografisk förf., 170
 Schopenhauer, Arthur, ty. filosof, 218
 Schröder, G.W., emigrantagent, kapten, 40
 Schumpeter, Joseph A., österrik.-am. nationalekonom, prof., 50
 Schwartz, Marie Sophie, förf., 24–35
 Schück, Henrik, kulturhistoriker, litteraturforskare, prof., 162, 190 f, 193
 Schück, Herman, historiker, prof., 146
 Schönherr, Otto, ty. kemist, 212
 Segerstedt, Torgny (1876–1945), religionsforskare, prof., publicist, chefred., 225
 Segerstedt, Torgny T. (1908–1999), filosof, sociolog, prof., universitetsrektor, 242
 Setterdahl, Lilly, 48
 Setterkrans, Göran, arkivarie, 140, 148
 Siegroth, Gustaf Adolf von, överste, regementshistoriker, 168, 173
 Sigismund, sv.-polsk konung, 105, 186
 Silfverstolpe, Carl, 156
 Silfverstolpe, Malla, förf., 138
 Simonsson, Ivar, litteraturhistoriker, fil. lic., arkivarie, red., 144
 Siwertz, Sigfrid, förf., 119
 Sjöberg, Birger, förf., 226
 Sjöberg, Nils, skriftst., 140 f, 147
 Skuncke, Marie-Christine, litteraturhistoriker, prof., 193
 Sköld, Per Edvin, politiker, statsråd, 79, 86
 Sohlman, Ragnar, kommerseråd, 162
 Solti, Georg, ung.-britt. dirigent, pianist, 237
 Sommar, Carl Olof, förf., 173
 Sophia av Nassau, sv. drottning, 42
 Sparf, Nils-Erik, violinist, 238
 Sprengtporten, Georg/Göran Magnus, sv. militär, ry. generallöjtn. 169, 173
 Staaff, Karl, statmin., 53
 Stalin, sovj. diktator, 124 f, 198 f
 Stark, Johannes, ty. fysiker, prof., 216
 Stavenow, Ludvig, historiker, prof., 192
 Staxäng, Kurt, präst, 239
 Steffen, Richard, litteraturhistoriker, fil. dr, historiker, lektor, läroverksrektor, 240
 Stenbock, Carl Magnus, fil. dr, bibliotekarie, red., 141, 146
 Stenbock, Gustaf Otto, riksamiral, 169
 Stenbock, Magnus, fältmarskalk, 167 f, 173
 Stenström, Thure, litteraturhistoriker, prof., 239–242
 Stephenson, George M., am. skribent, 48
 Stiernstedt, Marika, förf., 6 f
 Stille, Arthur, historiker, prof., 166
 Stokoe, Ralph, britt.-sv. köpman, 51
 Stolpe, Sven, litteraturhistoriker, fil. dr, förf., 230 f
 Stowe, Harriet Beecher, am. förf., 37, 48
 Strandberg, Svante, nordist, prof., 102 f
 Strandh, Sigvard, teknikhistoriker, museichef, 162
 Strindberg, August, förf., 24–35, 222 ff, 229
 Sträng, Gunnar, politiker, statsråd, 125
 Ström, Ingmar, biskop, förf., 98
 Ström, Åke W., religionshistoriker, doc., kyrkoherde, 193
 Strömbom, Sixten, konsthistoriker, prof., museiman, 139, 147
 Sture, ätten, 202 f
 Sture, Erik, hovjunkare, 202
 Sture, Nils, diplomat, 202
 Sture, Svante, riksråd, 202
 Stålberg, Wilhelmina, förf., 31 f
 Stålhammar, Jon, fänrik, 109
 Stålhandske, Torsten, finlandssv. militär, 167
 Stölting, Caspar, tullförvaltare, 111
 Stölting, Metta Sophia, 111
 Sundby, Olof, ärkebiskop, 239
 Sundelin, Anders, journalist, förf., 86
 Sundin, Bo, idéhistoriker, prof., 64
 Svalle, Erik, 89–97
 Svanberg, Victor, litteraturhistoriker, prof., 240
 Swartling, Fredrik, politiker, 73
 Svedelius, W.E., historiker, statsvetare, prof., 170 f, 174
 Swedenborg, Emanuel, naturvetenskapsman, teosof, 13, 20, 23
 Svenonkuis, släkten, 141
 Swensson, Carl Aaron, sv.-am. präst, förf., 43–45, 49
 Svensson, S. Artur, bibliofil, fil. dr h.c., 123
 Söderström, Göran, litteraturhistoriker, fil. dr, 89, 97, 100
 Söderberg, Bengt G., konsthistoriker, 150, 156
 Söderberg, Hjalmar, förf., 224, 226
 Söderberg, Ulf, historiker, fil. dr, krigsarkivarie, 173, 232–235
 Södergran, Edith, finlandssv. skaldinna, 226 f
 Söderström, Elisabeth, operasångerska, 237
 Sörndal, Olof, 203

- Tammelín, Erik, rådmán, 91
 Taylor, Bayard, am. förf., 43, 49
 Tefft, Benjamin F., am. konsul i Stockholm, predikant, 39, 48
 Tegel, Erik Jöransson, ämbetsman, historieskrivare, 203
 Tengström, Jacob, finl. ärkebiskop, 208
 Tessin, Nicodemus d.y., arkitekt, överintendent, 46
 Tham, Per, hovintendent, 18
 Thomas ab Aquino, ital.-fra. filosof, teolog, 151 f
 Thomas, Elizabeth Louise, 47
 Thomas, Henry, 46
 Thomas, Henry C., 46 f
 Thomas, Henry Goddard, am. militär, generalmajor, 36
 Thomas Pictor, kyrkmålare, 149
 Thomas jr, William Widgery, am. ambassadör, 36–49
 Thomas, Wolfgang Ragnar, MA, affärsman, 46
 Thomasius, Christian, ty. filosof, juridikprof., 111
 Thukydides, hellensk historieskrivare, 181 f, 184
 Thullberg, Per, historiker, doc., red., 144
 Thunholm, Lars Erik, bankman, 50
 Tidander, L.G.T., krigshistoriker, 165, 172
 Tideström, Gunnar, litteraturhistoriker, prof., 240
 Tjerneld, Andreas, historiker, fil. dr, 87
 Topelius, Zacharias, finlandssv. förf., 222
 Torbacke, Jarl, historiker, prof., 100, 172
 Torstendahl, Rolf, historiker, prof., 172, 192
 Torstensson, Lennart, fältmarskalk, 169, 173
 Tullberg, Sigurd ("Sigurd Carlsson"), antikvariatsbok-handlare, förf., 100
 Turesdotter, Märta, abbedissa, 150, 154
 Tychsen, Oluf Gerhard, no.-ty. orientalist, prof., 15 f, 19, 21
 Tychsen, Tomas Christian, ty. teolog & orientalist, prof., 17
 Törneblad, Aina Christina Lovisa (g. Thomas), 46
 Törneblad, Dagmar Elisabeth (g. Thomas), 43 f, 46, 49
 Törneblad, Ragnar, fil. dr, 49
 Uggla, Carl R. af, konsthistoriker, fil. dr, museiman, 156
 Uhlén, Axel, historiker, 65 f
 Ulfung, Ragnar, operasångare, 237
 Ullén, Kersti, ekonomihistoriker, prof., 103 f
 Ulfspärre, Anna Christina, prof., landsarkivarie, 100 f
 Undén, Östen, jurist, prof., statsråd, 77
 Unger, Gunnar, publicist, 68, 72 f
 Utterström, Gustaf, red., förf., 87
 Wagner, Richard, ty. operakompositör, 236 f
 Wahlberg, Mats, nordist, doc., 103
 Wahlström, Lydia, historiker, prof., förf., pedagog, 142
 Wahlund, Sten, statistiker, prof., politiker, 84
 Waldenström, Paul Peter, väckelse- & samfundsledare, politiker, förf., 53, 56
 Valerius, Bertha, fotograf, 26
 Wallenberg, Raoul, diplomat, 231
 Wallin, Johan Olof, ärkebiskop, skald, 30
 Wallin, Kerstin E., förf., 210 f
 Warburg, Karl, konst- & litteraturhistoriker, prof., 171, 174, 193
 Warholm, Johan Wilhelm, präst, 20, 23
 Weber, Max, ty. sociolog, filosof, nationalekonom, prof., 204
 Wedberg, Anders, filosof, prof., 241
 Weibull, C.G.H. historiker, fil. dr h.c., landsarkivarie, 101 f
 Weibull, Lauritz, historiker, prof., 101, 147
 Weibull, Martin, historiker, prof., 100
 Wells, H.G., britt. förf., 216
 Verdi, Giuseppe, ital. tonsättare, 237
 Verelius, Olof, fornforskare, filolog, prof., 111
 Wernstedt, Folke, major, 147
 Wester, Ellen ("E. Weer"), övers., 142
 Westerdahl, Christer, förf., 21, 23
 Westin, Gunnar, historiker, prof., 101
 Westman, Karl Gustaf, historiker, rättshistoriker, prof., politiker, statsråd, 84
 Westman, Lars, journalist, 49
 Westman, Stefanie (g. Berg), 54
 Wetter, Erik, marinofficer, skeppsredare, förste hovmarskalk, 123
 Wettergrund, Josefine ("Lea"), red., 29 f
 Wickström, Ingemar, skribent, 64
 Wijk, Caroline, konstsamlare, 141
 Wijk, Olof, konstsamlare, 141
 Wijnblad, Brita Hedvig (g. Knös), 13
 Wikander, C.A., fabrikör, 125
 Wikner, Pontus, filosof, prof., 240
 Wilche-Lindquist, Ingeborg, fil. lic., 142 f
 Vilhelm, sv. prins, 67
 Vilhelm II, ty. kejsare, 43
 Villoison, Jean-Baptiste d'Ausse de, fra. hellenist, prof., 16, 18 f, 21
 Willstätter, Richard, ty. kemist, prof., 214
 Wilstadius, Paul, skriftst., 141
 Vincentius Ferrer, kat. helgon, 152
 Wingård, Carl Fredrik af, ärkebiskop, 141
 Willers, Uno, historiker, doc., riksbibliotekarie, red., 141
 Wirsén, Carl David af, förf., 223
 Wohlin, Nils, statistiker, ämbetsman, politiker, statsråd, 84

- Wolf, Friedrich August, ty. filolog, prof., 17
 Wolff, Christian von, ty. filosof, 13
 Voltaire, fra, filosof, förf., 176, 178, 180
 Vougt, Allan, tidningsman, politiker, statsråd, 78
 Wrangel, Carl Gustaf, fältmarskalk, riksamiral, riksråd, 110 f
 Wrangel, Ewert, konsthistoriker, prof., 122
 Wrangel, Fredrik Ulrik, förf., konstn., 143, 145 f, 148
 Wright, Johnston Kent, am. historiker, 177, 192
 Wyttenbach, Daniel, ty. filolog, prof., 17
 Wängmar, Erik, historiker, fil. dr, 76–87
 Ysander, Torsten, biskop, 240
 Zander, Ulf, historiker, fil. dr, 172
 Zetterberg, Herman, statsråd, 84, 100
 Zetterqvist, Alvar, polisintendent, 88 f, 97 f, 100
 Zheltuchin, Alexander, språkman, fil. dr, 106
 Zola, Émile, fra, förf., 25
 Åberg, Alf, historiker, prof., 48, 66, 173
 Åkerblad, Johan David, diplomat, språkforskare, 16
 Åkerman, Sune, historiker, prof., 12
 Åsbrink, Brita, förf., 162
 Åselius, Gunnar, historiker, doc., red., 135, 144, 194–201
 Åsling, Nils G., politiker, statsråd, 86 f
 Örnberg, Victor, genealog, arkivarie, 170
 (Örnhjelm/Örnhjälms, Claudius) Se *Arrhenius-Örnhjelm, Claudius*
 Östberg, Gustaf Fredrik ("Dick"), godsägare, politiker, SAF-ordf., 65
 Österling, Anders, förf., 242
 Österling, Greta, 242

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 2004

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum hos Sällskapet på Arsenalsgatan 7 i Stockholm tisdagen den 11 maj 2004. Till mötesordförande valdes f.d. stadsarkivarien i Stockholm Rolf Hagstedt och till sekreterare Irma Ridbäck. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 2003 års förvaltning. Till ny ordförande efter f. landsarkivarien Lars Rumar, som undanbett sig omval, utsågs riksarkivarien fil. dr Tomas Lidman. Till posten som vice ordförande omvaldes fil. lic. Evabritta Wallberg. Till övriga styrelseledamöter omvaldes docent Björn Asker, docent Lars Ericson, fil. dr Olof Hägerstrand, fil. dr Kristina Lundgren, fil. kand. Irma Ridbäck, fil. lic. Folke Sandgren samt fil. dr Lars Wikström. Till ny styrelseledamot efter Magnus Åberg, som undanbett sig omval, valdes universitetslektor fil. lic. Sven-Olov Larsson. Att som ledamöter ingå i redaktionsutskottet för PHT valdes på styrelsens förslag Björn Asker och Irma Ridbäck tillsammans med ordföranden Tomas Lidman och redaktören Olof Hägerstrand.

Vid konstituerande styrelsesammanträde omedelbart efter årsmötetsförhandlingarna valdes Olof Hägerstrand till redaktör för PHT, Sven-Olov Larsson till skattmästare och Irma Ridbäck till sekreterare.

Avgående ordföranden Lars Rumar berättade om det planerade seminariet på Riksarkivet den 16 oktober i anledning av PHT:s hundra utgivningsår. Tema för seminariet blir "Konsten att skriva personhistoria". Talare vid seminariet blir Björn Asker, Grethe Ilsøe, Åsa Karlsson och Gunnar Wetterberg.

Efter åtsmötetsförhandlingarna berättade Sällskapets vd Tomas Risbecker intresseväckande om byggnadens historia och arkitektur liksom om de olika konstverken på adressens olika väggar. Folke Sandgren – själv medlem i Sällskapet och tillika dess bibliotekarie – var ciceron i Sällskapets bok- och tidskriftssamling.

